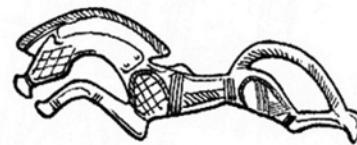

MAX
mag

Виктор Долидзе әмәе Мерденты Хъайсын.

Наша эпоха

Журнал выходит с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ - АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар Кодзати

Редколлегия: Гастан Агнаев
Руслан Бзаров
Борис Гусалов (отв. секр.)
Анатолий Дзантиев
Елизавета Кошиева
Анатолий Кусраев
Давид Темиряев
Камал Ходов
Сергей Хугаев

Техн. редактор Раиса Кудзиева
Корректор Заира Карапеева

Владикавказ, 2000

МАХ ДҮР

Журнал цæуын райдыдта 1934 азы майы

ЦӘГАТ ИРЫСТОН - АЛАНЫ РЕСПУБЛИКАЕЫ ФЫСДЖЫТЫ
ЦӘДИСЫ АӘРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Сәйраг редактор — Хъодзаты Ахсар

Редколлеги: Ағынаты Гәстән
Бзарты Руслан
Гусалты Барис (бәрн. секр.)
Дзантиаты Анатоли
Косты Лизә
Күсраты Анатоли
Темираты Давид
Ходы Камал
Хыргаты Сергей

Техн. редактор Куыздзиаты Раисә
Корректор Хъәрәцаты Зәирә

Дзәуджыхъæу, 2000

НОМЫРЫ ИС:

ЦАЕРУКЪАТЫ Аликсандр. Ног әемдзәвгәтә 5
БАСИТЫ Михал. Цардәнхъәл. Романәй сәргәндә 24

БАБОЧИТИ РУСЛАН: 50 АНЗИ

БАБОЧИТИ Руслан. Сау әемдзәвгитә 72
БАГАТЫ Лади. Фын. Скәсәйнағ таурағъ 81
ТЫБЫЛТЫ Солтан. Ёгас џәүәд Блатин. Сатирикон радзырд. 85

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Аргъәүттә Дарддәр. 89

РӘСТАӘГ — РӘСТАӘВЗАРӘН

Махарбий монолог. 118

МЫСИНӘГТӘ

РЕУАЗТЫ Верә. Фембәлд Иссәимә 131

ҮИДӘГТӘ

ДЗИЦЦОЙТЫ Юри. Нарты Сатана әмә Мадымайрәм. 133

АХУЫРГӘНӘГӘН ӘЕХХУЫСАҢ

БЕКЪОЙТЫ Владимир. Къостайы биографи астәүккаг скъолайы. . . 138
ГАБОТЫ Эмма. Сабиты хәлар. 145
МАМСЫРАТЫ Мурат. Цәгатаг урс — Сахарәйы. 148

ЦАЕРУКЪАТЫ Аликсандр

НОГ ӘЕМДЗӘВГӘТӘ

ИРАТАМАН

Атыхстис-иу хысын архъан
Знает бәхәй әәфцәгыл . . .
Нал нымайын Иратаман
Ивгъуыды әәцәгыл . . .

Сайдтой-иу нæ арвгæрæттæ
Се 'мбæхсты тыгъд тæрттæм.
Ахастой нæ уаддымгæтæ
А-зæххыл фæйнæрдæм...

Цæстыты раз райхъал вæйы
Зноны дуг, фыдбонтæ.
Не сæфт — Инди, Африкæйы...
Гуннты бирст... Манголтæ...

Суанг Европæ, дард Чыныстон
Алкæм тад нæ хъæстæ.
Афтæ фестæм сай гæныстон:
Тугмæлттæ — нæ фæстæ.

Хæхты фидар, уарты чырын,—
Хъахъхъæнæг нæ чи уыд.
Чырыстийы марды чырын
Агурынмæ чи цыд?

Чи скъубал-иу рыцæртимæ
Риу-æмриуæй алкæд?
Чи — хæрæгсаст Ричардимæ? —
Уый — Дауыт-Сослан кæд!

Рухс ингæнтæн — къухæвæрæн,
Иуæй уаздæр — иннæ.
Уыцы стæрты дугтæ скъæрæн —
Хурсыгъд Палестина!..

Куырд Церек цы цирхъ æхсыста, —
Йе 'рцæфты — æнæсыкк.
Рагфыдæлтæм чи æвзыста, —
Гоцьы сын — бæрзæйцыкк!

Нæу нæ раздзу иу байтаман,
Иу ахæм уæззау къух!..
Ирособа-Иратаман,
Сног у æмæ сабух!

17. 06. 98.

32

ÆМХÆЦЦÆ ХЪУЫДЫТАË

Кæцæй — мæ цардвæндаг, кæдæм,
Хъысмæт цы уавæр мын нывæнды?
Мæ мæт, мæ сагъæстæ мæрдтæм
Мæн мемæ ахæссын нæ фæнды.

Дзырды æрвон бары тых и,
Дзырдæй цыртдæвæн-хъил ныссадzon:
Æз хъуамæ мисхалгай мæхи
Фыстæй гæххæтт-сыфтыл ныуадzon!

Куы-иу нæ хаудзæн мæ хыпп-сыпп,
Куы та кæндзынæн-иу æнуд хъæр.
Цæудзæн мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп,
Æргом тæлфдæнни дзы мæ уд дæр!

Нæ дуне диссагай мæм каст —
Хæзна дзындæндæхтæй зæлдагуæфт.
Цыма цыкура мын æрхаст,
Фæлæ æрхауди мын, — ærbaisæft!

Уый — фын, рæуфын: фæливæг зонд,
Зылдис-иу хаттæй-хатт æцæгмæ.
Хылдтæн мæ сайд сæнты бæрзонд
Сæнайы цытирагъ æфцæгмæ.

Æлпæт кæд нал хатын цæстæй,
Уæддæр мын раздзутæ дзæвгар ис:
Уый - Заратуштрæ, Буддæ стæй
Нæ рагон фыдæл — Анахарсис!

Сты уыцы уаз нæмттыл æмхæст
Мæхæмæт, ноджы ма Чырысти;
Къоста дæр — уыдонæй, æрмæст
Йæ фарн уæлдæр къæпхæнмæ схызти.

17. 12. 97.

28

АКТЕР

ЗÆРОНД КУЫДЗ

Фæдисонтимæ цы тынðзаг уыдтæн,
Цы тынðзаг уыдтæн, сæ фыццаг уыдтæн,
Сæ фыццаг уыдтæн, куыд хыццаг уыдтæн,
Куыд хыццаг уыдтæн, цы хъыххъаг уыдтæн!

Тох цас фækодтон цъæх бирæгътимæ,
Цъæх бирæгътимæ, о, бирæтимæ,
О, бирæтимæ, сæ хин фæндтимæ.
Сæ хин фæндтимæ, æртхырæнтимæ!

Хæтын ныр тардæй кæйдæр фæсдуæртты,
Кæйдæр фæсдуæртты, æдзæр хъæууæтты,
Æдзæр хъæууæтты, фæсвæд бынæтты,
Фæсвæд бынæтты, рæдзæгъд бырæтты?

Мæ саст къабазæй уæлвæнгты схъиуын,
Уæлвæнгты схъиуын, цæугæйæ чиуын,
Цæугæйæ чиуын, æхсæв-бон джиуын,
Æхсæв-бон джиуын, дзæгъæлæй ниуын!

Фæстаг фысымуат кæм бакæндзынæн,
Кæм бакæндзынæн, цы бахæрдзынæн,
Цы бахæрдзынæн, куыд бастæлдзынæн,
Куыд бастæлдзынæн, кæм амæлдзынæн!

07. 01. 94.

МИКЕЛАНДЖЕЛО

Зæххæнкьюист — йæ хъару, йæ фезмæлд — тыхдджын уад,
Йæ дурнывты скондæн кæм уыдис æмбал?
Йæ къухы куы бафтыд дæснтыт дæсныйад, —
Йæ уæлхъус æд цæвæг æрлæууыд адзал...

20. 09. 98.

РАГОН АЕЦÆГДЗИНАД

Адæм сæ æрдзон фæлгонцæй — артисттæ,
Чи сæ уа сайынмæ ноджы дæснýдæр, —
Свæйынц нын уыцы мæнгард аферисттæ
Стыр фæтæг, паддзах, бæстысæр.

18. 09. 98.

АКТЕР

Райын кæй циныл, кæй рисæй хъæрзын? —
Тутийа искаэй ныхæстæ фæзмын!
Сценæмæ — сонт рагæпп, къозойы схъиуд;
Зонын хæраæджы уаст, бирæгъы ниуд.
Афтæ — кæмдæриддæр, змæлон цы ран, —
Гомдзыхтæн — ирхæфсæн, худæг, айуан...

07. 08. 99.

ДАГОЙМАГ РАГОН ЗАРАГ

Мæ хæйрæгбадæн — Уæллаг Дагомы,
Кæцæй уа уымæ мæ мæт, мæ сагъæс!
Мæ дараэн лæгæт — хохы саггомы;
Кæйдæр æххуырст дæн, кæйдæр рæгъаугæс.

Мæ хуры хай, дам, фæкафы хъазты,
Йæ фенынмæ кæд мæ уд фæхъарын.
Дзæгъæлдзу сырдты, мæргъты хъæрахсты
Æрмæст мæхицæн удæнцой арын.

Уый, дам, фæцæгъды араæ фæндырæй...
Мæ ном нæ дзурынц цъæхснаг хъæлæстæ.
Мæныл ам дуне нындыг æмырæй,
Къæвда мыл уары дымгæты фæстæ.

Цы монц фегуыры æнкъард зæрдæйы, —
Кæм — симды зарæг, кæнæ - чепена!
Мæгуыры зæрдæ фынтæй хъал вæйы...
Мæнæйүй ма дзы хуыздæр цы фена!

Мæ хæйрæгбадæн - Уæллаг Дагомы,
Кæцæй уа уымæ мæ мæт, мæ сагъæс!
Мæ дараэн лæгæт - хохы саггомы;
Кæйдæр æххуырст дæн, кæйдæр рæгъаугæс.

12. 10. 99.

ÆХГÆД ЧЫРЫН

Базыдтон дамгъетә, ноджы – хүым кәнүн;
Алы сусағдзинад – фидар чырынау...
Уараһджы райдыдтон уастән куырм кәнүн:
Дуне мын бazzад ахгәддуар чырынау...

18. 09. 98.

НЫМАДТАМ ДÆУ АЛКАӘД...

(Темирты-Хъәсләгуты Заретә)

Хысмәтү фыдахсар аәртихсти дæ сәрүл
Фыдасты, фыдбонты.
Нымадтам дæу алкаәд аәфситы хуыздәрүл
Нæ Ирбәсты сконды.

Дæлимоны къухты – цәй амонд, цәй цинад?...
Ныххаудтæ цы раны!
Къәхты бын нæ фесәфт дæ уды рæстдзинад
Аәлгыстаг заманы.

Скъумайы аәрх-адаг – къәвда рæстæг лакъон,
Аәмтьеры-иывлдәй.
Йæ фæндаг чыс-әлыг, къәдз-мæдзытæ, гакъон,
Фækæлы йæ билтæй.

Уый Суар-доны айсы йæ пъәра хъәләсү,
Цыма раст кæфхұындар.
Уәddәр дзы аәрвонцәәх тæмæнирдæй скæсү
Аәд хурдзæст тыгъды дуар.

Тæлфынц уым пырдкүүмбіл дымсгæ урс аеврæгтæ –
Цы аив-рæсүгъддæр!
Нæ Фадау, нæ Соппær, нæ бәрзонд хъәдрæгтæ,
Нæ зæдбадæн цъупп дæр.

Зæриныл цыымарайы лами куы 'ртæдзы, –
Нæ дзы кæні чызи.
Згæ ууыл нæ цæфсы, аеппүн ыл нæ хæцы
Цыдагъ кæнæ писи!

О, Мадымайрæмау уындыстым дæ цæсом

Нæ дунейы рухсмæ.

Поэты ныхасæй дæ зæххон сыгъдæг ном

Цæринаң – аенусмæ!

11. 01. 98.

ФЫДАХСÆВ

Цы тар ныцци ме 'хсæв, цы даргъ!

Кæдæмдæр фæлыгъди мæ фын.

Куы ссудзын цырынга цырагъ,

Куы та-иу ныфу йæ кæнүн.

Цыдæр мын æлхывы мæ хурх,

Кæд исты зæгъын мæ фæнды? -

Гæххæтмæ нæ тасы мæ къух,

Ныссүйтæ мæ сæры хъуыды...

Аңкъарын æддаг тыхы сар:

Мæ къәхты бын – къардиу, мæнг хид...

Дæн цавæр сайтаны дæлбар,

Дæн зæдтæй кæцыйы аевджид?..

27. 03. 96.

КЪОРАЙАГ ТРАГЕДИ

Гæрæм гæды пецы тæрхæгыл хұыссы.

Хестанон ма бады, аенхъæлмæ кæсү.

Сæ артæн аermынæг чысылгай йæ зынг,

Сæ къонамæ азæр нæ фæзынд сæ чызг.

Ис хъæуы дæлæуæз кæмæдæр чындыхаст,
Аәгæр ай уромы аенафон сæ хъааст...

Тæхуды, куы ссарид дзæбæхæй хæдзар!

Фыдахсæв – хұыдалынг, мылазон мæйдар...

Дуар бахойы дымгæ, къæвда-сыг хæссы.

Хестанон ма бады, аенхъæлмæ кæсү...

Фәсабыр сәлфынәг, аервәрон фәецъәх,
Йә сау пәләэз ивы сырхұулонәй зәхх.
Бызғұыр мигтты скүүтәй әрбадзагъул хур:
Әндәр бонтәй хъауджы – мәтъәл әмәз змур.
Ныйиазәлд сәе тыргұты сынт-халоны уаст,
Уынг фестад фәдиси хъәләба цъәхахст.
— Күнд бадзурәм, уастән, сәударәй дәумә -
Дәз зәнәг нә комы уәхимә, хъәмә!.. –
Сыхаг усы хъарәг – фәсномыг ныхас
Әрбайхұыст Джызықты къәсәрмә әввахс.
Хестанон күнд ниудзән йә судзгә хъыджы –
Күн фена хәстәгмә йә хурхонд чызджы:
Бәласы къабузыл, зәбулционг, сәркүл,
Йә къубаләй ауыгъд әнамонд хъәбу!
Мад гомсәрәй згъоры, фәсонтай күннәр.
— Тагъд рацу нәхимә! – фәецәуы йә хъәр,
Күн бахауы размә, ныввәййы дәлгом,
Рәедувы йә дзыкку, йә саутар цәсгом...
Кәй бон у, кәй, уымә – әнценәй кәсын,
Бындурылд мәгуыры фыдуудхар фыссын?!

О, Суары дон, змәстәй кәңцырдәм – дә балц?
— Нә Ираї фәхәссын әддәмә фыдуац!
Мә саби мә былтыл нә къаудзән мәнтәг,
Нә тондзән кәддәрау әрүскъәф, хуырхәг...
О, Фадау, дәуыл та цы бәлләх әрцид?
— Әдзардән мә мәссыг – әнусбонтәм цырт!
Уый амыты арәх, мә фәхсты, зылди,
Хъәууонты уәездандәр мә цәстү үиди!
О, Соппәр, цы фескүуд дә мәргұты хъәрахст?
— Егъаудәр – мәхицәй мә марой, мә масти!
Сәнтурс гәләбуйай мә рәбынты тахт.
Мә саудары саутә нә сисдзынән тагъд!
О, Хурхор, цәмәй дыл ныккота фыдох?
— Мә хъәддаг кәрдотән ныттар и сәе къох!
Уый нал бидзән чына – мә дидинтәй худ,
Уәларвы хай баци мә чысыл рәестуд!

Чи – марәг, тыхгәнәг, – мәнән нәу бәрәг,
Әддагон, әви кәд нә астәу цәрәг?..
Цы ма уа дунетыл әвирихъаудәр цау,..
Тәрхонгәнәг - не стыр, әнәембал Хуыцау!

27.02.97.

ҚАЕУЫНЦ ДЫЛ НЫР ДАЕР МА

Дәу ахстәй күн кодтой – нә уыдтән хәдзары, –
Әмдзәрәны дард ран фыдфынтае уыдтон:
Цыма мә кәфхұуындар йә хъәләсү дары,
Әмә мыл нытталынг, ныммәйдар мәе бон...

Дәу ахстәй күн кодтай – цыппар сывәллоны,
Мә кәстәртә күүмтү лыстәнныл – фынәй.
Цы бәлләх – сәе иу дәр нә уыны, нә зоны,
Сәрфтай сәе фәстаг хатт дә дәрзәг уырзәй.

Сәумәйәс сәе райхъал – фыдаевджид мәрдадзы,
Дә афтид хъуыссәнмә сәе рохтә тыдтой.
Әмбәрстой, рәстәй дә фәластой фыдбалцы,
Әрцәүән кәңәй нәй, әмә дәм күндей...

Кәуынц дыл нырдәр ма әнәесым цъәхахстәй,
Сәе рысты фәргән нәма и фәрәз...
Сәе сау тәригъәдәй, дә байсәфты масти
Әвзонгәй зәрөндәм нывзалы дән әз!

РАЕСТАЕДЖЫ ПАРАДОКСТАЕ

Абон чедәм ацыд – зон:
Атахт, фестади уый знон.
Зон әндәрәбонмә хизы,
Фаронән тәбын аәлвиси.
Тагъд – әндәраз, уийәндәраз
Арвил сауындузән йә тәраз,
Стәй – фәстагда дуг, каелдәр.
Афтә арфәутты – бындаер,
Дарддәр – ивгъууды фалдзустәм.
Незаманы рох әнустәм!..
Цыусдуг, уисм, ныртәккә, ныр
Немә – сүйтә баст, әмры.

Нәй фәстиатыл фыдәбон -
Сүйдзән уайтәккә аәрдәбон.
Райсом, не 'нхъәлцау, нә сом
Сбаддзән уый гаччы аәргом.
Уәәд - иннәбон, уыйиннәбон,
Тулдзән махырдәм сәе уәрдон.
Бәх цима - уәэзын, сәпп-сәпп,
Стәй - әнәнхъәләеджы гәпп
Уыцы уайсурәй әнәлаз.
Уәәд - иннәаз, уыйиннәаз!
Фидән дард фәлмы ләүүү,
Искәд ардәм ай хъәүү!..
Заман, афон - иу әәмхәң-таг,
Удыл, зәрдәйыл - йәе фәндаг.
Бауромән нәй йын кәд -
Сәрүл, җәсгомыл - йәе фәд!
РАЕСТАГ - дон, тындзәг ләбүрү,
Мән хәры - фәлмән чысдуры.

06. 11. 84.

ФИРДОУСИ

Стыр океаны
Тарцъәх быдыртә.
Ризгәе уәлцъарыл
Хуры җәхәргалд.
Уыцы аәгәрон
Байбын аәрфытә?
Уәйиг къәдзәхтә -
Михкъәбут, арцсәр!
Уымыты зили
Сау җәфхъуындары
Марынмә Кавә,
Хъама - йәе къухы,
Адәм - йәе фәстә.
Уым Сиявш дәр
Аппары иуварс
Пыхсмә йәе дзәккор -
Сабырдзинадыл,
Хәстән йәе ныхмә!
Байсы Маздакк та
Бонджынты исбон, -

Мәгүыртән - уаргә,
Сиды әәмдзардмә.
Уым и Рустамы
Комджын еғыау цирхъ.
Уым, Океаны,
Уым, «Шах-намәйы»,
Дунетә змәлынц;
Паддзәхты чиныг,
Чингуыты паддзах!

30. 10. 84.

ИС ИУ БӘСТАЕ КӘМДӘР

Әнәкъәхтә, әнәкъұхтә - йәе адәм:
Концлагерты, гүпхәстты җәнкуылтә...
Ләуүүнц къәбәргур уынгты тильтыл алқәм
Әнәхәдзар, әвәгәсәг мәгүыртә.

Цъәтхүул уәрдон, дәлармәнцой ләәдзәджытә.
Ривад дыстәй сәртәг дымгәтә хъазынц...
Кәеддәрә хъал әеххәст уdtә - аәрджытә,
Әddәмә сәе җәлхәжын гүффәты ласынц...
Цима экраныл - сауваад мигъитау уыдон
Кәенүнц гуылфәнтә, дзор-чоппай дыууәрдәм.
Сәе хысмәты әелгысты цәф - дәсвыдон,
Әнхъәвзы суанг мылаз арвы кәрәттәм...
Уый ахкосджын цәмәй фесты, кәй разы?
Цәмән - нә зәххыл стәжды җәндтәй мустә?..
Фыдуацы сынты, йәе хыиутонгә, ныуасы,
Хәдмәлхор сыртән схыил вәййынц сәе хъустә.

23. 06. 94.

БУТЪЫРОЙЫ РУХС

Мән тыххәй фәрсәг дәр
Мә тыхст боны нәй.
Мә күхфыст җәсәг дәр
Ирыстоны нәй.

Цы хуыдтой рәестдзинад, -
Сайд разынди, пыс.
Ләмәгъ зәрдәе сривад,
Әрмүнәг йәе ныфс.

Мæнг дидин фæкалдта
Мæ дыргъдон нырмæ.
Дæлимон узгалдта,
Æвзидгæ, мæнмæ.

Цæст арты 'взаг ахсы
Æксæвигон цъус, -
Бутыро-бæласы
Бындæфхады рухс.

21. 06. 97.

НÆ ЗОНЫН

Сæрæй мæ цардбалцы фæндаг
Тæссаг, мæнгбаст æрду-хид хонын.
Хъузы мæ фалгæрæтты знаг,
Фæлæй æз нæ зонын.

Сæлфинаэг саудалынг мæйдар
Мæ уды иугæндзон уаг хонын.
Кæцыдæр — ме 'мæрдæ хæлар,
Фæлæй æз нæ зонын.

Рухс хъазы цытийы ныхыл,
Уый агон ме 'взонджы дуг хонын.
Цæуы мæ хуры хай зæххыл,
Фæлæй æз нæ зонын.

01. 11. 97.

КУЫ БАУИД МÆ БОН

Мæ цæсты æртæдзгæ
Цæссыгтæй фæндон
Куы бауид æмдзæвгæ
Фæлындын мæ бон!

Зæрдæйыл ныдзæвгæ
Æрт-монцтæй фæндон
Куы бауид æмдзæвгæ
Фæлдисын мæ бон!

Уæлмигтæй фæлдзæгъдгæ
Æрвзынгæй фæндон
Куы бауид æмдзæвгæ
Ныхсидын мæ бон?

Фыдæлтæй æрцæугæ
Рæстzonдæй фæндон
Куы бауид æмдзæвгæ
Фæлындын мæ бон!

Къæйдурты дæр сæдзgæ
Дзырд-фæттæй фæндон
Куы бауид æмдзæвгæ
Фæлъяуын мæ бон!

Мæхиуыл æвæугæ
Дзынæзтæй фæндон
Куы бауид æмдзæвгæ
Ныффысын мæ бон!

08. 06. 97.

ФÆСМОНГОНД

Хæрвæхгæд цæстытæй
Нæ дуне уынын.
Мæ лæмæгь фыстытæй
Æфсæрмы кæнын.

Æз — ницы фæрæзхъом
Сæ бæрны æвджид.
Фæсудзы мæ цæгом,
Ныссар вæйы мид.

Кæмæты æвдыштон
«Зæлдзырдты нывæст»,
Кæд уыданæй хъуистон
Æлпæлын æрмæст...

«Дæ рифмæ — æмбисонд,
Цыкура-фæрдыг.
Фæци дын æмбисконд
Æргъæуцъупп мæсыг».

Æндәрты ныхәстә:
«Дә ләхмус ныуудз;
Фәлтау ма бәләстә
Уә зәххыл ныссадз.

Сәе фәрцы уа зонән,—
Кәй кәрт у, кәй тыргъ.
Сәе бакаст — ахционән,
Æвдадз та — сәе дыргъ».

Ләгсырдтыл, пъәззытыл
Фәзарыдтән фаг...
Нымайын рәдыйыл
Мәе царды фәндаг!

24. 05. 97.

* * *

Хәләрттә се 'нусон дунемә
Цәуынц әд фарн әмәә әд лаз.
Цыма мын ахәссынц уәд сөмә
Кәрдих мәе зәрдәйә, гәбаз.

Мәгүрыәй ноджы ма — мәгүирдәр,
Мәе уд ныкъәристә, ныруад.
Ныр никәй нал хъәуы, бәгүыдәр,
Хәррәгты ивгүүды рәєстад.

Мәе хәрзуд бонзонгә фәлтәрәй
Кәд ма ис иу-дыууә аегас.
Æллары хус хихтәй йәе сәрәй
Æрвдзавд, цъәх ихы над бәлас.

Мәе фәндтәй иунәг дәр нәе сәххәст,
Нәе рауад цардыуаг фәндон.
Æмәе ныййарджытән сәе фәдзәхст
Нәе баци бакәнын мәе бон!

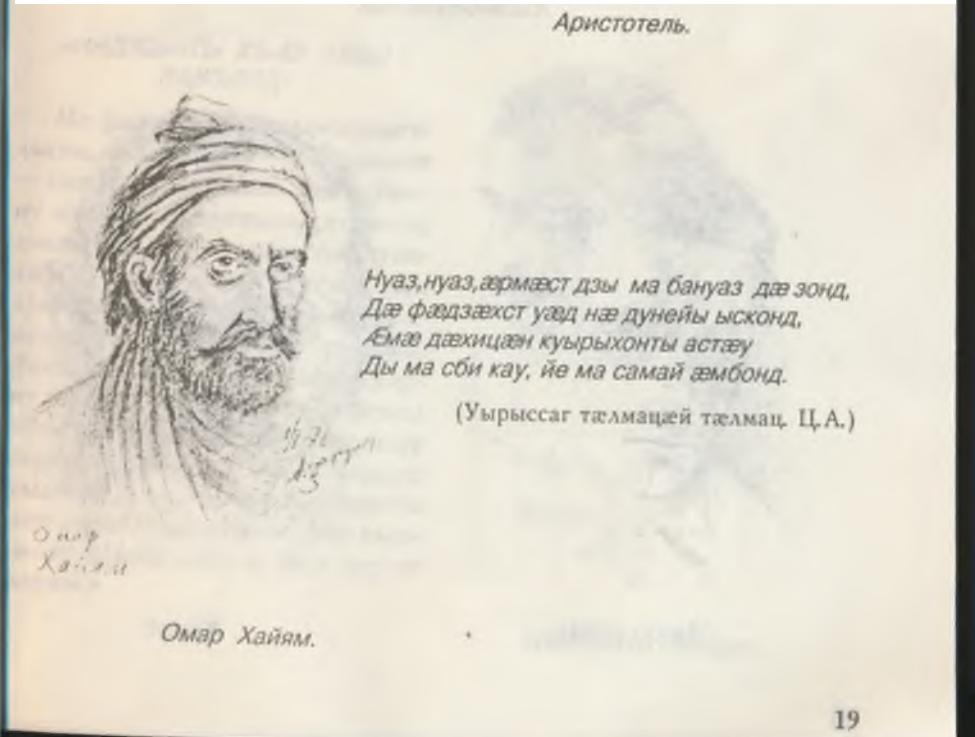
Дәелимон байсәфта нәе фадат,
Нәе сәргы — фистриуджын ләгсырд.
Гурыын куы баҳъәуид дыккаг хатт,
Уәед чи аруадзид ма рәдый?!

11. 02. 97.

Цәрүкәзим Аликсандрың көнд ныбтә

Аристотель.

Омар Хайям.

Нуаз,нуаз,аәрмәст дзы ма баниуз дә зонд,
Дә фәздәхст уәд нәе дунейы ысконд,
Æмәе дәхициән курыхонты астәу
Ды ма сби кау, ие ма самай аәмбонд.

(Урыссағ тәлмацей тәлмац. Ц.А.)

Автопортрет.

Хъазыбөджы хох.

Камал.

Цәрукуяты Микъала.

Цәрукуяты Эльбрус.

ДАМГЪЯЕ

Дзыхи ныхас дамгъяе у. Дамгъяе йæ бынаты ис: фылдæр гæнæн дæр ын нæй, къаддæр гæнæн дæр. Фыстцы 'рцæуа, уый цæрдзæн милюан азы Хабэрттæ фыссын хъæуы, — цы 'рцыд, цы фехъуыстай, — уыдон. Адæмæнци зæгтинағдае, цы фæдзæхсинағ, цы амонинаг, — дамгъæвæрд æй кæн.

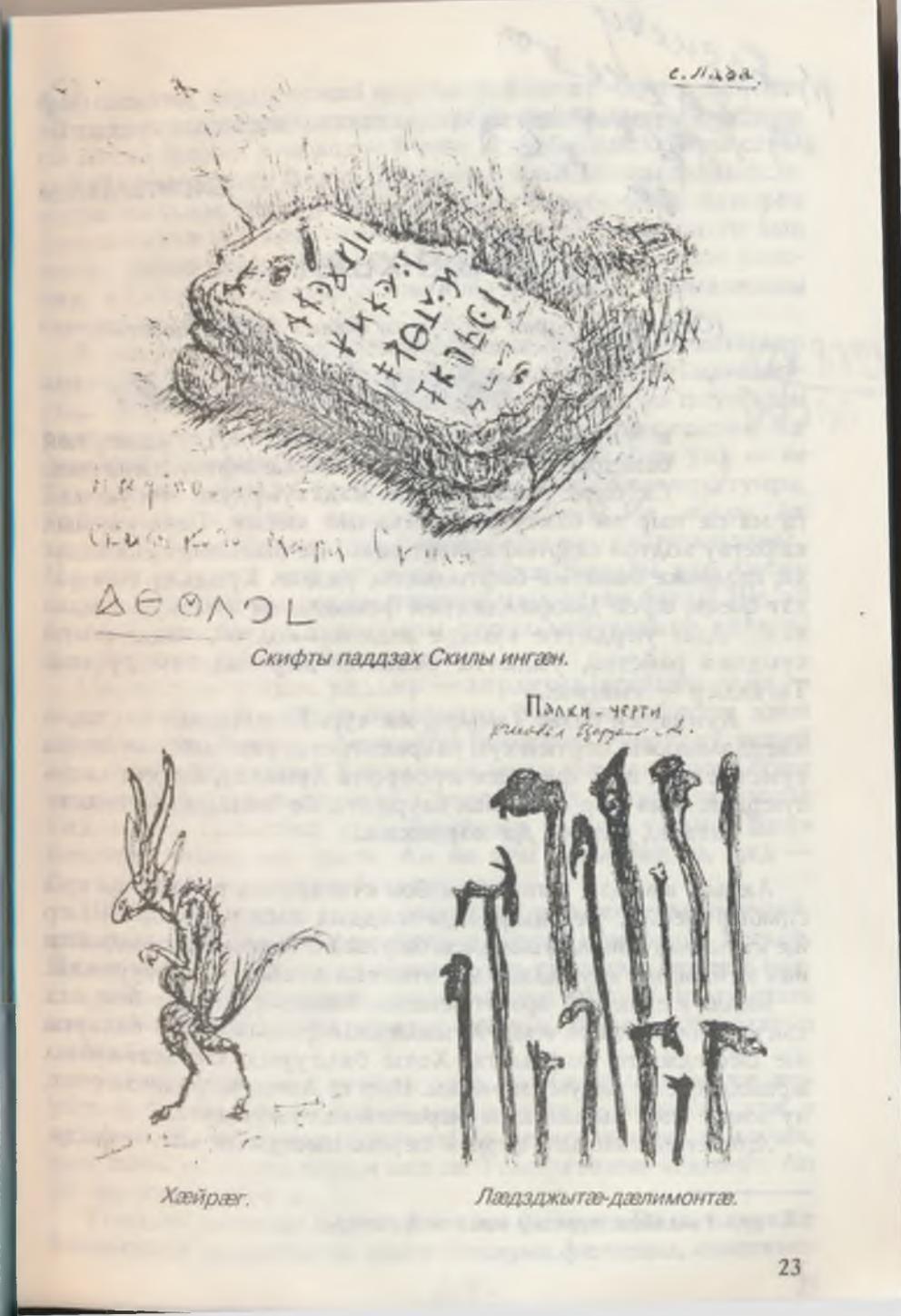
«ИНДЖЫНТЫ ХЪÆУ КҮЙД РАВЗÆРД»

Нæ фыдæлтæ Цъамадæй æрлыгъысты, ныр нæ хъæу — Инджынтае — кæм ис, уыцы ранмаэ. Зæххы бын-иу æхсыртæ бандыгæдтой дуринты, дыккаг бон-иу сæ басгæрстой, хуыздæр-иу кæм бацахст æхсыр, уым арæзтой хæдзар. Дуринны-иу ныккодтой алы æхсыр — хъуджы, фысы, сæгъы Иуыл æхсыртæ дæр-иу хорз бацахстысть, æмæ се скунывд афтæ кæй уыд, «кæй æхсыр хуыздæр бацахса, уыцы фос нын хайырдæр уыдзæн», уымæ гæсгæ нæ рагæттæ дæр дардтой алыхуызон фос хъуцытæ, фыстæ, сæгътæ. Ныр дæр сæ дарæм. »

Лаадзааг-даалимон.

Мукъутаа.

Лаадзджыгаа-даалимонтая.

БАСИТЫ Михал

(Сәргәндә роман «Әрфәны фәдү» дыккаг чинигәй)

Сә уdtæ армытъәпәнты хәсгәйә, куыддәртәй бахәцца сты Хуындәгитә цинкә әфтауцгәннәмә. Сә бирә ристыты әмә миджъурыдухәнты уәлдай та ма сә ныр ам бахъуыди әнхъәлмә кәсын. Тәвд къәйыл кафәгау кодтой сәфтифәуинаг рады, сә быңынәг сцәйхауди, цалынмә бынатма бафтыдысты, уәдмә. Куыддәр сын фадат фәци, афтә дысфәлдәхтәй февнәлдтой әмә кусыс ма—нал!... Дзаг уәрдәттә куыдтә авдәлон кодтой, гәххәттыта куыдтәй райстой, уыдәттә сәхәдәг дәр нал бамбәрстой. Тагъдәр — уынгмә!..

— Хуыщаүей разы, Темырц, мә хур. Къуылымпы нал ис,— изәрдалынджы кәртәй куы раирвәэтысты, уәд тыхст ләппуы куыствәллад цонг фәлмән әрсәрфта Хуындәг, йә хъәләс—ауәрдон. Уый дәр йәхи нал баурәтта, йе 'мбалыл ныттыхст:

— Батагъд кәнәм! Дә хорзәхәй...

Ләгыл, әвәдза, уынгәджы бон куы акәны, рәстәг ыл куы сцыбыр вәййы, уәд цыфәнды зондых әмә удфидарәй дәр йә къуындәг авналәнтыл дисы бафты: нә нывыл әрхъуыдыйән нал вәййы, нә хъуыдадажы аентыстыл дзәбәх нал феууәнды.

Бәда, йә зәрдә армытъәпәнты хәсгәйә, әхсәв-бон нал хыгъта, Темырхъан әмә Хуындәджы фәдил рахау-бахауты йә сәфтджытә рафтыдта. Хохы баләууыд, сә ауайәнтыл әрзылд, фәлә никүү 'мә ницы. Ныр та Арвыхъауы иу хәстәг, иу зонгә әмә лымән әнә бәрәгәй нал ныуагъта.

Әппәтәй тынгдәр цәмәй тәрсү: мәстджын ләг — фыд-

былызәмхиц, карды комәй цыргъдәр. Кәстәр сонт у. Каисәгты дыдзәстом ми әмә әвирхъау сайды фәстә дыууә кәстәры сә мастьы фәдил куы аңауой әмә исты бәлләхтә куы сара-зой. Чысыл раздәр федта Сафирапты, Хуындәджы фыдыфсы-мәрәры чызджы, әмә уымәй базыдта, Асәбе әмә Батырби Дзәүдҗыхъәүәй кәй нәма әрьиздәхтысты, уымә гәсгә йын чысыл фенциондәр. Ныр кәд ләппуты бәлвирд бәрәг базо-нид, әнәмастәй хәдзар ссариккой, әмә Бәда әгүйдәдҗы бынаты нә бazzанд.

Хур сәууон арвы тыгъды астәумә схәщә, афтә Бәда фәстагдәр амалән сә фәлвирд каисәгтәм дард фәзилән тигъыл аләу-уыд, Исдуг та хъуыдытыл фәци. Цәуа сәм әви ма цәуа? Цы рамбулдзән йә къахбавәрдәй, куыд сәм фәкәсдзән йә фәзынд? Кәд сәм мыйаг дыууә әрдхордәй исчи уыд — ие Темырхъан йәхәдәг, ие та Хуындәг — уыцы бәлләхы гуирд, бәстү иблиси ахәм заман цы баурәттаид? Йе 'мбалы, йә хәстәгдәр әмгары mast әй әнә бауайгә куыд ныуагътаид?.. Мастән гәррәтт дәр әгътъәд... Фәлә Бәдайы кар ләгән сәрмә хәссинаг уайд ахәм әнәрхъуыды, аслам бауад? Нә, ай бодзән кәрц нәу. Сә кәстәры сәрүл ләбүрдүтә кәнүны фәлтәрәныл әй куы банимайой?

Цыдәридәр уыди, уәддәр — зәрдә ма 'хсайыны охыл — сыйаг ләппутәй кәйдәр ацардытта. Ома, йәхі бәстү, хион сылгоймәгты номәй, Ләууойты-Бәрәгаты бинонтәй искәй афәрса, Темырхъанәй Хуындәгәй сәм а фәстаг дыууә боны исчи мыйаг уыди әви нә? Сыйаг ләппу азгъордта амында хәдзармә. Цалынмә уый фәстәмә здәхт, уәдмә Бәда йәхәзиң бинат нал ардта. Ам ма куы ницы базона, уәд — бәлләх, дәрдты агурын бахъәудзән.

Иуцасдәр рәстәг ләппу зынәг нә уыд әмә тыхсын рай-дыдта, кәд әй мыйаг фәсайдта, әндәрүрдәм фәци, зәгъгә. Фәлә уалынмә йә сусәг минәвар сә каисәгты кәртәй раз-гъордта. Чи йә рарвыста, уыцы ләдҗы цәстәй ацагуирдта әмә рог тъәбәрттәй йә уәлхъус аләууыд. Цыдәр әфхәрдхуыз — йә бакаст.

— Ратардой мә... куызды тард...— ләппу йә билтә әр-уагъта, тар әрфгүүты бынәй ләтмә скаст.— Афардәг, дам, у ардыгәй, къулыбадәджы сәннык! Чи дә әрбарвиста, уыдонән, дам, зәгъ: «Цы сын зонәм мах сә Темырхъантә-йедтән?.. Ам сә цы агурынц?..»

Уынджы дәләрдәм иу хәрам каст фәкодта Бәда, исдуг йә къокъосатә адымстысты, фәлә йәхиуыл фәхәцыд, әнәзивәг

¹ Кэрөн. Райдайән журналы ацы азы 8 номыры.

ләппүйән йә хъәбәрхъис пыхцыл сәрыхъуынтә армытъәпәнәй аләгъз кодта, мастихәццә мидбылты худт ахъазыд йә сағъасхуыз цәсгомыл.

— Бузныг, ләггаг. Ма тыхс, стәй иугай гәрәхтәй ма тәрс. Тәрхъус әхситтәй нә мәлә. Гъа, мәнә уый бәстү къафетт ацъир..

Сәр хъуыдатәй ныууәззау, йәхинымәр джис-къусгәнгә рааст и Бәда хъәуы астәүккаг уынджырдәм. Күүд кәна? Йе уазджытәм — Асәбе әмә Батырбимә әнә исты бәрәг базонгәйә күүд баздәхә? Дысон ма, Заздженәй раңауәгәйә, Садонмә дәр дзәгъәлы фәзылди, Мызырыбын та фыдәхсәв фәци: ләппутә йын күү аирвәзой, уый тәссәй хүйссәдҗы цыртт нә федта. Хуындәгитә уырдыгай цинкә кәд әмә кәд раластой!.. Абон сә фәндәзәм бон. Хуыщау баҳизәд, фәлә кәд ницы бәлләхы баҳаудтой, уәд.. Ләг цы хъуыды кәна, уымән дәр күү ницыуал зоны...

Нә, хәдзармә афтид къухәй здәхын стыр худинаг уайд. Афонмә цы фесты уыцы дыууә ләппүйә? Дзапар дәр раст у фәлә... Мацы сыл әр҆цауәд?.. Әвәстиатәй дәләмә, Әрдженарәдҗырдәм!

Майрәмтә кәд әмә кәд аивгъуыдтой, уәддәр ма хур йәхи бәрзәндты сиси әмә јембисбонмә уырауынтә байдайы. Әнамонд хурджен әнамонд аз. Ныр әртә къуырийә фылдәр дзәгәрәг арвы къуырфәй къәвдайы номыл иу әртак нәма 'рхауд. Арвыхъәуы уавәрты уый — диссагән хәссиаг. Фәндәгтә риджы бын фесты, ләг сыл тәвд фәннычы цәуәгаяу кәны. Йә фәстә риг мигъы къуымбилау сбады.

Фистәгәй цәуын ахуыр нал у Бәда, уәддәр фәразы. Хәххон ләг — рогвад. Фадхъултәм риджы ләгәрдүнәй күү рафәлмәцү, уәд уәлвәндаг нылләгдзыд, әүүад дзәүхгәрдәгыл цәуын афәльвары, фәлә уым дәр ницәмәй хуыздәр у. Иу уадзәф уәд та күү әрбамбәлид хидәйдзаг цәсгомыл. Арвы цъәх сивта, цыдәр әнахуыр фәлурсхуыз ныцци кәрәй-кәронмә әмә дзир-дзур кәны.

Фәндаджы фәйнәфәрстү — карст мәнәуы, хъәбәрхор әмә сыйджыйы гәппәлтә, давәгарәхы әрдәгкъәхтүтә картофы, тонынәнхъәлцау нартхоры хуымтә. Нартхор ацы хус бонты фаг рәз не схаста, әнтәфы бандзыг, йә хъустә 'руагъта. Дзенкъорарәх әфсир фәхъуыды. Ныры хуызән тәвд бонтә ма күү ахәсса, уәд тәссаг у нәмыйдже фәцъәмәләй. Ацы стонг заман ма ноджы ахәм бәлләх...

Фәндәгтыл чыртә-чыртәй әггуырсынц дәлейә сәфтәг

әххормаг адәм. Сә бакаст раууатхуыз, хаст бәстәйә лизджыту. Иустәмтәй фәстәмә — цәсгомрәссыдтытә, әнәзылд, әнәфснайд, цыдәр бызгъуырты, ләбырд дзабыртә әмә пыхцәй быд ләзәрд къогъодзиты, чи та бинтон бәгъәввадәй. Сылгоймәгтә стәгдартай, кәмән йә сывәллон йә хъәбысы, кәмән йә фарсмә. Нәлгоймәгтәм тәбәек дзәкъултә, сә мидәг, әвәццәгән, ивгә кәй фәцыдысты, уыцы дзаумайә аирвәзәг мәгүры пысултә.

Еуаг әмә маройаг, сәфтикъахыл нылләууәг лыгъдәттә, әлгъыстаг хъысмәтү амәддәгтә. Әнәмадзал адзал, әнәзынгә аууонау, гурәй-гурмә сә фәдыл зилү. Удхәссәг күү сә иуыл йә мәрдон уазал арм әрсәрфы, күү иннәуыл, әмә нады фәйнәфәрстү, хуымгәрәттү, къудизирәбынты ног калд сыйджыты нылләг обаугәндәй сә фыдохы фәд бәрәг дары. Исты хуызы аирвәзыны охыл ма стонг адәм хүссайраг хордженәр рәттәм сәхи әппарынц. Ам, Иры зәххыл, сын тәригъәдгәнджытә чысыл нә рабәрәг. Кәмән йә къүх цас амоны, уыйас сын ницы әвгъяу кәнынц: кәм хоры кәфой, кәм нартхоры ссады тәпп, кәм картофы чыбыла, кәм та цәхдҗын хойраджы къәбәр... Әңәг үтәппәт адәмил чи аххәсдзән? Уәлдәйттә никәмә ис ацы гәвзыик заман. Чи цы хорздинад кәны, уый йә фыртәригъәдәй, йә ирон кәрдзындааттон әгъдуа әмә фәлмән зәрдәйә.

Мәгуыр, әнаххосәй аххосдҗын, тыхст-уырыд фәндаггәттү ма хъыгдарон, зәгъгә, сын сә ацәүән суәгъд кодта Бәда, йәхәдәг сындағгай сә иувәрстү акызт. Зәрдә риуы къултә 'лвәста дардбәстаг, хъысмәтәй әлгъыст, Хуыцуы цында цәстүрдүгәй фәуәвәг хъизәмайраг адәмү тәригъәдәй. Уәлдай катайагдәр әмә сагъәссагдәр та — сывәлләттә. Сә кармә гәсгә цәуынхъом чи у, фәлә цәуынхъом чи нал у, әдәрсә ақъаҳдзәф кәниң чи нал фәразы. Тәвд фәнныкау счылтәм риджы — бәгъәввадәй. Әрдәггәмттәй. Әнәхсад, әнәзылд. Къәбәр, сойхуяг кәй әйиафынц әдзух, уымә гәсгә сә цәсгәмтә барәссысты, бурбын змисхуыз райстой, хурдәппәлттә систы. Сә тъизин хъуысы, ныывыл азмәлынхъом нал сты, күү дзы иу фәкәлы, күү иннә әмә афтә дәлгомма хуысгәйә аззайынц, цалынмә сыл хистәртә схәцынц, сә къахыл сә сләууын кәниң, уәдмә...

Иу ахәм дзы Бәдайы тәккә бын әрфәлдәхт. Исдуг, әвәццәгән, йә сәр схыил кәниңнән дәр нал уыди, стәй сындағгай йә риг әмә хидәйдзаг чыиллон цәсгом сәвдиста, фәлмәст, фыркуыдәй сирх-сирхид цәстүтә йәм систа, уынгәг хъәләсәй дзы сирвәзт:

— Да-да.... Да-день-ка, миленьки-и-й...

Йә хүүр ахгәтә Бәдайән. Йә къәхтыл авәрдта ләппүйе, йә ригтә йын әрцагъта. Йә хәлафы дзыппәй къухмәрзән фелвәста, арахстгай йын дзы йә цәсгом әрсәрфта. Уәдәмә мад дәр сә уәлхъус аләууыд, ләгәй тынг фәбузныг, хатыр дзы ракуырдта, раарфә йын кодта әмә сывәллоны къухыл ахәцыд.

— Не за что... — бафсәрмыхыз Бәда, стәй йә йә мидзәрдәйы цыдәр фесхуыста:

— Постойте, гражданка...

Риуы дзыппәй фонд зомы система... Фәстаг фонд зомы, Садонәй раңауғайә ма йәм чи аzzад, уыдон әмә сә гыщыл ләппүйе къухы бакодта.

— Извините, больше нечем побаловать малыша...

— Ой, что вы, что вы... Это вы... — йә сәр бакъултә кодта ус.— Дай вам Бог здоровья и счастья,— сәрәй нылләг акувакувгәнгә фәстәрдәм акъахдзәфтә кодта, стәй азылд әмә хиуәттимә бамбал.

Уырдыгай дәр ма йын цалдәрәй нылләг әркуытой.

9.

Гүйбейы уазджытә, Дәгүйә фәстәмә, хуындәй здәхтысты иууылдәр иумә — Асәбе, Сибо йә бинонагимә, Дзибо, Сандро.

Цыдисты әнәдзургәйә, алчи сә йәхі хъуыдыты ныгъуылд.

Рәстәг әмбисәхсәвмә феввахс. Әнтәф агъуысты даргъ бадты фәстә Асәбе сатәг уәлдәфы суләфыд. Ацафоны уахъәз әхсызгонәй әмбәлди зәрдәйыл, йәхі расәрф-басәрф кодта хидәйдзаг ныхыл, хылди гом әфқәтготыл уымәлбын тәвд буармә, йә фәлмән, уазал уырзтәй йыл узәлыд.

Әнусон бәрзонд сусхъәд әмә гәдүбәләсты сәрмә уадсисты әхсәнәй әркасти цалхыдзаг мәй әмә бәстыл байтыдта йе 'взистхуыз дыңзырухсы әрттиваг риг. Бәләстәй сыйнадгтай згъәлди бур әууад сыйтәр, әмә къәхты бын йә сыр-сыр цыд.

Йә зәрдәйы цыдәр уазал дур бazzад Асәбейән. Бәрәг җәмәйдәр разыйә нә цәуы хъәмә, бәлвырда цыдәр ын нә фаг кәни. «Цы хабар уа, цәмән афтә у? — йә хүүлфмә хъусгәйә, әфсәрмәрдәйә фарста йәхі. — Ме 'гәр хиуарzonдинад скуюиста юви хъәбәрзәрдә, әбуzn адәймаг дән? Цыма афтә зәгъын раст нә уаид. Никуима йынничи бадардта йә цәстмә уыцы ницәйаг миниуджытә. Уәдәмә әндәр, ахс-

джиагдәр хәрзәгмә әнхъәлцауәй бацыди Дзылатты Гүйбейы хәдзармә, фәлә йә фәндәгәтүл хохәй быдырмә фәлас әмә боны-фәстагъән — Хуыщауы дзәгъәлы. Фыдәнхъәл уавәры Залу-хан, фыдәнхъәл уавәры бинонтә дәр. Стыр тәригъәд күин-нә уаид Гүйбейә, фысымтәй истәмәй рахъаст кәнын. Кәдәй-уәдәй ма уыдоны руаджы йә хәләртты, хиуәтты федта, дзадж-джын фынджы уәлхъус адҗынән фәбад семә диссаджы цин-гәнаг, уазәгуарzon бинонты хәдзары. Цы ма вәййы уымәй хуыздәр! Фәлә хәрынмә, нуазынмә нә бацыд Асәбе. Йә сәйраг нысан уыди чызджы йә ристәй фервәзын кәнын, әмә йын уымәй ницы рауд. Иннәрдигәй та, Гүйбейән йәхиуыл зәрдә риссы. Әвәджиуы ләг, әрдхәрәны дохтыр әмә зонгә-зонаны дә сәр әргом фыдбылызы әппар!. Цыдәр әвзәргәндҗиты, хицауды ныхмә ләуджыты дзәбәх кән!. Нә йә фәнды бамбарын, уымәй йәм разәй әппындәр хорзәй кәй ницы кәсы. Кәдәммыты йә фәластой ныр йә бәлләхы агурджытә?.. Әвәцәгән, афонмә дәр нәма әрбаздәхт. Афтәмәй әнә хәдзары хицау фәбадтысты уазджытә дзаг фынджы уәлхъус. Афинәт, мәгүыр, йә удај арт бәргә цагъта, хуынд адәм сә изәр дзәбәхдәр, хъәлдәзәгдәрәй җәмәй арвыстаиккөй, уый охыл. Суанг ма зонгәтәй җәмәйдәр фәндир дәр әрбахәс-сын кодта. Сәният сын йә диссаджы дәсны әмә рәсугъд җәгъдәттәй сфидауын кодта се 'нкъард, әнә хәдзары хицау фынгәвәрд. Уый фәстә та йын йә пианиной цагъдәмә сә зәрдәты донуадзгәйә фәхъуыстой, ирон зардҗыты йәм фәхъырныдтой. Уәддәр, хәдзары хицау семә кәй нә уыд, уый сын сә цин къахыр кодта.

Фынджы уәллаг кәрөн хистәрән йәхимә хъусгәйә фәбадт Асәбе. Зәрдә риуы къултә альвәста. Залуханы хъуыдаг куыд руайдзән, уый базонын ын кәй не 'нтысти, уымәй судзинтыл бадәгау кодта. Хорз, әмә ма Гүйбен чызджы уынгә уәддәр кәй фәкодта. Фәлә та ўе 'фсин Цискионы зәрдә җәмәй барухс кәна, ахәмәй йын ницы әхсызгон хабар хәссы йемә. Әнхъәлмә кәсын әй бахъәудзән иннә азмә. Масты пихләйттә та калдзән, фәлә цы гәнән ис, дә сәрәй уәлдәр-ты нә агәпп кәндзынә...

Цы ныххъус стут, мә лымән ләгтә? Арф хъуыдыты куы аныгъуылдыстут, — ўе 'мбәлтәм баждәхт Сибо. — Номы хуындәй, дзаджджын фынджы уәлхъусәй здәхәм, уый нә зәгъдзынә уә бакастмә гәсгә.

— Мәнә нәхимә хъусәм... — саст хъәләсү хаттәй йын

дзуапп радта Сандро.— Халон зиу куы ракәны әмәй йәхәдәгү үәлкүүбыр куы сбады, уәд уый зиууэттән цас цинаң вәййи... Уәддәр ма нын Сәниат куы нае уыдаид...

— Гье, уымәй тынг раст зәгъыс, бабайы карк,— хәзән нын саңкодта Дзибо, фәлә бәрәг уыди, йәзәрдәйил чи сәмбәлд, Сандро ахәм хъуыды кәй загъта Сибойы бинойнаджы тыххәй.— Мәнән ма ныр дәр мәигәр тәвд къәйил судзәгау кәнен. Цәмән куы зәгъят, уәд Сәниаты чи раивтаид фәндирәй цәгъдынмә, иу ахәм дзы нае разынд, уый йеддәмә а сау ләппу әвзәр не сфицидтаид Соцъиты номдзыд дохтыры бинойнаг Сәниат-рәсугъды фарсмә!. Чидәртә йәм хәләгәй мардаиккой...

— Цы, дам?.. Фехъуыстай, Сибо?..— йәзәстытә цәхәр зынгтә акалдтой Сандройән.— Уәд дзы армыздәгтә дарын хъәуы дзып-пты къәркәрәгтәй! Сәниат махән нырма ног чындызәй уәлдай нае!

— Иу хорз фәндөн ис...— йәзә рахиз къухәй цәхгәрмә уын-джырдәм ацамыдта Сибо.— Саккаг кәнүт ныр та мах мусонгмә.— Әппындәр ницы әфсәрмиаг стәм. Цыипсалам уәздан нынсас нае, бауырнаед уә. Дзылаттәм хуынды нын нае фаг кодта хәдзары хицау, әмәй йәз уый тыххәй тынг азымы ма дарут. Фәлә аз уемә уыдзынән...

— Бауләфәм, Сибо, мәхур,— хәстәг әм арбаләууыд Дзибо, йәз цонгылын архәңцид.— Гуурысхойаг нае: Азджерийы чызг дзыххъы не 'рләудзән. Сатанайы байзәддаг!.. Ам нае фәдил әндәр судзәг къодәхтә баст и... Ферох дә ис, нае хистәр Асәбе районы ревкомы бәрнөн уәнгәй нысанганд кәй әрцид? Ныр аңнае уый разыяте уәлдай фездыхсән нал ис, мәхур чысыл, нал...

— Гъа-гъа, уәдә мәхәмәй базыдтай?— йәз хәзән нынсасын бамбәрста, фәлә йәхү фефхәрдхуыз кодта хохаг.— Уәдә афтәユ?!. Әрәлхъивдзыстәм уын уә бидираг хъал бардҗыты әмәй хәрдтыкәсджыты! Гъы, сә синисәртил мын архәңцидисты!— әрдәгхъазән нынсасы арф баңыд уый дәр.— Цы зәгъдынән ды та, нае мыггаджы хуыздәр чындызтәй иу?

Сәниат ныфсәрми, йәзәстытә әруагъта, йәз пух әнгом билтүл зына-нәзэни мидбылтыхуд ахъязыд.

— Чындымә цы хатыс, чындымә, ревком? Дәхәдәг ма йыл басетт: адәмь ләгәй, усәй... ды бахатыр кән, Сәниат... се'ппәтти дәр иумәйаг хъәццулы бынмә батәрдзыстут?— йәз къахән нынсас нае уагъта Сандро.

— Уә митәм уал уын бакәсәм, стәй бәрәг уыдзән. Махмәд дзы дзәгъәл хыртт-мырттә нае!

— О, о, сымах хүимәтәг стут!.. Цәй, хорз. Цы уыди, уый федтам, цы уыдзән, уый дәр та фендзыстәм. Әңдәг ма нын бәлвирдәрәй куы базонын кәнис... Нә иумәйаг хорз хәлар, хъуыстонд дохтыр ахсәв йәхү куыдәй равдыста, уымә хицауд цы цәстәй хъуамә ракәсой? Әппын ай хъуамә маңы хъуудыл бафтауой?

Әгәр әрәджиауы комкоммә фарст фәкасти уый Асәбемә. Стәй дәрдтыл талф-тулф дзуринәгтәй дәр нае уыди, тынгдәр бынәттон ревкомы бәрнәмә хауд, уый йә куыд әмбәрста, афтәмәй. Әңдәг уымәй йә карз уаг къаддәр нае кодта.

— Цыфыадәр цәстәй, Дзибо,— фенкъардәнгәс, фецәг-хуыз Асәбе. Аргъуыцәнинаг комы аргъ ләджен тыххәй йә ахәм агъатыр дзуапп дәттын кәй хъәуы йә лымәнтән, уый йын тых кодта, фәлә мәндҗытә дзурин ахуыр нае уыди әмәй йә хъуыды әргомәй загъта:— Хъуыддагән йе 'нтуан политикае у, уымә та хәзәнтә нае.

— Цыбырдзырдәй, цылык әмә... Афтә?..— ратәвд и Сандро.— Әмә уәд уә сәрхъуызойтән сә гуманизмы принциптә та цы фесты? Әз нәдәр историк дән, нәдәр философ. фәлә куыд зонын, уымә гәсгә цыма Маркс коммунизм, ома, большевиччытә бәстәйи цы цардәвәрд аразынц, уый «реалон гуманизмы» номәй схуыдта...

Стыр уындыккы әввахсәй къәхты хъәр фәңцид, әмә уәдмәйи ауәрдон къахән нынсас әрдәгыл фескъуыд. Сибо әрдәбон-сарәй дәр әңцад ләууыди, ницы дзырдата: нае йә фәндиди, политикәйил кәм әмбәлди әмә кәм не 'мбәлди, уым әнәхъудаджы быңау нынсас цәуя, уый. Уымә гәсгә, чысыл анхъәлмәкест, әнафони тезгъогәнәг ләппүтү къорд цалынмә сә иувәрстү ныйивгъуыдта, уәдмә, стәй йе 'мбәлтәм баждәхти.

— Дзибо, Сандро, фарн уәм дзурәд... Мәнә мах не 'фснимә ахъуыды кодтам әмә... Ахәм уазәг наем сәмбәлди Арвыхъуы... Баләгъстәй иин, зәгъын, кәнәм, цәмәй ма иу бон уәддәр бazzайа ам. И, Асәбе, ме 'фсымәр хай? Иумә абадиккам, аныхъастә кәнникам. Кәрәдзи кәдәй нырмә нал федтам. Исты нын мыйиаг цы әримысәм, цәуыл адзурәм, ахәмәй ницы ис?..

Цәлхъыдзаг мәйи рухсмә иууылдәр федтой, зәронды цәстгомы нуәрттә куыд базмәләйдисты, йәз билтә куыд базыр-зыр кодтой.

— Бузныг, мәхур Сибо,— йәз арфәйә дзаг сой цәстәнгасыл әрхаста Асәбе.— Гъеуымәй фәхуындәй уәлдай нае. Дәсалам, де 'рхъуыды бирә. Фәлә куы зоныс, әз ам, уә уазәг-

уарzon хъæуы, иунæгæй нæ дæн. Батырbi, нæхи хъæуккаг, мемæ и... стæй чызg дæр, иннæбон ын скъоламæ цæугæ у. Уый йеддæмæ мæхи дæр бæргæ тынг фæнды. Рагæй дæр.

Цымы рог уахъæз бæлæсты сифтæртæ базмæлын кодта — Сибoы цурæй райхъуысти Сæниаты мынæг сыбар-сыбур, æмæ Сибо нæ къухтæ фæйнæрдæм акодта.

— Мæнæ мæ не 'фсин иu ран нал уадзы: балæгъстæ йин кæн, балæгъстæ йин кæн!.. Мæнмæ гæсгæ, Дзибoы дæр, Сан-дroyы дæр тынг фæнды...

Æнæмбæргæ кæм уиди Асæбе, нæ хорз хæстæджыты, нæ лымæнты æцæгдæр тынг кæй фæнды, бабуц æй кæной, иu æхсæв сæм уæддæр бафысым кæна, кæрæдзи хæстæгдæрмæ феной, зæрдæйæ-зæрдæмæ аныхæстæ кæной, царды цыдæр ахсдjiаг хъуыддæгтæ алыг кæной, уий. Чи нæ зоны, ахæм хъуыддæгтæ иu æмæ дыууæ нæ разынðæн хохаг лæгмæ. Æмæ куыннæ фæбузыг уыдаид нæ иузæрдион кæстæр æрвадæй, нæ æмбисонды зæрдæхæлар, хионыл æнувыд, нæ номæн цæрæг чындыз уæздандзинадæй. Зæронды тæнзæрдæ монцтæ стыдтой, æмæ нæхи нал баурæтa, фергомдзырд:

— Цæстмæхъус ныхас мын ма фæуæд, мæ кæстæр, мæ зынارгъ æфсымæр Сибо... Дæ цардæмбал мæ хур акæнæд, хуымæтæджы бинойнаг нæу дæуæн, хуымæтæджы чынð — махæн, фæлæ гъæйтт-зæгтæ нарты Сатана! Кæмæн, кæмæн, фæлæ уымæн нæ ныхасæн аргъ не скæнин мæ бон нæ бауыдаид. Ныббар, чынð, ныббарут сымах дæр, мæ дзæбæх æфсымæртæ. Сынðытыл бадæгау кæнæм мах ам мæ 'мбал, нæхи зазджы-ныхæуккаг Батырбiiимæ. Гъы... — Лæг нæ мидбылты баудт, — Æххæстбæрджын миñæвæрттæ стæм, куыд æнхъæлут... Курæг, хатæг уыдистæм Дзæуджыхъæуы. Куы уын дзырдтон — цæй тыххæй... Æмæ бæрæг хабармæ æнхъæлмæ кæсынц адæм. афонмæ нæм сæ цæстытæ ныуурс сты... Аргъæвæм хуынд æндæр хатæм... Чынðæн та не 'ппæты стыр арфæ.

Хистæры ныхæстæм Сæниаты даргъ цæстыхаутæ базмæлы-дисты нывгондау рæсугъд æрфgyиты бынмæ, сылгоймаг æфсæрмхуызæй скаст нæ тиумæ. Уадидæгæн та нæ зæрдyl æрбалæууыд кæддæры ира хурбон, æдзуходæр æй æхсизгонæй æримысы æмæ дзы, æвæцæгæн, цæргæ-цæрæнбонтæм дæр никуы фeroх уыдзæн. Иæ сæрыхицаумæ ног аргъуыдæй ра-хызтисты аргъуаны дуарæй, сæ фарсмæ, сæ фæстæ — къухыл-хæцдæжытæ, хиуæттæ, хæстæджытæ, зонгæтæ... Къæсæргæрон иууылдæр сагъдауæй аzzадысты: сæ размæ къæдзæхдур асintыл, стæй къæйтæй астæрд къахвæндагыл суанг уынгмæ афтæн

æфсæндуары онг — сæнтурс зæлдаг хъуымацы уадзæзаг тыд... Адæм исдуг фырдиссагæй кæрæдзимæ ракæс-бакæс кодтой, сæ къах сæ размæ нал хаста. Уый уыди Асæбе æмæ иннæ тиуты æрхъуыды...

Ныр æм лæг хæстæг æрбалæууыд, дыууæ къухæй йин нæ фæлмæн армытъæпæн узæлгæ райста.

— Бузныг, чынð, дæ уды фарн æмæ зæрдæйы кондæй. Цардæй бафсæд. Æз дæр ма кæд иуахæмы рафтин. Æцæг сы-мæхæн дæр æмбæлы зæронды бабæрæг кæнин. Иууылдæр æм-гүшпæй... Искыу ма чынðæн не 'мбæлы, нæ хъысмæт кæимæ сбаста, уий фыдæлты уæзæг фенойн?.. Уæ кæддæры ауайæнтæ æмæ хæтæнтæ куыд никуы æримыснут? — фездæхти Асæбе лæгты'рдæм. — Хохаг фæздæгдзыд къонатæ уæ нал тавынц, нал сыл æрвæссут? Æгæр чиныгджын дæр хорз нæу, бецаутæ.

Асæбе фæстагдæрæн рахæрзæхсæв кодта Дзибoйæн. Уий чысыл уæлдæр цард стыр уынджы æмæ сæ фæндаг иu уыди.

Иæ фысымты дуар ын бакодта чынð Афассæ.

— Бадгæ ма кодтай, Афæ? Стыр хатыр дæ курын, фыдæхсæв фæдæ мæн тыххæй...

— Цытæ дзурыс, цы, æз æмбисæхсæвæй раздæр та кæд схуыс-сын!.. Истæмæтты дæ хорз фенон. Æххormаг уыдзынæ...

— Нæ, нæ. Ма тыхс, уазæгуаты куы уытæн мæ хуыздæр лымæнмæ! Мæ 'мбæлцæттæ, æвæцæгæн, дыккаг фынтæ уынынц...

— Бахуыссыдисты. Залухан, мæгуыр, бирæ фенхъæлмæ каст де 'рбацыдмæ, фæлæ нал бафæрæста æмæ бафынæй. Боныцæх-тыл цæуæм загъта Батырbi æмæ уын мæнæ ам цыдæр фæндаггæтæ нывæрдтон хордзены. Мыйаг æгæр куы афынæй уон — цыдæртæ ма мæ ацархайын хъæуы. Æнæ райхъалгæнгæ мæ ма фæут.

Асæбе сынðæг, нæ къахы æлгæтыл бахызти иннæ уатмæ. Къу-лырдæм аздахgæйæ, даргъ, бæрзондсинджын тъахтиныл хуыс-сыд Батырbi, нæ мынæг хуыр-хуыр цыд. Куыннæ бамбæрстаид Асæбе, чынð цæтдæжын сынтæджы уат æнæмæнг Батырбiiйæн кæй хъуамæ бакодтаид, фæлæ нæ сæрмæ не 'рхаста ие 'мбалы разæй уым схуыссын.

Æнæ уæлдай сым нæ дзаумæттæ раласта æмæ нæхи æруагъ-та. Фæндыди нæ, тæгъдæр цæмæй бафынæй уыдаид: боныцæх-тыл син стgæ у. Фæлæ нæ хуыссæг фæлгæгъд. Цæстытыл иu иннæйы фæдыл уадысты изæры нывтæ. Сæрæй нæ цух кодтой Сидæмон æмæ Сæниат. Куыд диссаджы рæсугъд къай сты, куыд тынг фидауынц фæрсæй-фæрстæм!

Цинәмхәццә әңкъард хъуыдытә фәцагайтой Асәбейи зәрдә, әхсызғон мидбылты худт ахъазыд йә цәсгомыл...

10.

...Сау тымыгътә әмә пиллон арты пиҳыләйттә хәсгә, нәргә әмә уынәргъгә цыди түгхъуләттә, цәссыгәхсад 1915 азы астәм май. Йә уәлә хәрдгәхуыдтәй фәлышт әрттиваг, зәүзәугәнаг дарәсү бәстү кәрдәгхуыз пъагонджын цыыфтәрән цъәх цинелтә әрбасәрфта паддзахы Уәрәсе әмә карст-барстәй әнәхъән афәлз бонәй-бон арфдәр ныгъуылди хъай-мәтон хәсты. Күрмәдҗы цәүүегау кодта кәдәмдәр йе' бәрәг мигъәмбәрзт фидәны размә...

Сәрдү тәkkә тынгыл уырысы 'фәәдты хъуыддаг фәрәстмә әмә хәцгә-хәцын ахәццә сты суанг уартә австриаг зылд Галицинмә. Асәбе хәстыгъәй иуы фәцәф әмә әртә мәйи фәстә куы фәдзәбәх, уәл әй дохтыртә хәстон ләгыл нал нымадтой әмә әфсадәй суәгъд. Сәхимә, мидәгхохмә фәндагыл әрхизти Арвыхъәуы. Ам йә хәстәдҗытәм бинтон әнәнхъәләдҗы сәййәфта зәрдәмә хәстәг әрвад Сидәмона. Азал-аяул азы ма кәдәй-уәдәй кәрәдзи федтой, әмә Асәбе Сибойы ссыдыл әмә бинонты цинъыл цин кодта, уыдон та — хәсты быдирәй Афәйи сәрәгас сыйдәхтыл. Дыууэтән уымәй стырдәр бәрәгбон, әвәццәгән, әрхъуыдигәнән дәр наә уыди.

Ныйгардҗыты Бесо әмә Рaziат зәххыл нал хәцыдисты сә ахуыргонд, размәцый фырты цинәй. Кәстәртә — хо Да-дигка, Тайсон, Фили, Гара, Боцыр әмә Уанейән та цыма кәләнтә счынди, уаты къуымты рабадтысты, сә хистәр әфсымәрмә дзуары каст кодтой, йә цүрәй сә сә къах нал хаста. Йә дисса-дҗы хабәрттәм ын әмьырдзыхтәй, цыбәл-цымыдисәй хъуыстай. Әмә әниу күинна! Сидәмон, әрәдҗы дәр ма йә коймә әхсәв аргъяуттә уынәгай сә фыны кәй уыдтой, боныгон йә уындумә кәмән бәллыдисты, уый ныр мәнә сә цуры фестад. Зыхъ-зыхъгәнаг, цәхәркаләг мадызәнәг әфсаддон дарәсү. Фәтән әргъәвәгджын мәскүы роныл әрттиваг хүымпъыры — дамбаца, уәнгәлвәстү уәхсчытыл хәрдгәбый пъагәттә майоры дамгъәтимә, рогвәд къәхтыл ирд айдәнуу сыйдәг тәмәнтәкаләг стәнхъ цырыхъхъытә. Риуыл цавәрдәр әнахуыр хәрзиуәг әмә дыууә әндәр, дәргъәццион, цыппартигъон нысаны.

Студент су... Афицер су... Уымәй стырдәр, зәрдиагдәр арфа наә уыди кәстәрән. Сидәмон къорд азы размә хәдзарәй күы

афтыд, уәл йә сыйгъәрин рәстәг дзәгъәлы наә сәфта. Сгуыхтәй каст фәци дыууә хъуыстонд үәлдәр скъолайы. Иу — Юрьевы, инна Бетырбухы. Ныр йә ныйгардҗыты уәлхъус әрләууыд әххәст ләгәй, утт-утт, зәгъгә, әфсәддон дохтыр әмә инженерәй. Сә синисәртыл дзы күинна әрхәцыда-иккой мад әмә фыд, хәстәдҗытә, хиуәттә!

Дыууә бәлләңоныл цинтә, хъәбыстә, фәлмән узәләнтә, фынгәвәрдтә-йедтә куы ахицән сты, бинонты сәхимә куы равдәлд, уәл сәрәг, Сидәмон фәстәмә йә службәмә, Дард Скәсәнмә кәй нал здәхы. Йә дзыппы уыди, ам, Дзәуджы-хъәуы, цы ног бәхдҗын әфсәддон хай җәттә кодтой, уымә дохтырәй хәсты быдирмә ацәуыны бардзырд.

Дыууә зәронды мардау фесты. Рaziат йәхицән бынат нал ардта, йәхи радав-бадав кодта, йә къухтә 'руагъта, рәстмә ныхас дзы нал хъуисти. Ие уәнгтә азгъәлдисты Бесойән дәр. Зәрдә ныддур, тарәрфыгәй бадти хәдзары къуымы, сагъәс-саг хъуыдытә йә сә быны скодтой.

Йә хъус сәм аивәй дардта Асәбе әмә күинна хъумә әмбәрстаид, цәуыл уыд сә мәт, сә катай мад әмә фыдән. Әгәр абадгә ләппүйә сыйдәхти йә даргъ, дард балцәй сә хистәр хъәбул. Исдугмә афтә дәр әнхъәлдтой, әмә сәм җәттә бинойнагимә, дәләрдигон къаимә ссәудзән.

О-о, күид тынг дзы фәбузныг сты, ахәмәй куы ницы федтой, уәл! Сә сәртә дзы ноджы бәрzonndәртү хәссин рай-дыйтой: сә бирә фыдәбәттә наә фәдзәгъәлы сты, цоты хистәр — әнәлаз, йә мад әмә йә фыды фырт, се 'вастәй кәмдәр әндәр рәттү үәхицән цардәмбал ссарын аккатыл наә банимадта. Ныр сә сагъәсү сәр уыди ләппүйән әвәстиатәй хъуыддаг бакәнин. Ардыгон дзәбәх хәдзайраг чызджы йын бацагурын.

Ныйгардҗыты катай йә зәрдәмә хәстәг күинна айстаид Асәбе. Сидәмон — мыггаджы ләгдәртәй иу, удыхъәд, әгъдау әмә радәй хъәубәсты, комбәсты йә разәй чи никәй ауадзән, уымән ныр йәхи бар уадзән нал ис. Цыфән-дыйәдәр, дуне аллахыл дәр ын хәсты быдирмә әнә хъуыддаг бакәнгә цәүүән наә. Дыууә зәронды бинтондәр әрхайдысты, әмә уыдон тәригъәдмә чи кәсү... Әнә аныхасгәнгә наә һемә, кәд зәрдәкъахән ныхас у, хъыг ын уа, уәддәр...

Стыр фәсахсәвәр, бинонтә куы баҳуыссыдисты әмә бәстә куы ныссабыр, уыци афон зәрәдты уатәй Асәбейи хъустыл әрцид Рaziаты сусәг тыхст ныхас:

— ... Зонд дын мән амонын наә хъәуы, уәртә ләг, уый

хъуаг нә дә. Фәлә уыцы ләппу... Йә фырнымдәй күйтә
уыдзән, мәгүир?.. Аэлләх-әлләх-әлләх. Афтә 'нәрхъуыды,
әвәгастәй күи аңауа, цард ын фестон?..

Ус фәсыпп, исдуг баххъәлмә каст, ләг цы зәгъдән, уымә,
фәлә уый ницы дзыртта, ныххъус, әрмәст тәнтыйдзагай ныу-
уләфыд әмәй йә нәтын ссыд.

— Цас әмәй йәм цас фенхъәлмә кастыстәм... Нә цәстытә
ныуурс сты йә уындмә бәлгәйә... Ныр та, о Хуыцау, бинон-
тимә дыууә боны дәр нәма фәци, афтәмәй хәсты цәхәрмә
рабалцәввонг, мәй иғәр ын айхәла... Цәуыннә исты бәрәг
уынаффәйил ныххәцәм, гормон? Талынг къуымы күи бани-
гъулыс әмәй дәхимә хъусгәйә күи баззайыс.

Уәлдай сым та не схауд Бесойә. Бәрәг уыдис, усы әмба-
рынгәнән уайдзәфтәм хъусын ын тых кәй кәнәи әмәй йәхи
зынтай кәй уромы: ләппу уымән дәр исчи нәу, хъуыдаг
талф-тулфәй кәй аңапп кәнай, уыдоныл нә банимайдзынә,
хәдзары хистәры бар әй цәуыннә уадзы. Аэви афтә 'нхъәлы,
фыдән уәлдай у, йә зәрдәй йыл къаддәр риссы?..

Уәддәр мады зәрдәй кәм ләууы:

— Нымад бонтә йеддәмәй йын күнәуал ис, мә фәрстә
йын айхәлой,— тъизәгай скодта ус, ләг ын йә катәйттә кәй
ницәмә дары, уымәй йәхимә хардзау күннәе 'ркастаид.—
Цы ныххъус дә, зәронд? Аэви уәйиджы хъусы уад уайы...

— Мә мәгүырыл мә күи ныуудзис, уәйиджы хицау!—
нал баурәдта ләг йәхи.— Цы сцыргъ дә?.. Мә риссаг хъәдго-
мыл мын цәхх мауал зәр. Науәд рабадзынән и, әмә...
Ба-
уләф. Хәдзар уынаффәгәнджытәй нәма бавдәлон, табу Хуы-
цауән...

Асәбе әмәй Сидәмон сәрдү сәнтәфы гом рудзгуытә тыр-
гы хүйссыдисты әмәй, фырт йә ныйгарджыты тыхст ныхас
фехъуиста әви нә, уый зын зәгъян уыди. Цыдәриддәр уыд,
уәддәр хиуылхәңгә, фыдәбонджын хистәртән нымдәнаг
кәстәр райсомәй әндәрхуызондәр нә фәци.

Уазәг күид раиртәста, афтәмәй сә дысоны ныхасы фәстә
Бесойы бакасты фәзынди цыдәр ногдинәйтә. Цы амыдтой,
уый рабәрәг чысыл фәстәдәр.

11.

Хуры фыщаг тын даргъ хәрдәг нывәзтәй Чырыстийы хохы
цъуппыл сыйгъәрин стъәлфәй ферттывта, афтә Асәбе әнә
ронбастәй, уәгъд хәдоны тыргъы мидәттаг асинтыл уәрәх,

нәүхәст кәртмә әрхызт. Рaziat сыхәгтәй кәимәдәр әдде,
дуармә ныхәстә кодта, кәстәртәй та чи стурты хъомты
әмбырдәнән бынатмә аскъәрдта, чи скъәтмә, бәхдонмә зыл-
ди. Сәууон сатәг уәлдәф уәнгтә рог кодта, адәймаг дзы улә-
фынәй не 'фсәст.

Йе 'нәзонгә хъәу нәу Арвыхъәу Асәбейән. Стәм азтәй
фәстәмә ам уалдзәг әмәй сәрдү райдиан цас къәвдаджын
рахәссы, иу уыйбәрц хорз рәстәг та сәрдү дыккаг әмбис
әмәй фәззәджы скәны. Адәм Майрәмы, нырхәнә әмәй кәфты
мәйтү әрцәрынц. Хурджаын, хъарм бонтә хаттай аңайдагъ
вәййынц суанг Джеуәргүйбайы райдианы онг. Аэвәджиауы
рәстәг скодта абор дәр. Арв сәгты цәстәй сыгъдәгдәр. Ахәм
сой рәстәг фәндаггонән — агургә әмәй әнәаргә. Кәд әй йә
уазәгуарzon фысымтә уадзор, ницы бакъуылымпыта уа, уәд
тәккә райсом әхсәвыйцәстәй араст уыдзән мидәгхохмә.
Кәдәй нырмә нал уыди сәхимә. Күйтә сты цымә афонмә?..

Хъуыдиты ныгъуылгә әрләууыд ногбыд кауы рабын. Йә
цәст ахаста й'алфамбләйтты. Аәрдз әрыхъал әмәй хәстәг
цәхәрадәттәй хъуысти мәргүтү тъәлланг зарын. Рәстәмбис
цәрәг Бесойы хәдзар — мыды къусчы хуызән. Уәртә уыцы
номылдзурджытәй цалдәр. Дыргъудоны кәрон, бәләсты
аууэттә кәдәм нә хәццә кодтой, уым хурварсы цъәх дард-
той ахуырст әхсәруисәй бид әмәй фәйнәгәй араэт мыды
чыргъәйтә. Хурыскастимә стынг и мыдыбындыты змәлд. Сә
куыстдзагъд дыв-дыв цыд. Иутә дзы хизмә тахтысты, иннәтә
уәззаза «уаргъджынтай» здәхтысты. Диссаджы «фос!» Уыдон
дәр ма әмбарынц — сәрдигон бон афәдз дары... Майрәмтә
фәивгъуытой. Истытә бацамәлтә кодтой цымә фалә, хәдза-
ронтә? Зымәджы къәсәрүл хәхты кусинәгтә—къубалмә.
Хуымы гәппәлтә фәззәджы фадатджын бонты фәлдахинаң.
Иннә ахәм — цъайраг, кәрдзинаң, фосән холладжы, пеңтән
әндзаринаджы мәт... Йә фидар ныфс — кәстәртә, Бәда әмәй
Ухан...

Сарайы фаллаг кәрон, агуыридур цәдҗынды фәсте хъуы-
сти цыдәр хыртт-хыртт. Уыцырдәм базылд Асәбе әнә әнәиф-
тыгъд бәхүәрдоны фарсмә хъәдү күүдүрүл бадгә бауытда
Бесойы. Йә чылдыммә скъәти къуләнцой хәрдмә хъиләй
зынди къәдзәфсәрхъусджын дзоныгъ: фыщаг митрауардмә
әнхъәлцауәй ләууы. Къулräбын цалдәр фадинаң ставд хъәдү,
ноджы бәстон әфснайдәй фаст фәйнәдҗытә.

Хъәууон цәрәг чыфәнди афон дәр күистифтыгъд, әнәвдәлон.
Бесо әфтуанагъуисты фарсмә йә цәрмүн раздарәнен бадти,

цидәр хъәды лыгаг къуыдыронмә сбыцәү кодта әмәй йә ардуанәй әнувыдәй хафта. Кәйдәр къәхты хъәрмәй йә сәрыл схәцыд. Уазәджы ауынгәй барухсдзәсгом, куистаг иуварс авәрдат әмәй сыйстад, раздарәнәй лыстәг хафәнтә зәхмә 'рцагъта.

— Даёрайсом хорз, хәстон ләг,— фәлмән баҳудт.— Куыд раджы рабадтә, мә буцгәнинаг хәстәг әрвад, әви даёхәздәронтай исчи баҳыгдарда? Исты бауләфыдтә?

Асәбе фыццаджыдәр цы фәфипайдта,— ләг фераддәрхуыз, әрфугыты әлхынцъ дәр цымы сыхәлд. Цәститы цидәр ныфсы рухс фәбәрәг.

— Уәлләй, Бесо, дысон бөнмә мә къах дәр наё атылдтон. Сбад ма, әмән сыйстадтә?

— Ау, цыиу цъиумә куы батәхы, уәд ма уый дәр йә базыртә куы батилы... Да хуры скаст федтай, фәлә а нәхион нырма, әвәццәгән, йә адджын фынтае уыныныл у... Куы нәма зыны.

— Уый сармадзанты нәрынәй дәр наё райхъал кодтаис дысон,— сәрәмбәрзт дзуапп радта Асәбе фыдән, сә дысоны тыхст ныхас сәхицәй дардәр кәй никәмә ахәццә, уый йын бамбарын қәныны охыл.— Ныр дәр ма қәнәе райхъал, қәнәе наё.

— Гъей, Асә, мә хур акәнай, фыдәлты къонайы тәф әндәр у, әндәр, йә биндар фәуа. Арғын наё! Әруадз ма дәхи, мә фарсмә агад, мә адджын әрвад. Хәсты цәхәрәй дзәбәхәй кәй сыйдәхтә, уымәй амондажындах хъуыдаг цы ис! Нәма даё афәрстытае кодтоң хабәрттәй. Әгәр нәхиуыл фестәм...— хъәды лыгагай бинаң нымәты гәппәл фелвәста, къодахы уәләй әрәвәрдта.

— Афтә наём наё вәййы, Бесо,— уазәг нымәты гәппәл фестәмәй йә бынаты әрәвәрдта, хәдзары хицау цалынмә 'рбада, уәдмә банхъәлмә каст, стәй йәхәдәг дәр къодахыл йәхии аруагъта.

Фысым әмәй уазәг цәуылты дзырадтой, уый бәрәг уыди, Бесәгтьуыр әй йәхәдәг куы загъта. Уәдә Асәбе дәр, хәдзары хицаумә мәнә афтә ләгәй-ләгмә куы аззаиккай, дысонәй нырмә уымә куы бәллыди. Сидәмона уавәры тыххәй фыдимә аныхас қәныны фәнд зәрдәйә наё цух кодта. Уымә гәсгә канд хәстон хабәрттә базоныныл наё ахицән сә фембәлд. Әндәр цәуылдәрты дәр ма әрсагъәс кодтоң хәстәг хиуәттә. Фыды цәсгом куыд раирд, цәститы та рухсы зынгтә куыд ссыгъди, уымәй фәбәрәг: сә ныхас кәрәдзиуыл сбадт.

Аходәні фәстә Асәбе дәр зәрдә-мәзәрдә Сидәмона цон-

гыл ахәцыд әмәй йә дыргъдоны фаллаг кәрөнмә, сә рагон уарzon бынат— пәләхсар әнгүзы бынмә акодта.

Афтә хибарәй фыццаг хатт наё бадынц дыууя 'рвады. Әрвадәй әрвады 'хсан бирә хъауджыдзинад ис. Рагәйдәр уәлдай аддҗын сты Бесойы бинонтә Асәбейән. Йә сабийы бонтәй фәстәмә арф бынат ссардтой зәрдәйы рәбыны әмә сәм әвәндонәй никү әрфысым кодта.

Хәстәгдәр бабадт Асәбе Сибомә, армытъәпән ын фәлмән йә уәраджысәрлы әрәвәрдта.

— Цы ма йә әмбәхсон: даё зәронд, мәтәйдзаг фыд Бесәгтьуыр мә рарвыста. Куы зоныс не 'гъдәуттә... Ләгәй-ләгмә куыд схәцыдаид демә ныхас қәныныл? Уәд кәстәр къәйных қәнү.

— Къәйных әм кәй наё дән, мән дәр тынгдәр уый хъыгда-ры. Дәүән сәттүн, никү дә ницы басусәг кодтоң. Мә сәр сдон и мәхиуыл катайаг хъуыдитәй. Мә бәллиццаг фәндтә — дон хиды бынты. Ахәм кары әнае бинонтәй цәр... Цы ис уым хорзәй, раппәлинагәй!.. Фәлә әрдәбон раст загътاي: әвәццәгән, фәоцани дән. Әгәр мын ферәдҗы әмә хатгай ахәм хъуыдымә дәр әр҆ауын — ныуадзон уыцы зәйцвәндтә...

Цыилау куыннә ныззылди Асәбе уыцы зәрдәсаст ныхасмә.

— Гъерри-гъя! — йә къухтәй ыл сцагъта.— Тобә зәгъ, тобә зәгъ! Ахәм сонт... әдүлә-быдышы ныхәстә дә куыннәуал фехъусон, афтә! Акәса уымә... Дыууә университеты каст чи фәци!.. Исчи та ма кәмәндәрты зонд бацамоны... Әви даё «цәгатаг» фәндтү рәзтә 'хәдис?.. Цыбырдзырдәй афтә: даё сусәг фәндтә ферох қән. Аппар даё зәрдәйә уыцы эстойнаг бурдзалиг, цъәхдзаст чызджы.

— Гъей Асә, Асә, кәцырдәм ныххостай!.. Кәддәр, дам, Әрәйдоныдан хъәбынта ласта.. Скәс даё Хуыщаумә, тәригъәдтә җәмән дзурыс...

Фәлварәдҗы каст әм бакодта Асәбе.

— Гъемә кәд әцәг афтә у, уәд хъус. Әз мә хәдзары уынаффәтә дәр ныуадздынән әмә қәнын әрмәстдәр дә хъуыдадаг. Да ме 'гасәй әнә бинойнаг ләгәй хәсты быдымә нал ацәудзынә. Баныхас кодтам? Да мад, да фыд, да кәстәр әфсымәрты дәр әрхъуыды қән.

Йә сәр нылләг әруагъта Сибо Асәбейы карз, цәхгәр ныхәстәм. Иуцасдәр афтә әнцад, әгуыппәгәй бадгә аззад, хъуыдиты аныгъуыл, стәй арф ныууләфыд.

— Уынгәдҗы чи фәци, уый әз, Асә. Гъер мын афтә куы зәгъис: «Уәлә Сәнайы хохы цъупмә иунәгәй схиз!» — фәстәмә

иунәг каст дәр нә фәкәнин. Фәлә ацы хуыннададжы... Нә зонын, цы дын зәгъон, куыд кәнен?

— Дәхи ме 'вджид бакән,— йә бынатәй систад Асәбе.— Аңдаәр дзы әппындәр ницы хъәуы.

Сидәмөн дәр систад, йә күхтә уәләмә сардта, сәркүләй рулаәфыд:

— Аллар фыләг у, ләгдзарм тәнәг у. Хистәр цы зәгъя әмә кәстәр цы нә бакәндән.. Уәлдайдәр мә хуыннададжы.

— Уәларвмә кув,— фәцырд әм Асәбе.— Хуыннау мә дә амондән әрбахаста ацы бонты Арвыхъәумә.

— Цы ныххъуыды кодтай — Майрәм йә зонәг.

— Бон цәуы әмә фарн йемә хәссы. Уындынә йә дәхәдәг.

— Дәттын мәхи әгасәйдәр дә күхтәм...

Райсомәй, бинонтә ма хуыссәгхъәлдәг уыдисты, афтә уынгәй әрбайхъуист бәхты къәхтыхъәр әмә Бесоты дуармә фәурәдта (бирәтә әнхъәлдтой — рәдидәй) фәлмән цъәттыл арәзт хәрзәфснайд къарет. Йә тарцъәх әрттиваг ахуырст гуыффә хуры тынта тәмәнтә калдта. Сыхаг ләгтә әмә йәм сылгоймәгтә, уәлдайдәр чызджытә стыр цымынисаг кәстәтә кодтой.

Саргъы бәхтыл абалц кәнин әнхъәл уыди Асәбе әмә йын әхсизгон куыннау үйдайд әкадылмәләг кәстәр әрвады ахәм әрхъуыды. Нәлгоймаг бинонты хистәртә кәрти астәу куы бакъорд сты әмә хабар куы бамбәрстой, уәд куыннау бацин кодтаиккой. Кәдәй-уәдәй зәронд Бесойы, хъәубәсты астәу нымад ләджен хәдзарәй дәр ахәм арфәйаг хуыннададжы охыл мидәгхорәй хаст алыппитә ифтыгъдәй цылпардзәлхыг атулдән..

— Нә зонын,— комкоммә иумә дәр нә дзургәйә схауд Асәбейә,— ацы уәздан, горәтаг файтоны халдихәй, устуры номыл чи хиза, ууыл кәмдәридәр адәм сә цәст ма әрәвәрой, уый кәй бауырнан? Әниу дзы кәцы чындызон чызгән йә уид нә бazzайдән?..

— Кәд ләг файтонай кәнгә у, уәд чи зоны?..— кәстәр йә цуры кәй фәдзырдәргом, уымәй фефсәрмхуыз, фәлә йәм уәддәр фәцарәхст бинонты хистәр.— Чидәртә сәхи ныххъус кодтой, әмә тынгәр үйдөн хуынны нымайнаг у,— сәрәмбәрзәй къахән ныхас фәцагайдат фыд, фәлә цы хъуымә загътаид ахәм уавәры сәрхызт кәстәр..

— Бесо, нә буз хистәр, дә фарн бирә, хатыр нын фәуәд нә къәйнүхдинад. Хъазән ныхас — нә фырцинәй... Алцыдәр

уәртә «Къобы хәрдь» сбәрәг уыдзән,— балхынцъ кодта ныхас Асәбе.

— Гъемә уә Къобы Уастырджийи хорзәх уәд. Фәндараст фәут!..

Диссаджы әнтәф бол скодта, раст цима әрдз дәр, Сибо йә цард саразыныл афтә тынг кәй ныффәстиат, уый тыххәй йәм фәххәрам әмә йын фыдәнәнгәнгәгу кодта. Рохтә кәрәй-кәронмә йәхимә райста Асәбе, кәд карджындаң үйди, уәддәр. Бәхтәрәг дәр йәхәдәг, ләггадгәнәг дәр. Уыцы тәвдү хъәуи-хъәу зилгә ацыдысты. Кәм дард кәнә хәстәг зонгәтәм, кәм рагон әмбәлттә әмә лымәнтәм. Әрбаздахтысты стыр фәсахсәвәрмә 'ввахс. Фәллад, тарәрфыг, мадзуратәй. Хистәртә куыннау әмбәрстой зын балцы ацәуджыты. Зыдтой, уайсахат сә дзәбуг әмә мысалгъәй дәр уәлдай дзырд кәй не скъаҳдзынә, әмә сәхи дзәгъәл рафәрс-бафәрстәй хызтой. Әниу дзы үйдәтты сәр цәмән хъуыд? Сә бакастәй дәр бәрәг үйд, әхсизгон зәгъинагәй сәм кәй ницы ис. Тынг әрәнкъард сты бинонтә.

Бирә арвыхъәуккаг дзәбәх, уыннаджын, цәрәг фыдәлты чызджытән сә цәстү әвәрдү фәзи ахуырғонд, размәдзыд Сибо. Боныгон әй рудзынгәмбәрзәнты фәстәйә хъаххъәдтой, әхсәв әй сә фынты үйдтой. Фәлә үйдонәй ие 'рром кәй никәмә ләвәрдта, уымә гәсгә үә чи зынәрвәссон, чи билисчылтәгәнаг хуынта, чи та йыл алы хахуыртә дәр мысыди. Әңдә, хәзна дурыл, хәзна згъәрүл згә, чызи нә хәцы. Сибо, мәнә кәдәй-уәдәй хъуыннадаг бакодта, зәгъәг, уый охыл йә хәдзармә кәйфәндидаң чи әрхоны, уыцы нәлгоймәгтү нымәцмә нә хауд. Уый әнхъәлмә каст, ие 'ңәг әрвон стъалы куы ссудза арвыл, йә фәлмән, кәләнгәнәг тынтаи үә куы батава, уыцы сызгъәрин фестинағ бонмә. Ацы сәрстү цыдынничи ницәмәй фәцагайдат үә зәрдә нымыгъд чызджытәй.

Сәхәдәг-иу дыууәйә иумә куы бazzадысты, уәд -иу, кәй зәгъын әй хъәуы, Асәбейи фыццагдәр фарст үйди:

— Цәй куыд ү? Куыд дәм фәкаст? Мәнмә гәсгә... И?

— Ахъәр кән бәхтыл. Нә фәндар дарәм...— үйди-иу сәргүүбыр, кәмдәстүг хуызәй үә дзуап.

Дыккаг бол Сибо ныццахгәрмә. Нал куынта уыцы, куыд әй схуынта, ләджен әгадгәнәг сәрстү ацәуын. Дыууә зәрондән тәригъәд кәнгәйә, Асәбейиен фырләгъстәй ие 'взаг тамако тухән гәххәттәй слыстәгдәр әмә та цыдәр амәлтәй сразы кодта ие 'рводы. Диссаг үйди, фәлә уыцы бол дәр сә балцай әрбаздахтысты сәргүүбыр әмә уәнтә-

хъиләй. Сагъәссаг фесты ныйгарджытә, сагъәссаг фәци Сибо йәххәдәг дәр. Асәбейыл та ныхас дәр нал и. Ёртыккаг цыды сәнтыстән бахъуыди мыггаджы хистәр дзырдзәугә, мәлгъәвзаг Тымыгъы сәр. Уйй әрхатты ныхмә йә бон ницы-ул баци фырнымд кәстәрән. Ёцәг кардәй алтыгәнәгау загъта: «Фәстаг фәлтәрән! Нә фехъуыстон-иу ма зәгъут!»

Уыңы бон та цима хур зәххыл фыдәнәнгәнәгау атылди. «Цәй зын у, уәвгәйә дәр, абадгә ләгән бинонты хъуыдаг бакәнын,— хъуыдиты ныгъуылди Сибо.— Йәхи нәгәнонтәй уәлдай ма ай әрдз дәр йә ныхмә күси сси...» Бон сауизәрмәсыл нымыгъд ног бынәттыл зилинәй аивгъуыдта. Хуыңауы дзәгъәлы. Дыууә ләджы ахәм «стыр әнтысты» фәстә цы уагән уыдисты, уйй зын бамбарән наә уыд. Иуән дәр, иннәмән дәр йә дзыхәй ныхас нал хауди. Раст цима сә родтә сә хуыл-фы амардысты, уйй бадт кодтой. Ноджы райсомәй аходән хәргәйә сә дыууә дәр хъарм кәрдзын әмә хъәбәр цыктыл агәр ахәцыдысты, әмә ныр дойныйә мәләниң.

Үәнтәхъиль, сәргүбырәй раздәхтой сә бәхтү әмә сә ных сараптой сәхимә. Сә фәндаг — доны былы зонгә-әнәзонгә хъәуыл. Хур арвы астәуәй раджы акъул, уәлдәр тәвд нәма сәтты.

— Ам искуы уәд та доны амал скәниккам? — фәрсәгау дзуры Асәбе.

— Үәлләй, ууыл дыууә наә зәгъин аәз дәр, — йә хус былтә асгәрста Сибо.

Хәстәгдәр цы райдзаст, ног чырәйцагъд хәдзары цурмә схәцә сты, уйй дуармә фәурәдтой. Каубыд кулдууры сәртү цъәх нәуу кәртү цыдәртә архайгә бауыдтой әрыгон сүлгоймаджы.

— Бахатыр кә, наә хойы хай, — бадзырдта йәм Асәбе. — Уазал дон нын наә бахәлләг кәнис?

Уйй йә куыстаг фәуагъта, иу әхсгә каст сәм фәкодта әмә кәртү фаллаг кәрөн сәрдигон хәдзары фәмида. Уайтагъд фәстәмә фәзылд, йә къухты стыр хъәзын, сырхбын нывәфтыдтытә къус йә былтәм донәйдзаг, афтәмәй. Хъавгә йә рацәйхаста. Уыңы рәстәг гом тыргымә ракызт рәстәмбис кар риҳиджын нәлгоймаг бәгъәмсарәй. Сылгоймаджы аәд къус кәдәмдәр цәугә күси ауытта, уәд фәджих, уынджырдәм акаст. Уырдыгмә йәм әрдзырдта:

— Уйй цы кусыс, гормон? Разләх! Дуармә әнәзонгә, әнахуыр уазджытә, ды та сын аборн райсомы хаст дон фәдавыс! Дәлә ныккәндәй цыргъ әнхъызт уазал бәгәны сдав! Акәса

уымә, аәгас хъәубәстүл мын худинаг кәнис мә зәронд сәр!.. Сылгоймаг бафсәрмә, цәхгәр фәстәмә фәзылд, дон акалдта әмә ныккәндмә ныххызт. Ләг йә донхуыз куыраты хъуыры әгънәджытә сәвәрдта, әвзист әвзагджын ирон рон й'астауыл әнгомдәр әрбалвәста, дурын асингыл әрхызт әмә әнахуыр уазджыты размә рацыд.

— Уә фәндаг раст, бәлләттә, әмә уә хъуыддәгтә уәхи фәндиаг, — рухсәдзәстәй сын раарфә кодта хәдзары хицау. — Фәлә дуармә ләуут. Аив нәе. Ёрхизут наәм, кәд уә иучысыл әвдәлы, уәд. Табуафси, фысым уын уыдзыстәм.

— Нә, наә... — уәздан ныхас әмә саламмә әнәрхизгә наә фәци Асәбе, йә фәдым әрфистәг Сибо дәр. Дыууәйә дәр бафсәрмәнгәс сты. — Бахатыр кә, дәхорзәхәй. Рацәуын дәх кодтам...

— Цәмән зәгъут... Тобәстафырәлләх, ирон адәм не стәм? Уәдә куыд вәйиы, куыд, уә рынтә бахәрон? Уазәгән салам зәгъынхъом куы нал уәм, уәд ма наә цард циу?.. Уә зәрдә ныл ма фәхудәд. Донәй уә буц кодтам... Ныры фәсивәд... Нә кәстәры кәстәр...

Уәдмә сә цуры әрбаләууыд «ныры фәсивәд». Асәбенитә йә хәдзары хицауы чынды фәхуыдтой, уйй та — хәрз әрыгон чызг. Йә сәр зына-нәзына иуварсырдәм акъул, фырағсәрмәй фәцәуы, цәстүтә зәххы ныццавта, афтәмәй сыр-сыргәнаг бәгәнйә дзаг хъәзынкүс Асәбемә әрбадардта. Уйй чызджы къухәй къус райста, раарфә йын кодта, иу хатт ма хатыр ракуырдта әмә нуазән Сибомә авәрынмә хъавыд, фәлә йәм уйй й'армы тъәпәнта фәдардта:

— Дон — кәстәрәй, Асәбе, уйй та... ирон каджын нуазән...

— Каджын нуазәнта уынджы бәргә наә фәдәттынц, — йә әрдәггәмәх фәтән ных сәр банкъуиста хәдзары хицау.

Цалынмә Асәбе, бәгәнйы къус уәлиу сисгәйә, бинонтән арфәтә кодта, уәдмә Сибо та йә худы бынәй, аивәй чызгмә кәсүнтил фәци. Цыдәр әрбамбәлд ләгыл. Зәрдә сәнкъуист, ссудзәгау кодта риуы. Цәст дзы атонын нал комы. Цы йын акуыста уәдә ацы саулагъз, нывгондау къәләтәрфыг, әфсәрмәзаст кәләнгәнәг цалдәр нымад уысмә... Цонджы хъулы стәвдән дыууә быд дзыккүйи фәстәмә 'ппәрстәй зәнгты фәтасәнтах хәццә кәнис, чысыл къәбәлдзыг бенцикк айказ ләгъз ныхыл әрхауд, фәлә йәм февналын наә уәнды. Әмә йәм әвналын дәр наә хъәуы, афтә дзәбәх ыл Фидауы. Тәнәг фынды базыртә куыд атынг вәйиынц, уымәй бәрәг у, әнәзонгә кәстәр уазаджы әнахуыр әдзынәг

кәстүтәм фырәфсәрмәй цы фәуа, уый нал зоны. Хүимәтәг лыстәг дәргытә, тәнәг къаба диссаджы дзәбәх фидауы йә нарағ астәу, рәсугъд гурыкоңды...

— Гъа, Сибо, ды дәр саход ацы аләмәты нозтәй, — атыдта йә Асәбе йә кәләнтәгөнд уавәр әмә зәрдәскъефт хъудытәй. Исдуг фәккәмдзәстыгхуыз, чи зоны, сырх дәр аци, афтәмәй йе' рвады къухтәй райста къус, зына-нәзына иуварсырдәм азылд, хатыр ракуырдта әмә цалдәр хүиппү скодта уазал, цыргъәнхъызт хәрзад бәгәнйә.

— Бәгәнә нә... фәлә нәртон ронг, — әхсизгонәй дзы схауд уыцы бузныггаджы ныхас әмә къус чызгма аләвәрдта.

Чызг иу санчъех фәстәрдәм аләууыд әмә уыцы иугъәдон уәзданхуызәй, цәстәнгас уәләмә нә исгәйә, әнхъәлмә каст, фыд ын цы зәгъдән, уымә.

— Стыр бузныг уә саламәй, не'фсымәры хай, — зәрдәбын арфатәм фәци Асәбе. — Фервәзын нә кодтат... Да Хуыцауы хатырәй, дәхи нын бацамон, кәмә кувәм ардыгәй фәстәмә?..

— Арәппын әлләх, ай нын дуармә цы ләуд у, — фәтыхстхуыз хәдзары хиңау. — Мидәмә саккаг кәнүт, ницы әфсәрмиаг стәм. Цәхх, кәрдзын кәддәриддәр... Уазджыты уынджы да-рын, къәсәрәй аздахын никүни фидыдта ирон царды мидәг. Рахизут, фынджы уәлхүс базонгә уыдзыстәм...

Исдугмә фәсаджилзәрдә Асәбе, фәрсәтгау бакаст йә кәстәрмә, фәлә уый йә цәстүтә бинмә әруагъта, әмә ма йын цы бамбарын хъуыди: ацәуын нәма фәндү Сибойы.

...Бирә нә ахаста бадт. Уазәгән, дам, йе' рбаңауын йәхии бар, й'ацәуын та — фысымы бар. Әңәг, Асәбейтә ахәм уазджытә нә уыдисты, әвидиауц дәргъвәтиң бадт йә сәрмә чи 'рхәсса. Фысымтимә кәрәдзи хәстәгмә базыдтой, әмә уазджытә фысымтәй разыйә бazzадысты, фысымтә та — уазджытәй... Сә ног зонгә, йе' ппәт әүүәлтәм гәсгә Хуыцауән уарzon адәймаг сә суанг къәсәрәи онг рахәццә кодта, чызг та рудзынгәмбәрзәнү зыххъырәй сә фәдил уәрәх нәуухәст кәртү сәртү каст...

Асәбе тәлтәг бәхты күни базмәлын кодта, уәд фәрсирдәм йә кәстәры цәсты тигъәй ахъахъәдта. Рәмбыныкъәдзәй йә фәлмән бацагайды.

— Цәй, күндү? Ацы хурәфсәст стыр хъәуы цыдәр диссаджы дзәбәх, уазәгуарзон адәм цәрү. И?.. Азиләм ма. Фездәхәм искуыдәмиты... Фенәм... Күнд зәгъыс?

— Иу санчъех дәр никүндәмуал! — тарст каст әм әрбакодта Сибо.

— Әңәг, әңәг?! — фенәүүәнккомау, къухаууонәй йәм бынты бакаст Асәбе. — Басомы кә. Афтә у?

Хистәры хынцфәрстүтәм бынтон ныфсәрмә кәстәр, цыдәр джиххуызәй дзы сыйрттау сирвәзт:

— Мә къуыдыр ма мын кәдәмдәр ласыс...

— Уд, зәрдә та... — феради Асәбе, фырцинәй йәхии нал баурәдта, уәгъд къухәй әрбахъәбис кодта Сибойы. — Мәнә цы диссаджы әхсизгон хабар фәххәссәм Бесәгъуыр әмә Ра-зиатән! Да иунәг хо, де' фсымәртән! Әнәхъән мыггагән!.. — Бәхты базмәлын кодта, фыццаг хатт сыл ехсәй әрцыди, цыма ныр хъуыддәгтә, хәдзармә цас тагъдәр бахәццә уой, уымәй кәнгә уыдисты.

Сәкәнүрдигәй цәлхыдзаг мәй йә был сдартта, раст цыма уый дәр әхсизгон хабарыл цин кодта.

— Уәдә Сәниат, нә? Афтә у, әви нә? Афтә у! Афтә! — базыртә базад Асәбейыл. — Мә уд дә фәххъяу!.. Нә хәрзәмбәләг чи уыди? Йә къах нын фәрәстмә!.. — кәстәрән йә цонг әрәлхъывта фырәхсизгонәй. — Кәсгә йәм нал у. Тәккә рай-сом — нә минәвәрттә!.. Мәхәдәг дәр семә...

12.

Бәлционы рәствәндаггәнәг әмбәләг зоны — дзырадой фыдәлтә. Цу әмә йә ныр әрхъуыды кә, чи уыди сә фыдәмбәләг Темыритән. Пирәны дәндәгтүл — йә хәтәнтә. Уый йын сә хуыздәр арфә, әндәр ын цы загъдәуа.

Уый дәр афтә фәүәд, фәлә сыл цәй тынг ныддаргъ, нытътъянг и сә хъаймәтон балц? Фыдәлтә ма цыргъзонд ныхасән әндәр әмбисонд дәр күни ныуугътой, ома, фәндагән йә дәргъәй, йә уәрхәй хъауджыдәр нәй. Уыцы хъуыды срәцүгъәг цацәт загъта, уацәг йә мәгүүр къона. Мәнә заздышынаг зәрдәрыст, катайаг цинкәләсджыты бынаты күни фәцадаид, Мидәгхохәй Джермецикмә кәнәе Куйанмә искуыдәм йә кастәм хъайла хәрынмә әмә арахъх нуазынмә нә, фәлә Темырхъаниты хуызән әвирхъяу бәлләхы күни бахаудаид, уәд ай кәстәртә әруыдтаиккой... Әви исты рәдийынц?..

Изәрмилты йә каст фәндаджы нукау кәрөнмә скодта Темырхъан. Тыхсы, йәхихән адәргәй бынат нал ары. Кәд бахәццә уыдисты уәдә уыцырынчындонмә?

Уалынмә, цыма йын йә уәларвмә дзынәзт фехъуыстәуыд, уәрдонвәд әфсәнвәндагәй фәиртәст, иуварсырдәм фәзылд, цалдәр әмбәрзәндурсәр нылләг хәдзары астәуты бараст. Мәй

нәма скаст, фәлә йе 'рттиваг бил сдартта хәстәг атагъайы фәсте, әмә дыдзы рухс әрвәроны фәскъау әврәгътыл әвзист рыйджы тәмәнтәй хъазыд. Кәмдәр разәй, бәласты тарбын цъәх әндәрджы чылдыммә цыдәр зынджы тәппитә ферттывта. Темырхъан, цы уыди, уымәй иууылдәр цәст фестад.

— Рынчындон!.. — суләфыд әңционәй. — Хуыцауәй разы... Гъер ма дзәбәх хабар куы фехъусиккой!..

Иәхинимәр әнә бадисгәнгә нә фәци: әхсызгон хъәугә тагъд әххүсисы бәстыхай йә рәстәдҗы цәмәндәр хъәуы астәу нә, фәлә дзәвгар дардәр, иртәст ран сарәстой. Әвәцәгән, әрдзы хъәбисы цәмәй уа, әфсәнвәндаджы гыбар-гыбурај цасдардәры хуыздәрән.

Иу әхстбәрц ма йәм уыдаид, афтә ләппутә бәхты хәдидыдәй ауагътой. Әрфистәг сты. Хуындәг йе 'мбалы фарсмә баләууыд, дәларм-үәларм ыл әрхәцыд, йәхимә йә әрбалхъывта, иузәрдион, әнувид лымән уарzon әмбалы ныфсәвәрдән йә риумә куыд әрбалхъивы, афтә.

— Әппынданәр ма тәрсә ма кән, ме 'рдхорды гәбаз! Мах мәнә иумә куы стәм, дыууә заздженаг къобор ләппуйы!.. Әцәг дәм... әцәг дә чысыл цәмәйдәр разы нә дән... Нә дән! Бамбар мә әмә дын хъыг ма уәд ме 'ртом ныхас.

Йәхи куындар фелхъывта Темырхъан, йә нуәрттә атынг сты. Хуындағмә афтә фәкасти, цыма йәхи рауягъд кәнинмә хъавыд, фәлә йә ноджы тынгдәр әрбалхъывта йәхимә.

— Акәса, фәхъыг дын... Уәвгә, әргом ныхас ничи уарзы. Нә йын быхынц. Бәда куыд фәзәгъы: самалюби страдает...

— Цәмән, цәмән, — фәтәркк и Темырхъан. — Дзур. Хъусын дәм әз...

— Дәрдаты дзуринағәй дзы уәвгәйә дәр ницы ис. Хәрз үзүбүр у мә хъуыды. Әмә дын әй зәгъын: цәуыл афтә дәхи әргәвдис? Цы дзы дә зәрды рамбуулын ис? Цәрдуәй дәхи ныгәнынмә хъавыс? И, Додоли?

Хуындәг алхъывд әрфугыты бынәй сә развәндагыл йә цәст ахаста, фәлә бәхты къәхты иугәндзон мынәг әмдзәгъд, әрдәг талынг сабыр әрдзы сыйрттә 'мә цырыцъырәгты цыыс-цыысай уәлдай әппәтәй тынгдәр, зәрдәбындарап хъуыста йе 'мбалы зәрдәйи гуыпп-гуыпмә.

Ныссабыр, ныссыпп и ләппу. Сым дәр нал хауди йә дзыхәй. Цы уыди, уымәй иууылдәр хъустә фестад. Буар бандзыг, куыста ма әрмәстдәр зәрдә. Агъя, уәдә йәм әгәр дәр ма бахъардой хәстәг әмбалы рәстәудән, зондыхосы ныхастә. Әмә йә хъуыды балхынц кодта Хуындәг.

— Чызг у әмә йә ныртәккә фендыстәм... Мә дзәбәх гыццыл хо, мә сәр бәрзәндты кәмәй хәссын! Афонмә дзурынта үедтә райдынта...

— Бәргә, бәргә... Әцәг афтә куы уайд!.. — сирвәзти Темырәй, раст цыма нырма ныр әрчүицидат.

Ие 'мбалы уайдзәфхәццә әрдхәрәну ныхас афтә тынг агадта зәрдәйи уидәгтә, әмә Темырхъаны буар ныззыр-зыр кодта, хъуыр ахгәдта, цәститә бауымәл сты. Раст ын цыма кәләнтә ачынди — йе уәнгтыл схәцыд, цыдәр әнахуыр хъа-руфтауәг тых дзы ахъардата.

Афтә фәрсәй-фәрстәм, уәхски-уәхск баләууыстырынчындонмә бафтән уәрәх нәүдзар тъәпәни.

Дыууә әддәгуәлә сырх агуридурај амад цъәхсәр бәстыхайы дуары сәрмә сыгъди фәтәгене стыр цырагъ. Уый әмә йә был сәвдисәг мәйи рухсмә әрдәг талынджы сә цәст ахастой фәзы къуымты. Иуварсырдыгәй әфтуанагъуысты фарсмә ләууыди чындахонты файтон, судзгә фәллады адавинәгтә дзы фәласой ардыгәй фәстәмә йе 'лгыистаг хицәуттә. Цы базонын әй хъуыди дыдзы рухсмә дәр. Чысыл фалдәр урс цүхъхаджынта әйдәртимә мәтхузызай рацу-бацу кодта зәронд усгур, Темырхъаны удухәссәг, йә тарбын-цъәх къленчхуыд арттиваг цәппузырджын дарәсү.

Чындахонта фәссырдзаст сты, алырдыгәй сәм әнәуынон дзагъултә систой.

Хъуыды дәр сә не 'ркодта Хуындәг. Әнцад дә куысты кой кән, мурмә дәр сә ма дар, зәгъгә йә хъусы бадзырдата Темырән. Әнә уәлдай ракәс-бакәс уәрдәттә фәзгәрон әвдәлондәр ранмә баждәхтой, бәхты раз әрдәгхүс кәрдәдҗы цъуппитет ныпәрстой, сәхәдәг дурын әмбонды гом дуарыл рынчындоны кәртмә бараст сты. Хъыгдарәг сә нә фәци, әмә ууыл әнә бадисгәнгә нә фесты, фәлә сә цин бирә нә ахаста. Әддәгуәлә агъуыстмә бахизәни сын сә фәндаг әрәхгәдтой дыууә урсцүхъхаджыны. Гогыз бындзмә куы кәса, уый каст сәм ныккодтой.

— Кәдәм? Мидәмә цәүән нәй. Ай фысымуат нәу, рынчындон у, — йә бәгъгъитт цәститә сәм сзылдата сә иу, карәй хистәр, къуыбыр рихи, сырхуадул ләппуләг.

— Мах дәр әй фысымуат нә хонәм, — әнәскуыстәй. Хиуылхәцгә йәм сазырдата Хуындәг. — Бауадз нә. Рынчынфәрсәг цәуәм Ләуюйонмә. Хиуэттә стәм.

Хиуэттә мидәгәй сты, рынчыны фарсмә. Әндәр уал никәй уадзынц. Ныхас не 'мбарут, әви?

— Хиуэттә се'ппәт мидәгәй кәңәй хъумә уой? — күхүн йә фындыбынмә бахаста Хуындағ. — Нырма нәдәр бәхү хуыррытт, нәдәр ехсы цылкк. Хабар исчи... әппәләгат... зәрватычы къәдзилыл абаста?..

— Хъус ма, зәрватычы хицау! — фәтәркк и къуыбыррихи, — ардәм слест кәннымә әрбаңытта? Кәңцырдыгон адәм стут, иу хаттән ныхас чи не'мбары. Чи стут, чи? Цы бавәйит рынчынән? Мах уә күы нә зонәм.

Күиннә ратәвд уыдаид Хуындағ, фәлә ахъуыдый фаг сси: схъаугъайән нырма раджы у, әңгәг ын уәддәр йе схъәл зондым рәстүрдәм ахәцын әмбәлы.

— Мах чи стәм, уымәй мәгуыр, әфхәрд чызджы афәрсын хъәуы. Фәлә сымах чи стут? Күы ницәмәй уә бахъуыды кодтам... уартә уым... быраны цур... Уә райст-бавәрдь дарәс кәм аивтат, уә урс цухъхъатыл иу әртахы фәд күы нә зыны Терчы змәст донәй?..

Иә цәсттытә цәхәртә акалдтой къуыбыррихийән. Дыууәйә дәр сә хъаматәм фәләбурдтой. сә цәсгәмтә туджы разылдисты.

— Айсүт уәхи ардыгәй! Фесәфут, цалынмә уә ам лыстәг кәрдәнтә не скодтам, уәдмә! Акәса уыцы басячытәм, әрныхәстә нын кодтой!.. — дуар сыл рассонымә хъавыдисты, фәлә сонт хъәртәм сә уәлхъус аләууыд Хатәхъыхъо.

— Чи сты, чи? — иә изгард ныхас райхъуысти ләгән. — Кәмә загъыд кәнүт?

— Мәнә цыдәр дыууә сәмпәрчъий, — фездәхти йәм къуыбыррихи. — Ләгдыхъәй бырсынц мидәмә.

Тыргъәй къәсәрмә араэст ныллағ асинтыл хъавгә 'рхызт Цәүкъаты мыггаджы «ләгдәр», йе'рдәг цынд мәдҗитт цәсттытә сәрәй бинмә әрхаста ләппутыл цырагъ әмә мәйи дыдзы рухсмә. Сонт схъиуд фәкодта.

— Уыцы гаппарбәрзәй саукъуди хохаг фәстәмәзәвәтджынта та күы сты! Цы ма уә хъәуы, гаццайы хъыбылтә? Ныуадз-дистут нә иу ран әппынфәстаг, әви нә? Оу мәнә нә Хуыцау күид федта адонимә!.. «Цыфанды күы дзура, уәддәр ныф-фәраз, мәнәй уый. Ныф-фәраз, ныф-фәраз дыууә мәгуыр уды къоппайы амонды сәраппонд!» — уыцы судзаджы хъуыдымә размә раләууыд Хуындағ. — Ныуадз-дистәм, ныуадз-дистәм, Цәүкъаты мыггаджы номхәссәг, чындызәмбәлтты хистәр Хатәхъыхъо, — фәстәрдәм фәкаст, урс цухъхъаджынта иугай-дигай сә алыварс күид әмбырд кәннынц, уымә. Ехсы хъәд уәлдәфы батылдта. — Әрмәст ма хәрз чысыл

цидәр... Әгәр нә әфхәрис әмә нә тәрсис, ам, афтә зәгъән ис, зәдты бадән, дзуарджын бәстәйи, уәззаяу рынчынты фәстәмә цардмә захән ран, уый Уәллагмә хъыг күы фәкәса, уымә?.. Да мәд, дә фыды хатырәй, фәтәригъәд кән уызы мәгуыр чызгән дәр, махән дәр. Нә зәрдә йыл риссы. Исчи йын не стәм әмә йә күы фениккам, уый нә тынг фәнди.

Йә рахаунағ донхуыз цәсттытә мәйи рухсмә мәстәлгъәд әрттывд фәкодтой зәронд бирәгъән, сә къуырфытәй рацәй-бырыдисты.

— Әндәр ницы?! — тымбылкъуҳтә уәлдәфы батылдта, билтә базыр-зыр кодтой. — Мәнә царциаты диссәгтә! Нә сәм хъусут, уәйгүйтә? — фездәхт дыууә дуаргәсмә. — Быраны биләй кәй атардтам, уыдан тынг әрфәндыд чызджы фенин. Гъы, исчи, дам, ын не стәм, баудазут нә. Әмә уартә кәй номыл рацыд, уый фәнди? Мәнә ам чи әрәмбырд, уыдоны фәнди? Мән, иә мады 'фымәрь, фәнди, бацәуат әмә та йә стыхын кәнат, уый? Әви, сымахмә гәсгә, уыдаттә ницыуал давынц?

— Уымәй та чызгән иәхи афәрсын хъәуы, — иуыл ләгъз җәзаджы уаг әруагъта ләппу схъиуд хистәрмә. — Мәстү цә-уыл кәнис, мәсты, Хатәхъыхъо? Күы зоныс, мах, цы не'мбәль, цы нә фидауы, ахәмәй мисхалы бәрц дәр ницы агураем. Кәд не сразы уа — табуафи. Нә бон дзы базондзыстәм әмә — цоб-цобе н'афтид кәвдәстәм.

— Уә, Хуыцау-у... Адон фосы мыггаг сты, әви кәңцырдыгын, әркәс... Иу хаттән ныхас не'мбарынц... — әвиппайды сонт хъихъхъ фәласта зәронд: — Ницәмәнуал дзы хъәуынц уыдаттә! Кәдәм ма уә фәлидзәм? Нә сәрән уә күиннәуал стәм хәстәгәй, хионәй, зонгәйә! Ахъуытты ут ардыгәй, уә тәф дәр күиннәуал уа ам, афтә! Нәма иә бамбәрстат: ницыуал уә дарәм. Гүкк!..

— Ницыуал, ницыуал, Хатәхъыхъо. Афтә чысыл цыдәр үеддәмә... Дәләмә дәр, уәләмә дәр — хъәубәсты йаргъ чызг!.. Нә ирон әгъдауыл күирд, фәндонәй фидыд чындызаг... Цалынмә уый фенәм, уәдмә, уәле арв, бынәй зәхх, ардыгәй иу къаҳдзәф дәр нә акәндзыстәм. Сәйраг дохтырмә нә баудазут.

Ләг цылиау ныззыл, фырмәстәй цәхәртә акалдта, әвзәр сәлгъыста әмә дуар рагуыпп кодта.

Ныр та Хуындағы рад әрцыд рамәстымә.

— Гъе-гъа, уәдә афтә у?! — рафыхти ләппу, тәвд къәйыл кафәгау скодта. Дуар къаҳәй сәевынмә әмә мидәмә бабыр-

сынмә рахъавыд, фәлә Темырхъанмә фәкомкоммә амә йәхижүл фәхәцыд, әруазал. Й'алывәрстәм ахъахъәдта. Уәдмә кәрт зәронды хъузаттәй айзаг, балбирәгътау сыл әртыхсты, мәстәлгъәд дзагъултә сәм кодтой. Бәрәг уыди, мадыфсымәры, сә хистәры бардзырдмә кәй әнхъәлмә кастысты.

«Ай бодзән кәрп нәу, дзәгъәл, әнәсәрфат дзәхстытә-фыбылызы хос», — фембәрста йәхи дәр, сә алыварс чи әртыхсти, уыдоны дәр. Әвәстиаттәй хъуыди әндәр цыдәр амәлтә. Әнәмәнг Дзерассәйы фенныны, цы уавәры ис, уый базоныны тыххәй, стәй йә бафхәрджытән дәр сә бынат ссарын қәныны тыххәй. Цәхгәр аивта йә фәндтә. Йә къухтә фәйнәрдәм акодта, йе 'мбалмә бакаст. Загъта:

— Кәд нәй гәнән, уәд нәй... Нәй — дурәй хъәбәрдәр.— Тәнтыйдагәй ныууләфыд. — Разил, Темырхъо, бәхуәрдәттә. Нә уыныс, мах ам стәм уәлдай, әңгәгәлон адәм. Нә хъиамат — байраджы хъиамат. Тых ми нә дины нәй. Хәдзар ба-цағурын афон нын у...

...Рынчындонмә хәстәг цалдәр хибар хәдзары фәсте азгадысты, афтә Хуындағ йә бәхы фәурәдта, уыциу сәррәттә аласта уәрдонәй амә гузитә халынмә фәци.

Йә бынаттәй фестад Темырхъан, бадисхуыз, фәтарст хай-уанән.

— Бәх исты кодта? Әви... Мацы дә ферох уәд...

— Раразәй кән дә уәрдон. Рәвдз, рәвдз, бирә ма дзур. Рәстәг нын нәй.

— Цы хабар у уәлдәр, цы дыл әрбамбәлд?

— Кәс ма уымә... Нә фехъуыстай?

Ләппу йә къухтә уәләмә феппәрста, әрфистәг. Мыстрагы рохтыл рахәцыд амә йә Зыгъары иувәрсты раразәй кодта. Әнхъәлмә кәсси, цы ма йын зәгъдзән дургом дәллагхъәуккаг. Уый йәм йә сәры къуыдыр иу зылд фәкодта.

— Цы сцәджында? Фезмәл, сәхъис бәндән фен. Кәдмә ахәм әнәхин уыдзынә? Әууәнк хорз, фыраууәнк — сәфти хъәр... Уыци зәронд арыд бирәгъ мах афтә әвыйдәй аудаза, уый кәй бауырнәзән! Ди сындәггай дә фәндаг дар. Фәдисонтән зәгъдзынә: хъәумә къәбәрамал фәзылд. Әндәр ницы зоныс. Бамбәрстай?

— Омә... Дәуәй афтә нә фәсте сурджытә фәуыдзән? Цы афәнд кодтай, зәгъән ын нәй? Ацы талынды... Кәм ма кәрәдзи агуздыстәм? Әниу дыл искуы тыхгәнджытә күн бамбәлой, уәд та?..

— Тәрсә ма кә, Темырхъо. Дард дә нә аудаздысты дә хәрзкөнд кайысаджы хъузаттә. Ныр, уәлә нә ахсәвы уәлар-вон әмбәлцөн ме 'вдисән. Мә мад, мә фыдан фыртән нә райгуырдән, аз уыци тугдыхы сырдән цы хъәуы, уый күн нә бакәнон, кәсгә ма-иу фәкән афтә!

Дәллагхъәуккаджы уәрдоны рәтәнәгъйтә раззаджы гуиф-фәмә абасть, амә Темырхъан Мыстрагъыл ахъәр кодта, Хуындағ та Зыгъары рагъмә йәхи фехста амә цәстүфәнүкъ-уылдмә әхсәвы тары әрбацыдәр, әрмәст ма иуцасдәр бәхы къәхтә мынағ әмдзәгъед хъуыст.

Банкъард Темырхъан, сағъассан хъуыдыты хох та йыл ракалд.

Йә мидхъуырдухәнташтәй йә фәхицән кодта цыдәр зонгә уынәр. Фәсаджил и зәрдә: фыщаг фенхъәлдта, — Хуындағ фәстәмә фәзылд. Фәлә уынәр хъуыст әндәрьырдыгәй. Фәстейә. Бәхтә къәхтә хъәр! Фәджих, туджы дзәхст-дзәхст ссыд къәмисәнты. Ау, әңгәгәр фәдиси раңауджытә уой?..

Уынәр хәстәгәй-хәстәгдәр кәнни. Кәдәм фездәха, кәм әрныгъуыла? Ацы дыууә сыйфыбаст уәрдонимә? Ам сә фәуадзид, амә — худинағ, мыггагмә — зарәдҗы сәйраг... Гъери-гъя, әниу сә цәмәй тәрсә?

Урс цуххъаджынты къорд Темырхъанән йә фәндаг ацах-ста, й'алыварс әртыхстысты хъал барджытә.

— Змәлгә дәр мауал скән, уәндаг хохар! — йә бәх ам әнгом әрбатардта сә хистәр, ехсы хъәды кәрон ын джебогъау йә риумә фәцарәзта. — Кәм и де 'мбал, цы фәци? Цәстфәлдах-джытә! — йә тыхуләфт хъуыст. — Дзур. Рәвдзәр! Рәстәгәмбуләнта ма кән!

Ныр хәстәгмә базында Темырхъан комкоммә әрбаләгәрдәт барәдҗы. Къуыбырихи сырхуадул схъәлдымәг. Фестад йә бынаттәй, ехсы хъәд иуварс акъуырдата.

— Цы ма уә хъәуы махәй? Цы ма нә агурут Цәүкъаты, Бәрәгаты, Ләууойты хъалтә, кәдмә уын быхсәм? Цәуылнә нә ныуадзут нә мәгүүрүл? Әви афтә 'нхъәлут, амә ныл әдзүх уә къәхтә сәрфдзыстут!..

— Банцай, соцъитаг къәбыла! Акәса амә, күйдзы рәйд күйд саҳуыр! Дзур, цы фәци уыци дуртула дзыхдҗын-бәхдҗын? — февзыста йәм къуыбырихи ехсәй.

— Дә къухтә дәхимә дар, науәд...

— Науәд цы?!. — йә цәсгом азылынта, фәтуагхуыз сырхуадулән. Бабылысчыл. — Стәх, мә л...х, мә сәрмә... Ма нә фәстиат кән. Дзур, хәрәдҗы къәләу!

— Цәмән ма уә бахъуыд ме 'мбал? Әгъгъәд нын нә фес-

тут?.. Аз уын ай зәгъдзынән, сусәттагај дзы ницы ис. Дыккаг бон нә хъуыры доны әртах дәр нә аңыд амә уәртә хъәумә къәбәрамал фездәхт йә зонгәтәм.

— Къәбәрамал?.. — сферзымында йә къуыбырихи.— Кәннод та дын цы загъдәуа... Агуыбечыр,— фәзылд ие 'мбәлтәй кәмәдәр.— Мах уыцы ардың къәбәдайы әрсырттынә кәнәм, ды та Ханджериимә хъәбәрдзыыхи әд уәрдәттә — фаләмә... — Цәхгәр фәзылда йә арандзала.— Иннәтә — мә фәды!

Әртә барәджы цыптарвадыгәй аләвәрдтой хъәумә фәнданыл, сә бәхты къәхтихъәр әмә ләхъир цыфы хъәфс-хъәфсәй әхсәвы әнцойдзинад халгәйә.

Темырхъан исдуг сә фәдыл кәстәйә аzzад, стәй дыууә барәджы йә фәйнәфарс аләууыдысты.

Анәфәразгә, низәфхәрд, хъыгдард адәмән әнцойләваргәнәг әмә ләггадгәнәджы ном сыгъдәг кувәндонау фәрнәй фәхаста абоны онг аци арфәйаг бәстыхай. Ныр йә гәрәнәхгәд кәрт фәсахсәвәр афон әмбойны агәпп ласта ахәстонәй, Темырхъан та — ахст ләгәй. Ахәм ма дзы бәлләхы бон скәнгә искуы фендәуыд!..

Дывыидон арты судзы ләппу. «Хәрзаудәг» гуырдатә сты йә бауромджытә. Хъадаманты йә нә дарынц, йә къухтә йын не сбастой — цыдәр сә хъыгдары. Фәлә амдзәтгәнинаг уәнныгай цыптарбәсттынәй фылдәр. Хъахъхъәнәджы әвдҗид ай бакодтой әмә нәдәр иуырдәм фезмәлән ис, нәдәр иннәрдәм..

Агъуисты дуары хъинц фәңцид, әмә Темырхъан фестъәлфыд. Гом дуары фергүттүвтә Хатәхъынъойы урс боцьо. Ләг чынзәмбәлтәй кәмәдәр цыдәр сәзүрдата, йә къух ыл ауыгъита әмә фәстәмә фездәхт.

Цавәрдәр әнәнцой, тас змәлд хаты Темыр йә алыварс. Фәдисәттә афтә әрәгмә кәй зынынц уымай сә быны дон баңыдаид, әви цы смихъурдухән сты?.. Уәртә агъуистәй әддәмә рахызт бакуйаг «сиахс» дәр. Уыцы тыхстхуызәй кәрты къуымты сыйнзы цыиуау сдыууәрдәм. Йә зәрдә ссыгъди ләппүйән. Маңы кәнәд мәгүүр тәргиъәддаг чызг?!. Фәгәпп ласта, кәм бадти, уырдыгәй, атындынмә хъавыд гом дуарырдәм, фәлә йә гәс йә къабазәй ацахста.

— Кәдәм-кә! Әнцад, тырынды хохаг, уым дәу ницы хъуыддаг и!

— Ауадз мә! Рынчын чызг?.. — йәхі атоныныл афәлвәрдта, әмә та ницы: гәбәр бөгъы йас хъахъхъәнәг ай гәдйиы ләппи нау фәстәмә йә бадәны әртъәпән кодта.

Гом дуарәй та йә сәр радардта Хатәхъынъо, йә бирәгъы әстистытә фәннадажырдәм ныццавта:

— Нәма?.. — сабыр уәлдәфы райхъуисти йә мәстәлгъәд сүсәг фарст.

«Хуыцау, дәүәй разы!» — әнцонәй суләфыд Темырхъан: фембәрста, зәронд хебре цәуыл афтә ссиләг, цәуыл скатай, уый. Йә фәдисәттәм мәстәй хәлы. Уал дә баззай, хәрәфыртхор мадыфсымәр!.. Гъа-гъа-гъа, йә туг ын күнд нылләууын кодтой уәдә!.. Цәлхынзаг мәймә фәкомкоммә әмә цәмәнәдәр ие 'муд әрцид. Уәдәмә уәларвон әхсәвдзу ие 'нусон фәндагыл бәләстү фәсте иу әхстбәрц суади әмә цыма уым фәфәстиат, рынчындоны кәртмә ныджджих, раст цыма уымән дәр йә зәрдә цәмәдәр фәкъәпп кодта.

Әмә ай-гъайдәр!.. Уәртә 'рбахәцә сты фәдисәттә... Уыциу цәфәй кәрты смидәг сты. Әнцад әрләууын нал фәразынц тәвд бәхтә, сә фәстәгтил арц аләууынц, сә мидбынәтты тәлфынц.

Хәстәгдәр батардта й 'алыппы зәрондмә къуыбырихи.

— Хъуыддаг хорз нәу, Хатъә... — сирвәзти дзы ферхәцәгау.

— Мәнәй афтә та кәд Хъарсы фидар... — йә хъуыры абадти зәронд, марг цәстәнгасәй әд сбарста сәрәй бынмә.— Кәм ис уыцы заздженаг хъәбәрдзых? Күнници уынын әз!.. Аирвәз?..

Бардҗытә фыдохы цау әрбахәссәг хъәргәндҗытуу кәд сә хайуантәй рахизырдәм не 'рхызтысты, уәдәр сәргүбүртәй зәхмә ныккастысты. Темырхъанән та йә зәрдә риуы хуылфы уәрликкай кафыд: «Хуыцау, табу дәхицән, фехъуистысты дәм йә куывдтытә. Хәңгәр галтау чи ацид, уыдон тара хъууццитау әрбаздәхтысты!»

Цытә ма суәндиц үә суцца хистәрмә къуыбырихи, уыдонәй үәм цыдәртә не 'рбахәцә, әрмәст ма йә хъус ацахста барәджы фәстаг ныхәстә:

— ...уыцы иблисы Баирвәзт милицәйи агъуистмә. Әмбырдәй байиәфта цавәрдәр бәхдҗынты. Әвәццәгән, хабәрттә базыдтой. Ныртәккә сә ардәм хъәуы... Ницыуал, ницыуал, Хатъә... Цалынмә на ферәдҗы...

— Әрцардтай мә! — хәрдәмә фәхаудта ләг, фырмәстәй цылау ныззылд.— Хә...лиу...дзыхтә!.. — цәф арсау ныууынәргъыдта әмә әнәнхъәләджы рагон кәләццаг бәласау уәззаяу ныццуудында, къухтәй зәрдәсәрүл фәхәццид, уләфт нал уыд. Комхәлиуяй уәлдәф ахсгәйә, исдуг йә туджызылд цәстистәй знәт бөгъяу фәйнәрдәм дзәгъәл дзагъултыл фәци. Буар

ныттынг, гуыр ныззылынта, ныггуыбыр, әппинфәстаг тъизгәхъәрзгә цыдәр тыхамәлттәй й'астәу сраст кодта ләг. Лакъонхуыз әңгәмтәе раирд сты, әмәе йе 'хсызгон мөхъ фәңцид, тымбылкъухәй къул бастава, ома, чидәртәе цин ма кәнәнт, хиуаттә та әдас уәнт, Хатәхцыхъо нырма йәе фәстаг ныхас нәма загъта!..

Уысм-дыууә уысмы әңцад аләууыд Хатәхцыхъо йәхимә хүүсгәйә, стай әваст йәе къух уәләмә фелвәста.

— Бәх мын! — сирвәст дзы хъәрзәгау әмәе файтонырдәм йәхи аппәрста. Куыдәридәр рахызт къәсәрәй, афтәмәй. Йе уәхсчы сәртү ма радзырдата: — Агуыбечыр, Ханджери, сымак сиахсимә уыщы чызгмә уәх хүс фәдарут. Иннәттәй кәй фәндү — мемә, кәй нә фәндү — сәхи бар. — Әнхъәл ын күндүничи уыд, афтә рәвдүз файтоны уәгъд бәхтәй иумә йәхи фехста әмәе җексәвы тары афардәг.

13.

Цыппәрәм аз фәвәййы, Майрәмыйкуадзәнтә дәр ма фәсте аззадысты... Уыйбәрц рәстәг раңыд, фәллойгәнәт дзылләтыл ног дуджы хур күн сказт, уәдәй ардәм. Уыщы фарн әмәе фәрныг әнхъәлцау бонты бәлшәвиччытә әгас бәстүл сәри-бар, әмсәр цардарәэт күн расидтысты. Фидарәй афтә күн загътой: «Цин кәнүт, уәх худтә уәларвмә әппарут, кусәг, зәхкүсәг адәм, фыда-фыртмә әмәе бәллүйдистүт, уыщы рәстәг уыл әрзүлдис, уе 'нусон фыдтухитә, фыдәвзарәнтә фестү!..» Уәд ай цытә җәуы бәстүл?..

Ныр әнхъән әнхъән цалдәр боны дәргүн әнцойдзинад циу, уый нал зоны Хуындәг йәе катайаг хъуыдигтәй. Знон Темыримә сәе сәртә цы фыдтә бавзәрстый, уый фәстә та бинтон адәймаг цы фәуя, күндү кәна, цы зондыл ныххәца, уымән зонгә дәр нициуал кәнү.

Зәрдә 'нцад нәу. Не 'нцайы йәе рыстәй. Тынг ләмәгъ, мәнг үдмидәгәй ныуугътой әмбисбоныл Дзерассәйы. Дысон сын йәе фененин афтә дәр нал бантыст. Фәлә абон сәйраг дохтыр, рынчынты сәрүлхаст әмбискар тызмәгарәэт сылгоймаг, рыст чызгән чи сты, уый күн базынта, уәд сәм фыццаг әнәуүүнк кәстүтә систа. Уыйбәрц адәм кәй сәрүл сыйстадысты, уал хъалбарәг урс цухъхъаджыны файтоны кәй әрбаскъәфтой рынчындонмә, уый фәдүл ахәм гәвзыкараэст, әнәфснайд, әрдәгдонләстүтә әндәр сиахсаг әмәе къухылхәңгәт әрбасләудисты, уый әнхъәл кәцәй уыди. Райдианы сыл әүүәндәг

дәр тынг нә кодта. Фәлә йын дохтыртәй чидәр йәх хъусы бацагъта, дысон-бонмә, дам, сәе къах дәр никуыдәм авәрдтойрынчындоны кәртәй, чызджы, дам, ирвәзын дәр уыдан фәкодтой.

Къәссафәлдәхт фәци уыщы әнахуыр хабәрттәм сәйраг дохтыр, йәе зәрдә фәфәлмәндәр әмәе сразы ләппутырынчынмә бауадзыныл. Уәдмә с'алыварс амбырд әнхъәл сылгоймаг дохтыры әмәе медицинон хойы — асгомәуттә, әрыгәттә. Дисхуызәй қастысты бәгъәмсар, бәгъәввад, роды әууылдтытай әнхъәл, әмпүзүттә күрәттә әмәе салбарты әрбаләгәрдәг рынчынфәрсдҗытәм. Сәе җәсгәмтә ныддаргъ сты, кәрәдзийи җәстүзүләй ахъахъхъәнинц. Фәстәрдүгәй чи ләууыд, уыщы әрыгон чызджытәй иу ныппыррыкк кодта әмәе дын афтә:

— Пфи, ай тыххәй йәхни баппәрста доны замманай чызг? — цы дзы сирвәст, уымәй йәхәдәг дәр фәкъәмдзәстүг, тәнәгәфсәр биринчытә армытъәпәнәй амбәрзта, йе 'мбалы фәстә амбәхст. Уымән йәе җәсгом фәтуагхуыз, сусәгай басхуиста чызджы:

— Алцы дарәсәй кәнгә нәу. Йәе ирвәзынгәндҗытә адонасты, рәучи! Ахәм чызг дын исты хъәндиргъа кәнә суйласы бауарзән? — сәрәй кәстәр ләппуйырдәм азамыдта. — Цы җәстүтә йын и, цы!.. Ууыл дзәбәх цухъхъа әрбакән, уәд!..

Сәйраг дохтыр сәм фездәхт, йәе тызмәг җәстәнгас сыл расәрфта.

— Ныхас — къаддәр. Урс халаттә сын рахәссүт әмәе феной сәе чындаражы. Рәвдүз, рәвдүз! — рынчынфәрсдҗытәм азылд әмәе сын тынг ныффәдзәхст: — Әрмәст иу минуты әмгъуыдмә! Хъусут? Тынг ләмәгъ у нырма.

Афтә удзыйдәй, әлхъыивд зәрдәйә, аләууыдисты сәе нымад рәстәг фынәй чызджы уәлхъус әмәе әнә сыйрттәй кәртмә әрхызтисты.

Иәхицәй йәе цы 'мбәхса Хуындәг: хорз әм нә фәкаст Дзерассәйы уавәр. Җәсгом цъәх-цъәхид, цыдәр зәхбынхуыз ныцци. Мәйтә 'мәе хуртә кәм хъазыд, ләг кәсүнәй кәмәне 'фәст, уыщы айчы цъарау ләгъз, туг әмәе әксүрдзид уадултә бахаудтой, рәстәггай риуы арфәй хәстуләфтимә цыдәр әхситтхәццә хәр-хәр сыйхуысы...

Зәрдә рысти, әңцад кәцәй уыдаид, фәлә әмбалыл ауәрдгәйә, уәләмә ницы сәвдиста. Кәнгә хъәлдәзәгхуыз — йәе бакаст, мидбылхудтимә — йәе ныхас.

— Бәрәг фәдзәбәхдәр, мәнмә гәстә, мәе гыщыл хо, и, Темыр? — уәрдәтты цурмә күн рахәццә сты, уәд фәрсүрдәм сәкстә ләппумә. — Сәйраг дохтырмә хъуыстай? Ныр әгасәйдәр

нæ фарс у. Сом дзæвгар фенгæсдæр уыдзæн Дзерассæ, æмæ нын кæд йемæ иучысыл аныхас кæнын дæр бантысид.

Темырхъаны цæстом æндæрхузыондæр нæ фæци, æмæ йын уæд Хуындæг йæ уæхск æрсæрфта.

— Хъæдых лæуу, мæ хæлар, ам ахæм дохтыртæ ис æмæ... Ныр нæ зынтæ фæсте сты. Тæрс нæй!..—Хуындæгæн йæ цæстытыл ауадысты дысоны сæрзилæччын нывтæ æмæ хабæртæ. Йæхæдæг милицæйы кусджыты бæхджын къорды сæргьы, афтæмæй рынчындоны кæрты куы 'rbамидæг сты, уæд Хатæх-цыхъойы уым нал æрбайиæфтой. Темырхъаны ссараптой уæр-доны цалхмæ бæстытæй, йæ дзыхы — къæрмæг тъист.

...Зыгъары фезмæлын кодта Хуындæг. Аэллæх-æллæх, куыд бæззадысты æнæ фыбылызæй ацы хатт, табу Дуне скæнæгæн! Стыр арфæты аккаг куынна у уæвгæйæ дæр хъайтар сæйрагт дохтыр Ходзырон Аминæт. Уый хъæдых нæ фæлæууыд, зæгъгæ, уæд цытæ раудаид — иунæг Хуыцау сæ зонæг... Бакуйаг сиах-сагæн чызджы аласын куы бантыстаид, уæд куытæ уыдаид йæ мæгуыр гыццыл хо?!. Цæрæнбонтæм хæсджын стут, Соцъитæ, Ходзырты сылыстæджы раз!.. Стæй канд Соцъитæ нæ...

Абон рынчындоны Дзерассæйы куыдæй федта Темырхъан, уымæй ие уæнг амард, йæхиуыл схæцынхъом нал у. Куыд тынг бæллыд уыцы фембæлдмæ! Хъуамæ йын басастаид ие 'ппæт удрыстытæ, рæдытæ æмæ æппын æнаххос чындзагыл фыдно-мы æвæрдтытил; нæ дзы бамбæхстаид, зненизæр Дзерассæйы кæйдæр файтоны чындзхонтимæ цавæрдæр æрттиваг цæппу-зырджын чиновничы фарсæмæ бадгæ куы ауыдта, уæд ыл хур кæй баталынг, чызг йæхи доны куы баппæрста, уæд та йæ рæдыд кæй бамбæрста, фæлæ удаист кæй фæци... Йæ ницæйаг хъуы-дыты æмæ миты тыххæй дзы стыр хатыртæ ракурын, исты дзæбæх рæвдауæн, зæрдæвæрæн ныхæстæ фехъусын йæ зæрды уыди... Аэмæ кæм!. Бынтон уæнгмардæй рацыди рынчыны цурæй.

Æнцон дзурæн нæу ныртæккæ йемæ. Фæлæ гуымы цыд дæр кæдмæ кæндзысты? Аивæй йæм фæстæрдæм ракаст. Нындыг, афтæмæй бады.

— Темырхъан, мæ хур,— куыд гæнæн ис, афтæ лæгъздæрæй йæм адзырдта.— Уый куыд у, уый? Исли афтæ кæны? Кæд дыл мæ зæрдæ худын нæ байдыдта...

Ие 'лхынцъ æрфгүиты бынæй йæм сау æрхæндæгæй дзаг цæстытæй иу æхсгæ каст скодта Темырхъан æмæ æнæ исты сдзургæйæ йæ сæр фæстæмæ æруагъта. Дзуаппæнхъæллæй иуцасдæр æнцад бадти Хуындæг, фæлæ дзы ахæмæй ницы уыдзæн, уый бамбæрста. Сæрхъæд армитъæпæнæй æрçавта,

бози йыл афидал кодта æмæ æрфистæг. Цæугæ-цæуын бæхы рохтыл фæхæцыд, йæ ризгæ бæрзæй йын рæвдаугæ æрсæрфта, цыма йын афтæ зæгъынмæ хъавыд, хорз хайуан мын дæ, рохуа-ты нæ бæззайдзынæ, алцыдæр мын хъуыдышонд у, ныр та уал æнæсæрбосæй дæ цыды кой кæн, зæгъгæ. Иуварс ралæууыд, банхъæлмæ каст иннæ уæрдоны æрбаввахсмæ, ие 'мбалы фарсæмæ æрбадт, къух ын йæ астæуыл æрбатыхта.

— Мæ ныхæстæ мын дзæгъæл дзæнгæдайыл нымайыс, æвæцæгæн. Ави афтæ 'нхъæл дæ, дæуæй уæлдай ацы бонты фыдæвзарæнты мæнæй иу мур дæр ницы риссы?

Иæ сæр банкьюыста Темырхъан, ие 'рфгүиты æлхынцъ цыма феуæгъдæр, фæлæ хъуыр ахгæдта.

— Ницыуал, ницыуал, Хуындæг... Мæ цард фæци... Ды уым цы аххосджын дæ?— уæззау схæрзтимæ дзы сирвæсти æмæ йæ билтæ базыр-зыр кодтой.

— Цæй тæнзæрдæ æрдхорд мын дæ, уæвгæйæ дæр, Темы-рхъо. Исли афтæ кæны?.. Схæц дæхиуыл, гормон, номдзыд Цæразонты байзæддаг, уыцы æдилы-быдилы ныхæстæ та дæ куыннæуал фехъусон, афтæ!

— Нууадз ма мæ мæ мæгуырыл,— йæхи атигъ кодта лæппу.— Лæт искаї зынтæн фæразон у...— срæцыгъта йæ тыхстæй, фæкъуызыд æмæ ма ие'нæрхъуыды ныхас ампышытæ:— Дæуæй нæ загътон... Зындоны арты судзын...

Иæ къæхты бынмæ ныккасти Хуындæг, исдуг хъусæй абадт. Бæрæт уыди, лæппуой ской йын хъыг кæй у, фæлæ уæлæмæ ницы сæвдышта.

— Мæнгæй ницы загътай,— йæ дзуапп æвæлмæсæл.— Дæ быннаты, чи зоны, æз ноджы фыдæр истытæ скaldtaин. Мæстджын — фæрæтдæжын...— Аевиппайды ие' ныхас æрдæгыл фескьюытæ, уæрдонæй агæпп ласта æмæ размæ атындзыдта.

Темырхъан фæкъæрçхъус, ие' мбалы ахъаххъæдта. Аенæсæрбос бæхæн, æвæцæгæн, йæ мондæгтæ скүистой, йæхи нал баурæдта, иуварсырдæм аздæхт фæндагæй æмæ хизгæ ацыд. Иуцалдæр санчьехы фалдæр та — æрдæгхус мæсчы сæрты нарает хъæдын хид, дыууæрдигæй дæр дзы арф ныххауентæ. «Уастырджи нæ хъаххъæнæг,— йæ сæр батылдта Темырхъан.— Гъеуырдигæй асхъиуын ма нын нæ фаг кодтаид...»

Хуындæг йæ Зыгъары рохтыл ахæцыд, уæрдон хъавгæ хидæй фæфале кодта æмæ фæстæмæ æрбаздæхт. Гуыффæмæ нал схызт, йæ бæгъæввад æрдæгхус цыифæй амæст къæхтæм æркаст, ие' уæнтæ базмæлышты, ризæгау скодта. Аэргæронмæ фæком-коммæ. Зæрæхсид ыл йæ сырх-сырхид зæлдаг кæлмæрзæн ай-

тыгъта, зәринхәецә рухсы тәмәнта тыбар-тыбур кодтой уадсисты бындзыгтыл, мәлхъы къәдзилау куыдуәләмә уәрәхдәргәнгә сәхи ивәзтой хуры фәстаг тынтә. Ие уәны цыдәр къәм абадт әрдзы түгхуыз сырхарәх ахорәнта.

— Бонәй бирә нал ис, Темырхъан, мә хур,— уәрдоны фарсмә иуцасдәр куы ауд, уәд хъавгә хъәләсәй сәзырдта Хуында. — Цинкә 'фтауцдонмә фәндагыл нә уыдаттәм нә равдәлд, фәлә афтә әнәзылд, чылләттәй кәдмә быйсәм? Арапын әлләх, цәрын ма нә куы хъәуы, нәхи бинтон куыд ауадзәм? Уәлә Бехъан әрхастәг. Рыг әмә цинкәйә амәст дарәс зноны къәвдайы фәстә нә уәлә нычъчиу. Ёниу ма дә къәхтәм әркәс. Афтәмәй хъумә баләууа усгур ләппу хъәуы чызджыты раз? Нәхи аныайәм. Бәхтә дәр кәд иучысыл ахизиккй, тәригъәдәй марынц. Замманай таугәрдәг цады былты... Стәй не 'хсәв Тъәпәнхъәумә схәсдзыстәм. Куыд зәгъыс?

Иә фәлурс, фәлмәстхуыз цәсгом фәтар и ләппуйән, әрфуыты мигъ абадт.

— Кәд нә амәлиkkам. Кәмәндәрты зындәр куы у...

— Гъәй-дә-гъа! — фәсырдзаст Хуында. — Бинтондәр куы ныллахъир дә, Темырхъо. Цард нал и, цард фәци... Аппар уәдә дәхи уәлгомма... Къәбәр бахәрынән дәр нал стәм? Дәуәй әндәр йә худ уәларвмә әхсид!.. Сәры-сәйрагдәр — фервәэти чыз! Фер-вәэ-ти! Цәрдзән. Иә зәрдә дыл не сивта. Уарзы дә... Иә уәдәй фылдәр, уый иеддәмә йә цард суәлдай кодтаид?! Цы ма дә хъәуы, цәуыл дәхи хәрыс?

— Омә...

— Уый дын омә! Ныр дыккаг бон дә хъуыры доны 'ртах дәр нә ауагътай. Дә разы дә дзор-дзор куы цәуы... Зындәр кәмән у, уымә ма сом рынчынфәрсәг чи ныццаудзән, Додоли? Афтә куы загътай, цалынмә йә ныхасмә фенон, уәдмә ардыгәй къаҳдзәф дәр нал.

— Мә ныхас йә тәккә бинаты ис,— иә фынды бын бағым-гуым кодта Темырхъан. — Куыд дә фәнды, афтә кән...

— Хуыщау, дәуәй бузныг.

Бехъанмә фәзиләнс сә размә фәци ас, фадыгфәлдәхт бәгъяеввад ләппуты къорд. Сә къухты, әләмтә хәссәгаяу, саджиджытыл ногахст дынджыр балер, хуыдзых, сардзан кәсәгты халтә. Уыцы хъәлдзәгхуызәй Тъәпәнхъәуырдәм фәраст сты.

— Кәсис, Темырхъо, кәстәртә куыд кәнинц, уымә? — барайәнгәс Хуында. — Сә фарчыхай дзәбәх куы тонынц! — фездәхт ләппутәм, иә къух сәм батылтада. — Бирә ахсат, бирә хәссат, Тъәпәнхъәу! Әгәр уәззая уын не сты?

— Хәдзармә уәз нәй! — әмтъеры дзуапп әрыхъуысти се 'хсәнәй. Сә хистәртәй йәм чидәр фәрәвдз: — Сымах та рәствәндаг ут. Кәдәм ма фаләмә зилут уыцы фәлладәй? Раздахут. Нә изәры хардз — цәттә.

— Уәхицән хәлар. Уә салам бирә. Уынәм — Тъәпәнхъәу дзыхъы ләуд нәу. О, әмә ед та... Уә къобола ләдзджытә уә нә бахъуысты? Ам ахәмәй... ницы тәлфы?..

— Уәлладжы фәрцы — сәрхызт. Куы уынут мәнә, — асдәр къобор ләппу кәсәгты дынджыр хал бәрзонд систа. — Стәй мәнә, — йә фәсронәй әппәләгая сласта урс пылыстәг фистонджын ливор.

— Адон дәр бәззың! — ставд, даргъ къуызыр золочытә уәлдәфы бауыгътой ие 'мбәлттә.

— О, уыдон дәр куынна, фыбылызы фаг сты, — баҳудти Хуында. — Цәут, фейайфәм уә мах дәр.

Фәстәрдыгәй цыдәр дард ттыбар-ттыбур ссыд. Бәхтә къәхты хъәр...

«Чидәр кәдәмдәр тынг тынды, — иә цәст атыдта Темырхъан кәсагахсджыты къордәй әмә әнәбары аздәхт, ттыбар-ттыбур кәцәй хъуыстис, уыщырдәм. Бадис кодта: ацы әнтәфы йә аран-дзалил чи нә ауәрды, цыппәрвадәй йә чи ауагъта, уый җавәр ләг у? Чи уа?.. Уалынмә сә иувәрсты тәргәбәхәй сивгъуытада барәг. Иә уәлә урс цүххъя әмә цъәх бухар худ. Саргы бәхы цәфхәдты бынай сай цыиуы яис бәзджын цыфы куыбәрттә зыв-зывгәнгә фәйнәрдәм тахтысты. Иә хъус әм ницы уйиас әрдартада Темырхъан, ныртәккә барджытә, уәрдоңдҗынтафылдәр цы фендзән адәймаг хәххон, быдырон фәндәгтыл... Фәлә йәм лыстәгдәр ныккаст: цәмәйдәр әм иә зәрдә фехсайдта. Диссәгтә... Уый Дзерассәйи чында зәмбәлттәй чидәр куы у!. Иә зәрдә ауазал, уәнгтә әрүзгъәлдысты. Кәдәм фәдиси фентъәры барад? Сәры цы хъуыды абадт, уымәй зәрдзәфай фәци. Хуыщау, уымәй баҳиз! Уәд бинтон хәдзархәлд куы кәнны...

Уыциу стъәлфт фәкодта әмә Хуында. Хуызы цыртт дзы нал аззад, билтә сә зыр-зырай нал әнцадысты. Тәлыйи яис тарст цәститтә ныцдавта ие 'мбалы...

— Цы кодтай, Темырхъо? — бадисхуыз дәллагхъәуккаг. — Цы дыл арбамбәлд, исчи дә хъыгдары?

— Әмә дәу ничи... — ферхәцыд Темырхъан, иә дзыхы дзыра нал бадт. — Дәу ницы хъыгдары?..

Иәхи әппин ницы 'мбарәг скодта Хуында, баҳудызмәл, ексы хъәды кәронәй фәсхъус аныкта.

— Ацы сәрзиләдҗәкын, змәст бонты хъыгдарәгәй тәрс... Ды та мемә уыци-уыцитәй хъазыныл схәңдәтә. Цы хабар у, цы 'рцыд?

— Цы 'рцыд, цы? — йә билә кәдәмдәр тагъдәнәг барәдҗырдәм акъуырда Темырхъан.— Нә йә базыдтай? Әви барәй дәхи афтә дарыс?

— Оу мәнә мә Хуыцау федта аимә! Базыдтон ай, әмә цы?

— Күнд цы, куы, Хуындәг?!— йәхү йыл сцагъта ләппу.— Кәдәм фәдиси фентъәры тәргәбәхәй? Дәумә ницыма хъары, күнд уынын, афтәмәй, фәлә мәнән мәнә мә уд куы схауы, гормон... Йә буцхаст саргыбы бәхыл дәр куы нәуал ауәрдь... Әлләх-әлләх, кәңдердәм дзы әрхиздән чызджы хәдзаронты раз?.. Кәд мыйяг... И?.

— Цы и, цы, Темырхъо? — екс ын йә фындыбынмә бахас-та Хуындәг.— Бынтон та куы ный-ий дә. Әви әнхъәл-әнхъәләй җарды сәр райстай? Әмә дә ахәмәй куы нә зонын, Темир.

Федтай дәхи дыууә цәстәй: чызг әрчыңдәтә, әрнывыл, йә цәстәй ракаст, цыдәр дзырдәтә дәр дзы куы сирвәст... Нагъ, уәддәр ды хъуамә хәрдаты схауай, дә сәрыл хъен ныл-ләууай... Гъәй-дә-гъа!.. Цәвиттон, дәу йеддәмә никуыничи никәй бауарзат!..

Йе 'рфугыты мигъ абадти Темырхъанән уыци карз әффәрән ныхәстәм, цәгомы хуыз аивта әмә исдуг, армытъәпәнәй рәтәнагъдыл хәңгәйә, уәрдоны фарсмә ләуууди, цыдәр йәхү арф хъуыдаты ныгъуылд сәргүбырай. Йә зәрдә ныттып-пир, фәсмойнаг монцтә йә фәйнәрдәм рәдывтой. Уый әнхъәл никуы уыди, әмә йә хуыздәр әмбал, иу мадәй гуырд әфсымәры ад ын чи скодта, уымәй ахәм әддәссондәнәг хәрам ныхәстә фехъусдзән. Уәд ма әндәр исказматы та цы хорздзинадмә әнхъәлмә кәсән ис?..

— Аздәхәм фәстәмә, Хуындәджер... Нал мә хәссы мәкъах... Кәд ма дәм иу мисхалы бәрц тәригъәд ис, уәд... Уым цыдәр...

— Аппар дә сәрәй уыци әдүльидзәф хъуыдатә, Темырхъо,— йә хъәләсү хатт фәбәзәрхыгдәр Хуындәгән, йә къәхтү бынай үә сәры онг цәстәй сбарста.— Бафәраз ма райсоммә. Нә фысымтә — мәнә ам хәстәг ран. Боныцъәхтүл фездәхдзыстәм әмә та дә Цыкурайы фәрдүйджы фен-дзынә. Ныр сбад дә уәрдоны әмә нә фәндаг дарәм. Уәлә нәм хур дәр ныйирдзаст, разы у нә фәндтәй...

Фәстәмә сдзурын ницыуал сферәзта Темырхъан. Күнд зынди, афтәмәй цасдәр фәзәрдәвәрд. Аздәхәт әмә йә быннат бацахста.

Әрдәггәмәх тәрфыты зноны саха рауардәй цыифдәстүтә җәлхәвәдүл бараст сты тәккә цады онг. Таггәрон суагътой сә бәхтү, цәстүстиңгә цъәх нәуу әрдүзмә сә баздәхтой.

Әрдүзәй билгәронмә — цалдәр санчъехы. Ам исдуг сагъ-дауәй аззадысты, сә размә цы диссаджы әрдзон къуым бай-гом, уымә кәсиналы фесты, цима сә уырнгә дәр нә кодта, кәмдәр тыгъд бидыры, фәсвәд ран ахәм кәләнгәнәг әрдзон нывән фенән кәй ис, уый. Цъәхфәллист пыхс, бәрз әмә фәрв къутәртү, бәрәзе әмә хъәз зайдгойты фәлмән фәлгәтү хъәбысы айттынг сау суадәттәй әвзәргә мал. Хидәйдзаг, тәвд җәсгәмтүл әхсызгонәй әмбәлы йә сатәг уләфт. Дыууә-изәрастәуы улдзәфәй дон зына-нәзына баризы йәхимида, фәстаг хуры тынташ йә уәлә кәрәй-кәронмә хъазгә, ты-бар-тыбургәнгә аивылы рогызмәл, цима дзы кәйдәр әнәзынгә къух налхъуыт-налмасы лыстәг муртә зәргә аә-уы. Әвзистбарц нылләг үыләнтә фәлмән уыртәй нәуәндә-гай бавналынц халуидагжын әллыгын билгәронмә, схус әй нә уадзынц. Рәхснәт донхәристә нылләг әруагътой сә цъәх дадалитә, сәхи ныиваз-ныиваз кәнынц малмә. Рәсуг дон әмымзәлд кәни кәсәгти әнәңцой балтәй. Цәст атонын нә комы уәләуыл дзәнәты раны нытвәй.

Цалынмә Темырхъан уәзбынәй, үәхи хъуыдаты ныгъуылгә, йә уәләдәрәс ласта, уәдмә доны цыдәр тъыллупп фәңцид. Фәкаст әмә дәлә Хуындәг денджызы сырдау футтытәгәнгә, мал фәйлаугә әрфытәм фәбүрсү.

Әрдүзырдыгәй цыдәр змәлд фәңцид. Акәса, бәхтә дзы айрох сты әмә уәртә кәйдәр хосы мәкъуылмә байрвәзтүс-ти. Фестад, әндәр ранмә сә аздәхта. Иу минут дәр син сәхи-бар уадзән нәй.

Әрбаздәхт доныбылмә. Дардмә ахъахъәдта йе 'мбалы. Уый фаллаг фарс сурмә схызт, цәмәдәртү ракәс-бакәс кәни, цыдәртә къахы, змәнты, куы иуырдәм ауайы, куы иннәрдәм. Цәуыл та йә зырнаг цәст әрхәңдә, кәд ахсәв ам ныллаууынвәнд не скодта?.. — фәтәргайхуыз. Донмә ныххызт, үәхи анадта, чы-сыл ахус уон, зәгъгә, дыңзы хурмә аләууыд. Йә куырат әмә салбармә азылд, цәуыны онг үәхи араевдз кодта әмә зынгә ран, йе 'мбал әй дзәбәх кәм уына, уым ставд кәлдымыл әрбадт. Бәхтү ахъахъәдта. Әнцад хизынц, цадмә хәстәг хурәй хуыздәр хызт дзаджәкын кәрдәг зыдән мерс кәнынц. Әмбаргә фос. Хосы мәкъуылмә сә хъус нал дарынц, әви сә зәрдәмә нә фәңцид...

Тыхсы Темирхъан, мәстү кәні дәллагхъәууккагмә. Цады фаллаг билтыл йә цәст ахәссы, фәлә дзы змәләг нә зыны. Йә бынатәй фесты, адәргәй арауай-бауай кәні әмә та фәстәмә 'рбады. Амәй диссагдәр ма исты уыздән. Цәуын сә кәй хъәуы, уый дзы ферох әви цы мәрддаг у! Кәм сты, уый дәр нал әмбәр? Аңы фәсвәд, пыхсарәх әрнығыуылән бынәттә сихбадәнтә кәд хоны?

Изәрмилты та ахъахъәдта фаллаг фарсмә. Цәст әрхәцыд доны змәлдыл. Хуыцау, дәуәй разы! Йә нуарджын къабәзтә размә аппар-аппаргәнгә малы астәуты әрбаленк кәні Хуындәг. Нал фәләууыд әмә йә размә рауд.

Йә пыхцыл, хулыләд сәр тилгә донәй былмә ракызт дәллагхъәууккаг, фәрвь къалиуәй йә дарәс әристә.

— Хәрзаг зәгъыс,— азимагәй йәм уәләмә скаст,— ай хъуаг исты у, сәнтдәзәф фәцис? И, Темирхъю?

— Мә фыдығыд Хъандыуайә дын нә сомы кәндзынән... Фәлә әххәст уым бazzадаис, куыд тагъд фездәхтә? Цыдәр фәдисоны каст куы кәнис...

— Уайых уай, Асәбейи фырт. Масты бын мә ма фәкә. Барәй мын нә уыди,— ләппу уазаләй ныңғылъя, йә гәв-гәв цыд.— Ләугә нын нал у ам...

— Исты 'взәр хабар? Цы 'рциди? — йә цәсттыәм ын нықкаст Темирхъан, кәд та дзы ахъазынвәнд скодта, цыдәр та әрбаймысыд, зәгъгә, уый әнхъәләй.— Кәд арс әрцахтай... әмә дә уый нә уагъта? Әви ды — уый?..

— Рәвдзәр бәхтәм! Мәстәймарәнтә ма куы нә кәнай...— йә рон бәтгә фестъәлфыд йә бынатәй Хуындәг, тәхгә-тәхын ма йәм радзырда:— Мә цәст кәуылдәртыл әрхәцыд фале... Кәд мә... кәд нә бафиппайдой...

«Хъайтарзәрдә хорз, уәззаузонд, Хуыцауәй фәдзәхст әмә сәрхызт— хуыздәр!»— исдугмә агадти йә сәры Темирән әмәе 'мбалы фәдым азгъордта.

Бәхтү куыд аифтыгътой, афтә хәстәгдәр къутәрты фәсте әрбайхъуист хус къәцәлты къәрцытә, сыфтәрджын къалиуыты сыф-сыф, ләхъир мәрү хъәфс-хъәфс, әмә уайтагъд цалдәр барәджы сә уәлхъус аләууыд. Цәст ма дзәбәх ахста, әмә дзы Темирхъан әртә анымадта, фәлә уалынмә иннәрдигәй әрдүзмә раләгәрста цыппәрәм дәр. Иууылдәр топпәргъөвдәй, тар цухъхъаты, басылыхътә уәхсчытыл фәстәмә 'ппәрст.

— Рукам вверх!— фәхъәр ласта сә хистәр, хъуындажын җәстом, цуркәлвыйд цыбыр боцъо ләг.— Бежал нету! Так. Очень лучи харашо!..

Цыбырбоцъо йә ныхас нәма фәци, афтә Хуындәг уыциу стъәлфт фәкодта, гуыффәйә срәдывта йә иуәхстон берданкә, рариуыгъта ма ын йә сампал, әңдәр ын ницыуал бантыст. Кәстәр барджытәй йә иу бәхы риуәй сәвата, иннәтә сыл сәхи андзәрстой, сә дыууәй дәр цыппәрбәсттыә скодтой әмә сә мәкъуылы рәбынмә басхуистой...

Хуыссынц ныр дыууә зазджынаг бәдәйнаджы цъәх нәүү әрдүзгәрон кәйдәр мәкъуылы рәбын. Батымбыл сты уәнгәлвәст, тыхбәсттыәй ныондгонд фыстау, цыдәр әбәрәг бонмә нысангонд күсәрттаг тохъылтау.

Дзәбәх әрталынг. Абырджытә бәхтү әртимбыл кодтой, үәрдәттәм сә абастой, цъәх хосәй сын сә цуры бәзджын цъүппитә ныппәрстой, сәхәдәг әрдүзы фаллаг кәрон, цадмә хәстәг зәрона әртдзыхы дынджыр арт бандзәрстой әмә сәхицән әхсәвәр фызынц. Арты фәздәг әмә фыцгә хәринаджы хәрзад тәф фындыхуынчытыл уайы, комыдәттә йәм фемәхсынц. Хәринаджы хус смаг ноджы цъәх хосы әхсизгон тәфимә байу вәййы әмә сә айразмәйы әңцой, әнәмаст, сәрибар царды мысинаеттәй зәрдә адымсы, бархәндәг вәййы.

Се 'взаджы хатмә гәсгә хъулгъа уой? Уырыссагау дзырдатой. Кәд барәй... Нәхи әвзәргәнджытәй дәр ахәм фәлийттә, кәйдәр цармы бацәуынуарзджытә чысыл нәй: мачи сә базона, райсомбон сә цәхтәр дзуаппагурәг ма фәуа...

Гъә, Хуыцауы 'лгъист, мыггагыскъуылгәнинаг, цәгъдинаг фыдбоны халәттә, дыкъахыг бирәгтә, хъәддаг түгдзых сырдтә!.. Кәңгәтәйфәндү ут — иууылдәр иу гаччи уагъд. Цы хәйрәг сә әрбахаста ардәм се 'намондән?! Сынт холымә тәхъ?.. Кәдмә уырсиуәг кәндзысты хәхты 'мә быдырты? Сә фылдәр — ног дуджы цардәвәрдүл чылмиз ракәнджытә. Сә хъал бонты фәстагмә хъаҳдзыхъай чи аззад, сә боллай, бухъ-цард сә къуххай кәмән фәхауд. Сә пырх калынц. Рәстәгмәйы әмтъеры, змәст уавәрәй пайда кәнгәйә, әзфәраздәрона әй февнәлдтой әмә нал ауәрдынц фыдми, фыдракәндәй. Иутә сә бирә мәстүтә сисыны, ног дуджы хицауадән цыфыддәр знатгәдтә ракәныны әмә та әгъгъи зәгъыны охыл, иннәтә иу хаттәй иннә хатмә сә къух ацаразыны, исты әфтиаг ратоныны, фәфос кәнисны зәрдәйә...

Кәйдәр къәхтү хъәр фескъуытта Хуындәгән йә хъуыдатә. Нәугәрдәг үә цырыхъхъытәй хафгә әрбахастәг сау әндәрг, әнә исты дзургәйә сә уәлхъус әрләууыд. Басылыхъаджын. Йә бәхы риуәй йә чи сәвата, уый, талынджы дәр әй

базында йә зылын, дәлә-уәлә уәхсчытәй. Аргуыбыр кодта, арысгәрста уырзәй Темирханы бәститә, стәй та — Хуындаҗы. Уый йәм нал фәләуүыд, баһуыр-хууыр кодта:

— Что хочещ, ингуш? Правериал — убежал, не убежал?. Нага калечил, плечо ламал, как убегаеш?. Веревка нимножка асвабади...

— Хитрай асатин, — йә къахәй йә бацевта басылыхъҗын.

— Я нә ингуш. Ты ашибал. Многа гыр-гыр ни нада. Тиха лежал!. Я ишо праверяй.

Азылд, бәхты абәрәг кодта әмәе йе 'мбәлттәм ахъыримаг.

— Кәсис әм, нә басаст, хъулгъайә у, ууыл. Адон та уырыс-сагау махәй дәсныдәр.. Бәх мыл куыд әрбаскъәрдта саузәрдә әхсәвдзу!.. Уый ләгәй-ләгмә 'рцахс уәнгтәуәгъдәй!.. — йә дәндәгтә бакъәс-къәс кодтой Хуындаҗән.

«Уый раздәр зонын хъуыд», — тигъмә йәм бакости Темирхан. Йә маңт нәма ссыд әмәе йәм ницы сәзырдта. Уый хивәнд зонды фыдтә сын сты атәппәт удхәрттә, әнхъәләй әнәнхъәләджы фыдәвзарәнтә, әмәе йәм йәхи сраст кәнныны фәнд уәвгә дәр нәй. Әниу ма Җәй номән уайд хи рәститә кәнныны фәлтәрән. Диссаг у. Цы йәм ныффиәдәнән? Афтәтә руайа, уый йә фәндыд?!. Уәртә тәригъәдәй куы мары. Йә къах дәр Җәф, йә уәхск дәр хъыгдард..

— Куыд дә, куыд, Дзондзоли? — йе 'лхыскъәнән номәй йәм дыккаг хатт сәзырдта фәстаг дыууә боны.

— Куыд фәдән, хъараң ма мыл хъәуы... — арф ныууләфид ләппу. — Ацы бәлләхы бәсты фәлтау зылынуәхсчы бәхы сәвдәй дзыхъмард куы фәуыдан. Мә сәттинаг сәр... Цытә бакуыстон!.. Әлләх-әлләх-әлләх!..

15.

Стыр фәссихәрттәм хәстәг, Бәеда егъау быдираг Тъәпәнхъәумә ныххәццә. Куыдзы фәллад ныцци. Йә къехтә ма йә тыххәй-ты хастой. Дәләрмтә бауымәл сты. Хиды артәхтә дыууә уәнен астәу нукауыл уазал тулләччытәй иу иннәйи фәдыл зъордтой.

Чысыл дәлдәр фәндаггәрон цалдәр рәхснәг бәласы ныуында әмәе йә ных уырдәм сарәстә. Цъәхфәлист къяннәг къохы сатәг әй йәхимә афтә тынг әлвәстә, әмәе йә, әвәццағән, галты Җәд дәр нал баурәдтаид. Гәмәхцүхдәр ран нылләгдзыд әууадхъулаттә нәууыл йәхү уәззая уагъд әркодта әмәе дзы күстүвләд хуымон галау әнцион уләфт сирвәзт, раст цима уәләуыл дәнәтәи февзәрд.

Дыдагъонд нымәтхудәй ныхы хидтә ныссәрфта, йә хәдфарсмә йә къобола ләдзәджы уәлә әрәвәрдта. Исадуг йә хәдсәрмә сыйтәрапәхы дзылытә цъипп-цъипгәнгә куыд пәрраестытә кәнныц, уымә ныххъуиста, стәй хъуыры әгънәдҗытә суагъта. Рог әхсызгон уадзәфы әрбаулаeftимә йә хъустыл ауад қәйдәр мынәг дзурын: «Уый та куыд, ләппу?. Гъайдә-гъа!.. Әнхъәләдән әмә, гъы?.. Цәразонты байзәддаг!..»

Бакъәмдәстыг Бәеда, йәхицәй ныфсәрмә Хъуыры әгънәдҗытә фәстәмә сәвәрдта фәтк әмәе әгъдауыл хәст ләг. Хъәр мәрдтәй дәр хъуысы. Мыггаджы номхәссәг фыдәлты сыйгъдәг цәгомы әфсарм — Сәнайы хохәй бәрzonдәр. Кәд фәрәзтә әңәр ирон кәстәр уыдан сәртә ахизын! Цыфәнды фәллад куы бауай, зындоны арты куы бахауай әмә дә бон суләфын дәр куы нәуал уа, уәддәр!

Исадуг дәнәтәи бадинаң кадджын хистәртү мысыныл фәци, стәй йә хидәйдзаг фәсонтай кәрз бәласы дәрзәг зәнгыл анцад әмәе, йә зәнгтә куыд дыз-дыз кәнныц, уымә хъусгәйә әнцад бадти. Цас афәстиат уыдаид афтәмәй, әмә та йә җәститә фәндаджы дәллаг кәрон ныцавта. Әгас болы дәргъы йын куы нымәтхуды счылы бынәй, куы къухаууонәй әнәрхъәц тыхкастәй ирд хуры тынтаң тартә кәннын байда-йынц. Хаттай йәм қәйдәр бәхуәрдәтти бадәг фәндаггәттә дәр Темирхан әмә Хуындаҗы хуызының. Зәрдә әвиппайды хурварс абады, цыдәр цинаг ныфсы монцтә дзы базмәлынц. Рацәй-рабон вәййы, әмә та ницы, әмә та дзәгъәл цин, дзәгъәл зәрдәдәрәнтә.

Тобә стафырәлләх, кәдмә афтә сайды уавәры хъиутә хәрдән, кәдмә йә ие 'рвон тыхтән, хохы әмә быдыры дзуәрттән ләгъстәйаг зәрдә сайдзән? Җанәбәрәг бирә разуад ацы әнтағы — фылдәр-фылдәр цыппәрдәс-фындаес верстү — афтәмәй ныридәгән фыркатай, фыртыхстәй йә җәститүл әнәууынк кәннын куы байдыдта. Сәхи хъамбулзәнг, Хъос-әдҗы дзаджаджын хизәнты хаст мәкәрәзхуыз аласайы әмә Хуындаҗеры цыбырбарц цъәх бәх Зыгъары әндәр қәйдәр хайуантимә куы фәивдзаг кәнни. Афтәмәй рагай-әрәгмә дәр — хәстәгмә уа, дардмә уа — җәстәй хәххон хъәндәргәсәй цы кәнис, әхсәвигон дәр уәдә уыгъәй уәлдай нәй.

Бонрәфты фәндәгтүл змәләт стәмәй стәмдәр кодта, фәлә хур арвы астәуәй иуцасдәр куы акъул, уәд та җәуәт фәцәрәх. Тынг башхъәлцау Бәеда. Къухаууонәй ахъаххъәнни алы бәхуәрдөн дәр, фәлә та зәрдә бамәгүүр вәййы: Темирхан әмә Хуындаҗы зынәг нәй.

Йә фыртыхстәй тамако сымдта, цалдәр хатты дзы фәдфәдил зыдәй суләфтитә кодта. Хъәхъяг махоркәйи фәздәг тәвд хъуыр хафгә ацыд, фәлә рәүдҗытән цима әңциондәры хос фәци. Әниу цай әңциондәры хос... Афтәй яхси сайы. Цал хатты хъавыд йә ныуудзынмә. Хәснаджы дәр ма фембылд әрәджы ие 'мкусәджы ләппуйи номәвәрды бадты. Нәйин бафәрәзта, сымдта та. Әмә, әвәццәгән, диссаг дәр нәу. Бәстәе — змәст, иу судзаггаг хабар иннәйи әйиафы... Адәм цардхалджытәе әмә цард әнадгәндҗытәе сәхъуырмә систы. Әрмәст уыци заздженаг арыд бирәгъ Хатәхцыхъо сын цы хъыцыдаттә нуазын кәны, уыдан дәр исты сты...

Таггәрон мәккүылы сәрәй сыйф-сығәнгә ныппәррәст ласта мәхъыл, йә пәләххасар базыртәй ахъazzаг кусгә, арвы ирд къуырфы сфердәг, әрдәгкәрст хоры хүмтү сәрмә зилгә ацыд, лыстәг мәргүтәй яхсицән амәддаг агурыныл фәци. Ие 'нкъард хъуыдаттә фәхицән Бәда.

Рәүзонд ләгтәм ие 'рвилбон царды азым хәссаг, ныр яххәдәг исдуг кәсгәйә аzzад рогбазыр маргын фәдил, йә сагъәссаг мидхъуыдты йәм бабәллый, гъәй-джиди, ныр дәүәй фест, уәлә цыиу, амы знәт фәндәгтыл бәрзондәй афәлгәс әмә уыци дыууә ләппуйыл фәхәст у, зәгъгә.

Йә сәнттәцагъд бирә нә ахаста. Бахудызмәл: «Гъе уый ма дә нә айхъуисти, къазначей Соцъийи-фырт. Фест. Фест, бон дәумә нә кәсси!»

Цас абадтаид? Дыууә-әртә минуты, афтәмәй иыл цима ам баизәр, уйайу фәци. Фәгәпп ласта, нымәтхуд әмә къобола ләдзәг фелвәста. Уәнгрогдәр, әнхъәлцаудәрәй йә фәндаг адардта, бәзджын рыг змәнтгәйә.

Йә зәрдәе ахсайдта Тъәпәнхъәумә, хәстәдҗытә сын дзы ис, әмә кәд мыйиаг Темырхъанитә уыданәй искәмә фездәхтысты, зәгъгә. Иу рәстәг ам ахәм хъуыды дәр февзәрд, мә фәндаг уыдоныл акәнен, зәрдәхсайгә күиннәе уон, афтә. Фәлә уыци рәстәг хъәуы дәллаг уынгтәй иуәй ратылд цалдәр бричкәйи әд адәм, әмә ләг йә фәнд аивта. Падзахвәндаг кәм фәсаджил вәйиы, уырдәм сәх размә атындында.

Ныгуыләні хәхты бәрзәндтыл ма хур кости. Бонәй бирә нал бazzад, әмә Бәда тыхсти, ләппуты рухсәй күн нә ссара, уәд талынджы күнди, цытә уыдзән, зәгъгә. Фәндаджы саджили быдырдауимә фәиу. Тынг бацин кодта, зонграттә ийин дзы күн разынди, уәд. Семә йә сбадын кодтои, әмә ахәм сахат күнд вәйиы — рафәрс-бафәрстә, алы кәйттә, хабәрттәй сәр разилы. Күнди фәнди сәх луар — цинагәй дзы ницы фе-

хъусдынә: иу хабар, иу цау иннәмәй хъытагдәр, фыадәр, јбуалгъдәр. Суанг ма хәххон адәмән быдырмә ралидзынән бар раттын әмә сын зәххытә ради кәнини фәдил ног хицады уынаффә дәр сдзырдаг. Кәмән дзы йә зәрдәйил сой ныттагъд, кәмән та йә тъәнгтә ацағыта. Тъәпәнхъәуы иу хайы, Посты, иннә хъазахъяг хъәуты зәхджынтае уәлдай знатдәрәй сәмбәлдисты уыци уынаффәйил әмә иыл галиумә цәуынәй, цыф калынәй нә ауәрдынц. Хи, бинаттон, мулкдҗынтае дәр дзыхъыл ләуд не сты уыци хъуыдаджы. Сәх утәй арт цәгъдынц. Уынаффә мәгүир хәххон адәмә цәстү бафтауыны, сайды, фәлывды, зыгъуиммә зонды гаккыл сәвәрыны сәраппонд... Бынтон әмбисонд та хәххон әмә быдырон фәндәгтә фесты. Әдәрсгә сыл азмәлән нал ис. Фәрссаг уынгәг кәмттә, арф тәрфытә, бәзджын атагъатә, бәрзонд нартхоры хүмтәе абырәгбадәнтә фестадисты. Әвзәргәндҗытәе сәх фылдәр — мулкдҗынты цот әмә къабәзтә, сәх хъузаттә. Сусәг бафтәнтыл сәм сәхрхъузыйтә күройы нуктау сауәстөй знатгадән хъәүгә хостә, әмә тыхми, марын, стигъынәй н'ауәрдынц адәмым, сәх пырх калынц, боллай цард сәх къухтәй кәй фәхәуд, уый мәстәй. Иннә ахәм бонәй-бон фылдәргәнәг стонг адәмым рәгъәуттә... Дәле, хұрсыгъд, тыллағсәфт рәттәй уыци тәригъәддаг утәе ардәм кәй ныххәррәтт кодтои, уый та ма, нәхи мәгүирдзинады, әвзәр хорәрцыды әмә низарәх заууат уавәртән уәләфтуанау, уәлдай бәлләх. Ләг ма йә сәр цы фәкәна, кәмә йә бакъул кәна?

Хабәрттә, хабәрттә, хабәрттә... Хохәгтә быдыры цәрдҗытәй хъаст кәнинц, быдыры цәрдҗытә — хохәгтәй. Сәх дзырд кәрәдзиуыл кәд сбадзән, уый, әвәццәгән, Санаты Сем дәр нә зәгъид. Ногдинадай, цы нә зыдта, ахәмәй ницы хъуыста Бәда әмә яхимидәг тыхсти. Чысыл раздәр афарста бричкәйи бадджыты, фәлә дзы Темырхъанитыничи әруыдта йә хәстәдҗытәм. Афтәмәйтү-афтәмәйтү тъәпәнхъәуккәгтә әрхәццә сты сәх хүмтү гәппәлтәм. Хатыр ракуырдтой арвыхъәуккаг зонгәйә, истәмәй ийин феххүис уой, уымән сын амал әмә фадат кәй нәй, уый тыххәй. Фәндагсар Уастыржийил ай бафәдзәхстой.

Бричкәйә 'рәгәпп кәнинмә күнде хъавыд, афтә ма йә зонграттәм фәзылд Бәда, әнкъардахуызәй йә сәр батылдат.

— Exx, әвәдза, ләппутә, гъенир сымахимә ма 'рфистәг у, җәвәг искази къухәй ма раскъәф әмә уыгәрдәнди иу кәронәй иннә кәронмә чи кәй? — зәгъгә, уис хәсгә ма ацу! Кәнәе уис

ссивгә... Уәрдоны уәле ләууағмә сагойә хосы әргъамтә ма сәдтт!.. Цәй, кәд та ныл ахәм рәстәг дәр скәнид!.. Ныр та уал... — йә күх ауыгъта әмә бричкәйә агәпп ласта. Фәстәмә дәр нал фәкаст, афтәмәй быранмә фәндагыл фәраст и.

Уалынмә карст сыйсактың хүмәмә астынгәрдәг фосхизәни дәллаг фарсәй йәхи сәвдиң Атагъя. Йә уындаң тәвд, хус былтә армытъәпәнәй асәрфта Бәда. Бабәллыид: «Гъей-джиди, ныр уырдәм фездәх, ардыгон ләппутә әлмәрины йас кәфтә кәм әрцахсынц, уыңы җәстистыңа рәсуг, сатәг суадәттәй дә уәлә скәлдитә кән, дә зәрдәйы фәндияг дзы бана! Әмә кәм и ахәм фадат».

Әмә та йә цыдыл бафтауы. Рәстәгтай йә й'ахсән сисхойы, фырдойныйә йә быцъынәт сәйхәуы. Фәлә цы кәна... Быхсы йе стонгән. Зноң Госемә цы къәбәры хъәстә фәци, уымәй уәлдай нырмә йә хъуыры доны әртак дәр на ацыди. Йә дойны уәддәр истыхуызы куы басәттид. Хъуыр нынхус, әвзаг нал тасы. Ам кәмдәр йә фәндагыл мәсчы дон бәргә ис. Кәд уым иучысыл йәхимә азилид, йә дойны дәр суадзид. Уыңы хъуыдитәй йын фенциондәр...

Мәнә уыңы мәсчы дон дәр. Тыхтә-амәлтәй йәм нынхәцә. Уайсахат хъәдүн хиды уәлхъус аләууыд, бәгуыләгау бынма ныккаст, әмә йә зәрдә барыт. Цәй дон әмә цәй әндәр! Фыдохвәлләд саударәг усы хус җәстистау әм стъәлдүзәй скости алыгбын бур әнхъырдә, къәхтитә хуыскъ арыхъ.

Уәззазу ныууләфыд ләт, әмә мәстәймәлгә фәрасти дардәр. Әнәнхъәләджы фәкомкоммә йә къәхты бынмә. Цы федта, ууыл баҳудызмәл. Иәхицәй уәлдай ма әндәр кәуылдәртә дәр әрцид сайд. Дәлә әрдәгхүс риг фәндагыл бәрәг да-рынц кәйдәр уәрдәттә тәссармә фәдтә: науғәрдәгмә базилгәйә атъанг сты суанг хъәдүн хиды онг. Әнәзонгә уәр-дондженитә дәр куыд фәфидәнхъәл сты, уый йә җәстистыл ауад, әмә йә сәр ныттылда.

Мәсчы дон кәмдәр дард фәсте аzzад, әмә йә хъуыдыйы дәр нал уыд. Фәлә әвиппайды зәрдә җәмдәр фәкъәпп кодта, әмә Бәда йә мидынаты цылау фәзылд. Цәстисты раз та сыйстадысты уыңы фәндагәй иртәст фәдтә. Фәләуу-ма, фәләуу, җәмәй йын фәцагайдотай афтә тынг йә зәрдә? Дыу-уә бәхуәрдоны... Стәй җавәр уәрдәттә!. Ие 'дылы сәр!.. Дзәбәх сәм куыннә 'ркасти!.. Кәд ма исты 'мбары, уәд дзы иуы цалх зул-мултәй, әрхъу-әрхъугәнгә түлди. Уымәй дәр галиу цалх. Диссәттә! Айфыцаг сәхимә, Арвыхъәуы, Темирхъанимә гуыфхъәлтәй кәй алвәстий, уый ма уәд?.. Здахгә

йын у! Әнәмәнг. Әдәлә къоппа!— рамәсты йәхимә. Рыст зәрдә ссыгъд Фәсмойнаг хъуыдитәй айдаг и сәр. Армытъәпәнәй бацевта хидәйдзаг ных. Дардәр афтә әнәрхъуыды, рәучи цыд кәнин уаид әнәсәрфат, әнәзонд ми. Цәй рохст разынди уәвгәйә дәр... Ахәм әгомыг, фәлә бирә бәлвырд цәуыл-дәртә дзурағ әвдисәнтә маңамә 'рдар!.. Чи сә ныууагъта йә фәстә, уый не сбәрәг кәнгәйә, сә иувәрсты әнәмәт, готлекк адәймагау әривгъуий әмә рәстәгсафәнтә кән!..

Фырмәстәй ату кодта, цәхгәр фәзылд әмә йә фәд-йә фәд фәстәмә мәсчы донырдәм аләвәрдта.

Фәталынгәрәттә. Цәст дзәбәх нал ахста, фәлә, әвәццәгән, ләгән ахәм заман йе 'ппәт мидтыхтә дәр скусынц. Цылпар цәстисты йыл базайы, талындаңкы уыгәй уәлдай нал вәйи. Уырзәй сгарәгау фәкодта Бәда фәндагәй иртәст уәрдөнвәдтә. Әмә ма йә цинән кәрон кәм уыд! Бәхуәрдәттәй иу у әнәмәнг Темирхъаны, әрхъу-әрхъугәнгә та тулы йә галиу цалх. Дызәрдигагәй дзы ницүуал ис. Хуычау, табу дәхицән, йә зәрдиаг куывдитә дәм фехъуистисты!.. Ныр адәймаг зоны, дардәр ын цы гәнгә у, уый.

Цы хәйрәджы хай баҳаста Атагъамә Темир әмә Хуында-джы? Уәлдайдәр изәрәнафонты. Кәд рухсәй фездәхтысты цадтырдәм, фәлә ацафонтәм уым җәмән хъуамә ныиффәстият уыдаиккой? Диссаг та куыннә у уый...

Куыдфаләмә тынгәй -тынгдәр тыхсы йәхимидағ Бәда. Уәны бын цыдәр къәм бады әмә йә уәгъд нае уадзы.

Талындаңкы тыхкастгәнгә, хъавгә, әнә сыйыртт цәуы размә. Рәстәгәй-рәстәгмә әрләууы, ләмбынәт ныххъусы йә алывәрстәм. Кәмдәртә ма къудзиты, пыхситы сә цыип-цыипп әмә базырты пәр-пәр цәуы лыстәг мәргүтән, тәрсингәнджытә сә фәци, әвәццәгән,.. әмә ныр сәхицән әхсәвиат агурынц.

Ницү змәлд хъуысы разәй, әрмәст хаттай кәмдәр талындаңкы цуангәннәт үйдже базырты сонт пәр-пәр әмә йә амәддаджы тәригъәддаг хъихъх фәцәуы, әмә та бәстә ныссабыр вәйи.

Фәннаджы фәзиләнүй йәм къудзиты чылдымәй әвиппайды цыдәр рухсы тәпп фертиштә. Ләт дзыхъләуд фәкодта. Бәзджын пыхс фәстә айтынг уәрәхгомау науҳаст әрдүз, мәйи дыдзы рухсмә әгүүппәгәй ләууы, бәрзонд къутәртә бәзджын таг ай-дышы ахъуызид әмә хәстәгдәр йәхи байста, рухс кәцәй калди, уырдәм. Иу дәс әмә дыууиссәдз санчъехы фалдәр җады бил змәлгә башында цалдәр тар әндәрдҗы. Исдуг сагъдауей аззад. Ныххъуиста. Изәры сабыры йәм рог ирдәгә рәстәгтай әрбахәссы мынаг ныхасы скъуиддзәгтә, фәлә чердигонау дзурынц, уый нае хаты.

Уалынмæ дын мæнæ стыр диссаг! — Хуындæджы дзурын, кæд ма исты зоны, кæд йæ фыны нæу, уæд уйй хъæлæсы хатт!.. Уырыс-сагау сðзырдта кæмæдæр, фæлæ хъæлæсы хатт уымæй нæ ивы!..

— Что ты хочыш, злой абрев? Зачем нападал на мирнæй асетин?

— Я нæ абрев! — загъта чидæр, амæ йæ ныхасы здæхтæй бæрæг уыди, ирон кæй нæу, уий. — Много гыр-гыр ни нада. Многа гыр-гыр плахой дел ест! Очень лучши — мала-мала...

— Зачем как баран вязал вместе с своим абрев кунаком? Зачем на земля валил, грязным сапогой ударял, острый хинджал мала-мала горло трогал? Это что, хороший дел? — сഫæзмьдта йæ Хуындæг.

— Эй-бог, очын лучши харашо! Тиха лежал! Убежал нету! А то корт башка!

Абырджыты кæстæр арт бацагайдта, зынгтæ алæгъз кодта, цыдæртæ сыл рæгъ-рæгъы авæрдта. Уайсахат сыгъдæг уæлдæфы ахъардта арыд кæсæгты хус смаг. Йæ комыдæттæ йæм æруадысты æххормаг Бæдайæн. Фæлæ йæ ныртæккæ хæрыны мæт нæ уыд цыфæнды æххормагæй дæр.

Иууылдæр æрzonыг кодтой, армытъæпæнтæ сæ риуты аком-коммæ авæрдтой амæ дуа кæнның.

«Маял кæс! — йæ мидхъуыды фесхуиста Бæдайы. — Сæ тæккæ къуырматæй сæ 'рцахстай! Фезмæл!..»

О, фезмæлид, бæргæ, фæлæ цы рамбулдæн? Уæуу, мæнæ бæллæх, ныртæккæ сæ дуа фæуыдзысты амæ та ницы.. Мæнæ Цырауы комы.. æнæ фæрæтæй!.. У мардзæ, мæнæй уий, исты амал!.. Уæртæ сæ артæст дæр сыгъд фæвæйы. Тæвд фæннычы обауыл ма мынæт æрттывд кæнның лыстæг æхсидаæттæ амæ зынгтæ.

«Тæвд фæнны!.. — æвиппайды фестъæлфыд уыци хъуыдымæ лæг. — Тæвд фæнны! Кæй зæгъын æй хъæуы! Агургæ амæ æнаргæ хотых! Гъа-гъа-гъа! — ссыгъди, схæлбурцьытæ кодта зæрдæ. — Ноджы ма цæхæрзынгтæ амæ лыстæг æхсидаæттæ! Фæлæ куыд? Ныртæккæ æппæтæй зындæр къутæрты рæбынты гуыбыр-гуыбырай æнæ сыбыртт, æнæсым бабырын. Дымгæ йе 'мæдисон, фæздæг ын йæхирдæм хæссы. Фæстиатгæнæн нал ис. Хъавгæ ахъуызыд. Галиу къухы хъама, рахизы золочъи. Артæстмæ ма баззадаид дыууæ-æртæ санчъехы амæ къудзи-рæбын æрæмбæхст.

Уыци æфсæрæлвæст, гæппæввонгæй бадт, æнхъæлмæ каст фыдгæнджыты дуайы фæудмæ. Куыдæр сæ цæнгтæ æруагътой амæ тъæпæн æрбадтысты, афтæ уыциу стъæлфт фæкодта, цæстыфæнныкъуылдæмæ йе стæнхъ цырыхъхъыты артæсты астæу смидаæт. Сонтæй цы 'рбамбæлд, уий амбаргæ дæр нæ бакодтой. Раст сæм цыма сæ хæйрæджы хай фæзынд, гъæла-

тау амæ дзагъырцæстæй кæсгæ аззадысты. Уæдмæ цыл Бæда дыууæ къахæй зынгтæхæцæ тæвд фæннык ныzzæйтæ кодта амæ уыдоммæ бакæсын! Цæф æрсытау богътæгæнгæ се рагъы нуæрттыл атылдысты, сæ цæхахст хъæр амæ ниудæй атагъа сæ сæрэл систой. Хæцæнгæрзтæм ма фæлæбурдтой, фæлæ куырмæджы кæдæм æхстаиккой, кæй мардтаиккой, кæмæй истаиккой сæ маст?.. Уæддæр дзы чидæртæ фырадæргæй дзæгъæл гæрæхтæ самадтой, сæ кæрæдзийыл дæр нал ауæрстой.

Бæда йæхи фæтылиф кодта, хъама кæрддæзмы фæцавта, золочъи дыууæ къухмæ райста амæ тæгъд-тæгъд азылд тыхгæнæг сæркүүрттыл, рæхдæжы куыннæуал систой, афтæ æрсабыр кодта цыппары дæр.

— Вот теперь, ей бог, очын лучши харашо! Мала-мала лежал, корт башка нету! — йæ мастьы тыппыртæ суагъта лæг, абырджытæн сæ хæцæнгæрзтæ рамбырд кодта, йæ цæст ма сыл иу хатт ахаста, цы мигæнæт сты, зæгъгæ, амæ, чысыл раздæр пыхсыты фæстæ Хуындæджы дзурын кæцæй хъуысти, уыцырдæм атындзыдта.

Лæппуты ферадмæ йæ сæр банкъуиста.

— Цинтæ, хъæбыстæ — уий фæстæ, — цыппар фæндæхстоны мækъуылы рæбын æрæвæрдта амæ лæппуты бæстытæ халынмæ фæци. — Ахæм ма дзы нылхъивгæ уыдзæн! Раст цыма хосамад гæркъайæ багалæгмæ 'лвæстой, æннакæтæ! Гыы, сæхъис бæндæн буары банихст. Куыд ын фæрæзтат?..

— Цы гæнæн ма нын уыди... риуы арфæй ныуулæфыд Хуындæг, исдугмæ фæкъæмдæстyg, стæй йæ сæр фæхъиль кодта. — Ды дæр сын хорз фæдæ, кæд æй амбарой, уæд!.. Цытæ сын акуистай, дæ хорзæхæй?

— Сæ уд æй зоны. Цæрæнбонты фаг сын у зондыхосæн. Сы-мæхæн та ам æгъгъæд бадт фæуæд.

Бæхты аифтыгътой, мæйрухсæй гæзæмæ ирд амæ къудзиты аууæттæй хъулæттæ æрдузы астæумæ ракодтой уæрдæттæ. Бæда исдуг кæдæмдæр цады билмæ джиххуызæй лæугæйæ афæстистат. Лæппутæм йе уæхсчы сæрты ракаст, йæ къæбут аныхта, бахъуыдыхуыз, стæй абырджыты бæхтæй иу рацахста, згъæлæтгæмтæ йын йæ дзыхы бафтыдта, уæрдоны къубалыл алаугæйæ йе рагъмæ сгæпп ласта.

— Гæбæр фысæй — хъуыны бындзыг, — сирвæзти дзы кæмæдæр дзурæгau амæ æнæзонгæ барæджы бын чыллиппывтыл афæлварæг хайуаны уайсахат æрцыбыртæ кодта, бæхуæрдæтты разæй ахызт, лæппутæ та — йæ фæдыл, афтæмæй тæрфыты уымæлбын надвæдлы сæ ных паддзахвæндагмæ сарæзтой.

САУ АЕМДЗАЕВГИТАË

Опускается в бездну старости мать... »
Ованес Шираз

... Дæ цæгоми 'нхъирттæ –
Мæ мадзора маргутæ,
Ци берæ иссæнцæ, ци берæ,
Ци арф æма фæйнæхуз!..
Мæ цар сæ уиндæй нибизиртт æй.
Мæ хъаурæ, мæ нифс æвзаргутæн,
Ме 'уæнкæ думгæмæ даргутæн,
Мадзал син кæцæй, куд иссерон,
Ци хузи?..
Æви ме 'намали æма байтамали
Кьоси буни кæуон,
Куд фæуугæ дзæгъæл сувæллон,
Æндæр ку неци'й, ку, мæ бон?
...Дæ й'арми тъæпæн –
Мæ бæрзонд истæхæн,
Мæ фæстæмæ 'здæхæн,
Цæстуингæ 'мпулуй-æмпулæги,
Цума рагæй кæнуй ираэги,
Æхисир дæр ма гьеуотæ бамбурд уй
Цихти губорæмæ...
Кæд дин æвæндонæй,
Мæ раст, мæ тæнуодæй
Æз кодтон ахсæнеуæг?..
...Дæ рохс цъæх цæститæ...
Уонæй хор куд кæсидаэ,
Уонæй уарзт куд тæдзидаэ!
Уæд нур ци кодтонцæ,
Ци 'нахур ницæнцæ,

Се 'нкъарди, сæ хъонци
Мæрдæнгас цæмæн æнцæ?..
Æви син сæ рохс,
Сæ кæдзос,
Дæ бæдæлтæн равардтай,
Хай си дæхецæн нæ ниуадзгæй?
Уотæ ди куд ракодта аадæзгæ,
Рохси бæсти мæйдар куд ракурдтай?!

...Дæ къæбæлдзуг дзиккотæ,
Дæ даргъ дууæ биди,
Ци фæцæнцæ, нæ мадæ?
Дзиккотæ нæ, фалæ æрдотæ,
Бахаудтæнцæ æнзтæн сæ иссиdi...
Æвзүйун сæ, нана, куд бауагътай,
Дæ зин бон ескæмæн куд нæ загътай?..
Æви дин сæ рæстæг
Æхуæдæг
Раугъта цьопцæгъдæни,
Сæ рæсугъди, се 'стæни
Рагвæззæги цæстуд иссердтонцæ
Цæстиарфи бæсти?
...О, нæ мадæ, нæ мадæ,
Царди радæ æма царди кадæ,
Сойни цирағъа мин кæд тайи,
Уæддæр рохс кæнунбæл архай,
Лæгæрдгæй мин фæндæгтæ,
Нирдæг дæ,
Мæнæн дæтгæй дæ тухтæ,
Басугъдæ...
Ци зæгъон,
Зæгъунтæй ци пайда ес,
Базудтон, балæдæрдтæн мæ бон:
Цæуис сæргубурæй урдугмæ,
Цæун дæ фæсте,
Дæ къахдзæфтæ 'хснæнгæй
Цæстисугтæй...

Хор мæ цæгомбæл тæдзуй,
Кæлуй æ билтæй,
Рæдæдзуй

Ирад царви тъинкитæй.
Æрдæгсугъд хæцьилтæй
Хаўй арв гæппæлгай,
Ниппæскъутæ 'й,
Фæххуссунцæ, кæсай, æ зингитæ,
Ду ба сæ, о мæ уод,
Æстъалутæ худтай,
Рохгæнгутæ...
Ниддунстæй,
Ниттупpur æй и зæнхæ
Нæ мæститæ æма нæ риститæй,
Æнадæ уотæ 'нцæ, æдзæнхæ;
Ниффæсхъитæй йе 'мбæрцæ
Нæ хæлхьюй, нæ зустæй,
Æ равгæ ку уайдæ — 'систидæ
Æма фæттæхидæ æмбойни,—
Куд цæргæ 'й ин нæ хæцæ,
Гье уой нæбал зонуй...
Рæстæггай æрцæүй цидæр дунгæ,
Никкæнуй азар хæссæг æскъотт,
Æ къæбот æсгаруй и рæбунтæ,
Цума зæрди къумтæ,
Исесуй æ уæлнихти гъæунгæ,
Руги бæсти хæссуй сæри гъунтæ,
Дзиккотæ,
Æрдотæ,
Ка ниссор æй, уæхæн адæймаги
Цæститæ,
Гъостæ æма æнгулдзитæ,
Алли хузи рæвдзитæ,
Æлхийтæ, зин ихалæн бæститæ...
Æ геруз, æ гыиггаги
Хуæруй цард æ къæнкъунтæ,
Багыгæ 'й æхецæй,
Иуаруй характер æ фудрунтæ,
Цума нур раесгæ пецæй
Мастæй исарст хъæбунтæ...
Искалдæй рагон цирт,
Кедæр сæри хъаболæ разилдæй и къахнадмæ,
Нийдзигъд æй, кæсуй хъæбæр ирд,
Гъуди дæр неци кæнуй,

Цума сах исбадтæй æ гъолæ, уоййау
Ходгæй æ медбилти,
Лæги зæрдæ 'лхæнуй,
Алли рацæуæгмæ, хæстæгмæ
Фæнникъолуй æ цæстæ...
Расуг лæгай мæ хæцæ и бон
Исбуцæу æй комкоммæ,
Æррæстæ
Нæ мæ уадзуй размæ,
Нæ мæ уадзуй фæстæмæ,
Кæсæ, дан, зæгъуй, мæ цæсгоммæ...
Куйтау, мæ фæрстæмæ
Исрæйунцæ гъуддæгтæ,
Исгъиггаг ун уониау мæхуæдæг дæр,
Цæвун сæ,
Уæддæр мæбæл хуæцунцæ...
Ундзийнадæ,
Артбæл байронхуогæ агай,
Хæбал-хубул кæнуй,
Æгæр фунх си, мæ бон, цæмæ бадæн,—
Ме 'стæгутæ фидтæй æртæсунцæ.
Исхезун си зин æй, фур уæззау,—
Исбурун си æрдæгмæ, бæргæ,
Айдағъдæр æрдæгмæ,
Удта ниццæйхаун
Фæстæмæ хъупп гæнгæ, нæргæ
Æма æрæллау ун,
Мæ сæннтæй æрæздæхун ме 'цæгмæ.
Еци нивæ уингæй,
Агæ 'змæнтæг сай лæгтæ
Къæл-къæлæй ниҳходунцæ...
Хор, кæсгæй, нитталингæ 'й,
Уотид нæ — æнæуæгтæ,
Ниммæйдар æй мæйрохси,
Ефтаг зæрдитæ ма
Æнæбари содзунцæ,
Кæрæдзей ма уинæн уони фæрци,
Æнцæ рохс изæдтæ, æвæдзи...
Æрдæгихæлд мæзгит— нæ дуйне,
Æ сæрбæл бæлæу бадæг нæйие,—
Æрмæстдæр хъæрццигъатæ, хъагъатæ.

Зәрбатуг күд уасуй и фалдзоси,
Күд зарунцæ халæнгтæ, не 'гъоси,
Кæд адтæй æнхæст атæ?..
Донæй æмидолæ цæститæ
Цардæн æ горенбæл финсунцæ
Сæнтсау æмдзæвгитæ...

«Цард бацæрун будурбæл бацæун нæ 'й»
Урussаг æмбесонд

Æз мæ зæрди
Ци уæззæуттæ,
Ци 'стур уæргътæ хæссун,
Уони рагъмæ 'сесун не суайдæ
Мæ бон...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон сæ фæразун,—
Цард кү нæ'й цардæй гъазун...
Нæ'й дессаг хай бакайун
Дуйней уадзæ рохсæй
'Ма цæрун хъæбæр бозæй,
Æй дзæвгарæ зиндæр
Рохсæл рохс æфтаун,
Хорæй тунæ уафун
Цардæн,
Арахдæр æнкъардæн...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон алкæд рессун
Æма цард æвдесун,
Зинги къæртт тæвдæ къохи дарун
Тæвдæ бони,
Цума сау хелагæ мæ рони,
Æй 'арф ин нæ базонгæй, хатгай
Æртайун æрра дони...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон
Еунæг уод реуи даргæй,
Дууех лæгæй цæрун,

34

Дууæ фæндагебæл фæллад бæхи тæрун,
Еци еу рæстæги
Дууæ силгоймаги уарзун,
Дууæ æмхузони бустæги...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон
Сугъæрийнæ хонун сау æвзалу,
Еске бæсти сæйун,
Еске незæй,
Листæг, цубур есæй
Пеллон артмæ бавналун,
Уой хæцæ архайун...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон
Хъæрæуттæн арви рохсæл дзорун,
Къуруттæн — цьеути зарбæл,
Алкæд æхгæд дуæртæ хуайун,
Фахъæрати къуарæй биттир корун,
Цалдæр сункъи хæссун еунæг царбæл,
Еу хатгæй иннемæ æдзох ' xe сайун
Æма нæфæллайун...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон,
Нивæ хæзгæй,
Æлгъистау, фудтæ ерун,
Царди цалх айдагъдæр сæрмæ зелун,
Хускъæ 'стур бæласæ,
Рæзæ 'рхаун æнгъæл,
Тухæй телун,
Адгийнаги бæсти маst æууелун...
Ци кæнон,
Нæ'й æнцон...

21. 06. 95

Кафетæн

...О, мæ ниййерæг,
Мæ мадæ,
Мæ фиццаг, мæ фæстаг
Царди радæ,

36

Нæ дин ес, нæ дин уодзæй
Райиевæг!
...Дæ орс дзиккой хæццæ,—
Мæ федар, мæ еунæг астæуронæ,
Ме 'ркъети ивæрд
Гъар фæсалæ,
Ме 'нæтонгæ идонæ,
Æма мæ дзуларæ —
Мæ хъарæ,
Мæ бæрzonдmæ хезæн,
Мæ ауиндзæн æма
Кирæ циртмæ есæн рæвæйнæ...
...Дæ цæгом,
Æ сæрбæл хаст фæууон,—
Мæ фудуинд нæ уинагæ айдæнæ,
Мæ игон арви дуар,
Мæ рæсогдæр ирд цъай,
Æ листæг фæлхъæзæнтæ,—
Дæ уадоли æнцъултæ:
Мæ мæтъæл нидæн зар,
Мæ уæлиауи лæууæнтæ,
Мæ дæлиауи истæнтæ,
Дуйне — хай,
Е дæр — хай...
...Дæ фæллад дууæ цонги —
Мæ дууæ Уацамонги,
Ме 'дзаг дууæ ронги,
Уорамун сæ туххæйти,
Сæ уæзæй фæттасунцæ уæргутæ,
Сæ кадæй нибизирт æй мæ зæрдæ:
Сæ хурфи — де сконд сай бæгæни,
Ци карз æй,
Ци хуарз æй,
Анассæнæ!
...Де 'нхъиртæ,
Дæ бугъзур,
Дæ гулдзуг дууæ арми,—
Æвæд мети рагъбæл дууæ арти,
Цæуий сæ гур-гур,
Нæ кæнунцæ хусгæ æгириddæр.
Æз — бæлццон,

Бæгъæнсар,
Уæгъдарæзт фæдесон,
Фуди нихмæ цæуæг цауæйнон,
Ниргъæвсгæй уазали,
Æртæфсун уони гъармæ,
Цума пеци дуармæ,
Ниллæмарун мæ дон —
Мæ фæсмон,
Мæ уæлахæз,
Мæ нез,
Сæ къанаувæд хурфæмæ
Мæ сугтæ нигъзалун —
Цæхгун сæх-сæх уарун..
...Дæ фæлмæн дзухиуаг —
Дзæм-дзæми дон цума æ сур-сuri...
Фидбилизи циргъаг —
Царди ' стæг ку ниллæүй,
Ку ниххæссуй мæ хъури,
Мæ хуасæ гье уæд ейæ фæууй,
Ниххъурт кæнун уомæй
Æма фæййервæзун...
Дæ адгин дзурди ' здæх —
Уæларвон æнæмæлгæ мелоди,
Арф гье уотæ хезуй е мæ уоди,
Цума арви цъæх,
Зæлдæбæл фæсуаруни æртæх,
Рагуалдзæг мæргьти зарун,
Нæ ин ес нæ уарзæн —
Ахæстони еунæг къæразæн,
Нæ ин ес фæнзæн дæр, бафæлварæн,
Еунæг æй а-дуйнебæл...
...Дæ цæстити æнгас
Æнæ еу, æнæ ести фæлдемæн,
Арвæрони сæумон хорискаст
Æма хори рафтуд фæсхуæнхи,
Æхсицгон Бонивайæн,
Æгомуг, æдзæрæгдæр къæдзæхтæй
Орс финкæ 'хсæрдзæнти райдайæн,
Даргъ æма фуд зумæги байдауæн,
Мæ мæйдари цирагъ,
Мæ цъилинга,

Нæййес дæуæн арь —
Хуст арти еунæг цæфсгæ зингæн.
Ку баон есгæд бони саугурмæ,
Нæ кæндзæнæн уæддæр урзауæн
Мæ хьюрми,
Хонæг мæ нæ гъæудзæй,
Нæ буадзæн мæхе размæ хаун,—
Мæ уод æй лæдæрдзæй,—
Ду æгас дæ,
Хезис мæ
Æма исхъæртдзæнæн дæ размæ —
Фæстаг амонд æма фæстаг хуарзмæ...

17. 01. 99.

12

БАГАТЫ Лади

ФЫН

Скæсæйнаг таурæгъ

аджы кæддæр тækкæ æрæгвæззæджы дуармæ мæгуыр лæг æмæ ус сæ зæххы гæппæл хүым кодтой. Сæ разы та хъазыд сæ гыццыл лæппу, сæ иунæг бындар. Уалынмæ лæппу йæ хъазын фæуагъта, аппærста йæ хъазæнтæ, бауд йæ мадмæ æмæ йæм дзуры:

— Аэри-ма ардæм сæрбос, æз дæ бæсты бабайæн аххуыс кæнон.

— Уæ æнæнтыст макуы фæуай, мæ гыццыл къона! Ай куы слæг дæ, куы слæг!

Фыд æмæ фырт сихорфонмæ фæкуистой, стæй сæ галты суагътой, радтой син хос, бадардтой син дон... Уый фæстæ сæхæдæг дæр сæхи æруагътой нæууыл хүмын кæрон.

Уæдмæ мад сихоры къæбæр сцæттæ кодта, æмæ бинонтæ хæрыныл æрбадтысты.

Фæсхæрд лæппу йæхи хосы муртыл аппærста æмæ уайтагъд афиынæй. Мад æмæ та фыд галты куы сифтыгътой, уæд æй райхъал кодтой.

— Аэз фын федтон,— йæ цæстытæ æууæргæйæ загъта лæппу.— Диссаджы фын!

— Ды та нырма фынтæн цы зоныс!— йæ ныхас ын фескъуыдта фыд...

— Уагæры цавæр диссаджы фын федтай?— дисгæнæгау æй афорста мад.

— Фыны цыма паддзах фестадтæн, ахæм стыр кадджын паддзах, æмæ мын мæ къæхты æхсæнтæ дойныйæн нуæзтой мæ фыд æмæ мæ мад,— загъта лæппу.

— Кæс-ма ацы æнаккагмæ, кæс! Аэвзæр хъуымыздзых, цытæ уæндын райдыдта!— фæхъæр ыл кодтой йæ ниййарджытæ. Азæгъæл быдыры йæ зыбыты иунæгæй ныууагътой, афтæ тынг æм смæсты сты.

Райсомәй ләппу араст, йә къәхтәй йә кәдәм хастой, уыңырда...
Чи зоны, цас фәңғыдаид, цас фәрхахау-бахау кодтаид, фәлә
фәстагмә әрбафтыд иу хъәумә.

Хъәуы кәрон фембәлд моллоыйл. Уйй йә үәхицән әххуырст
скота.

Бонтә цыдысты. Рәестәг ивгъуыдта. Мәгуыр ләппу дәр
байрәзт. Расть уыңы заман сыхаг хъәуы уәлмәрдтәй райхъуыс-
ти әнахуыр диссаджы хабар... Әмбисәхсәв-иу уәлмәрдтә
астәү фәзмә әрбатылдысты дыууә марды сәрыкъуыдыры
әмә-иу хәзын байдытой... Знәт фырытау-иу фәйнәрдәм
фәңғыдысты, стәй та-иу кәрәдзи ныхмә әрбатахтысты әмә
та-иу кәрәдзийән — гүпп! Афтә-иу бирә фәхәңғыдысты,
стәй та-иу атылдысты сә бынәттәм фәстәмә.

Хъәуы адәм күнина сәфәлмәңгиздиккөй уыңы әбуалгъ
гүппитәм хъусынәй, уыңы диссәтәм кәсынәй алы
әмбисәхсәв. Фәлә цы ми кодтаиккөй, уымән ницы зыдтой.

Уалынджы хабар фехъуыста паддзах йәхәдәг дәр — Чихъо-
Джихъ. Әмә загъта:

— Фәдзурут фәсдзәуинтәм, моллотәм, дәснитәм!

Уыдан паддзахы галуанмә күй 'рәмбырд сты, уәд Чихъо-
Джихъ бардзырд радта: «Дыууә боны әмгъуыдмә баштайын
кәнүт уыңы әнәхайыры сәрыкъуыдырты быңәу! Науәд..»

Дыууә боны әмә дыууә 'хәеви сә сәртә фәхостой,
тәрхәтә фәкодтой, фәлә сәрыкъуыдырты быңәуы сүсәт-
дзинад базонын сә бон нә басис...

Әппүнфәстаг паддзах әрхуыдта йә ахуыргонд ләгты әмә сә
бафарста:

— Цы мын зәгъдзыистут сымах та? Циу сә быңәу?

Ницы бәлвирд дзуапп радтой уыдан дәр.

Уалынмә сәрыкъуыдырты диссаг айхъуыст әппәт дунетыл.

— О, кәй кой кәнүт, кә?! — дзырдтой сыхаг адәм
кәрәдзийән.— Уәртә әрра сәрыкъуыдырты хицәуттәй зәгъту?!

Уыдан фидиссаг күй сты паддзахадәй дәр әмә адәмәй дәр!

Күнина фехъуыстаид Чихъо-Джихъ уыңы әфхәрән
ныхәстә. Артау фырмәстәй судзгәйә бәхджын фидиуджытә
арвыиста йә паддзахады кәрәгтәм: «Мә дәлбар адәмәй
сәрыкъуыдырты быңәу чи баштайын кәна, уымән ратдзынән
мә паддзахады әмбис әмә мә иунәт чызджы цардәмбалән...»

Биратә пыххәрәтт кодтой паддзахы галуанмә, фәндид
сә сә амонд бавзарын... Фәлә хъуыддаг, күйд әңцион әнхъәл
уыдысты, афтә нә раудад. Ноджы ма галуаны дуарәй чи ба-
хызт, уыданәй иуы дәр адәм нал федтой...

Уәд дын иу бол паддзахы кәрты әрләууыдысты молло әмә
иу хъуырст ләппу.

Паддзах бафарста моллоый, цы мын зәгъинаң дә, мә буц
уазәг, зәгъгә.

— О, наң цытджын паддзах! — загъта молло.— Мәнә дын
мә ефәнди дзуапп ратдзәнис, — әмә молло бацамында әх-
хуырст ләппумә.

— Мә цытджын паддзах,— райдыта ләппу,— ныххатыр
мын кән, демә дзуорын кәй уәндүн, уйй тыххәй... Әз уйй
аккаг дәр нә дән, фәлә уыңы сәрыкъуыдырты сүсәг афтә
зын равзарән нәу... Кәддәр ацы сәрыкъуыдырты хицәуттә
уыдысты дыууә әфсымәры. Хистәр әфсымәр ус ракуырдат.
Кәстәр әфсымәр дәр усгуры кары бацыд, фәлә йын ус нәма
уыд әмә йә хистәр әфсымәрмә әхләгәй мард. Уалынджы
хистәр әфсымәр әрбарынчын, әруатон, фәдзырдат кәстәрмә:

— Мәлын дын, мә кәстәр,— дзуоры йәм.

— Мәнәй афтә ма мын исты хорз зәгъынмә хъавыс! —
загъта йын уйй.

— О, әмә күй амәлон, уәд...

Әмә хистәр әримысыд, раздәр күйд дзәбәх, күйд кәрәдзи
уарзгәйә цардысты, зын рәстәджы кәрәдзийән күйд әх-
хуыс кодтой, уыдаттә.

Рынчын амард, бецау... Әмә уәд кәстәр бацард йә чын-
дзимә. Афтәмәй чында әмә тиу ләг әмә усы цард фәкодтой
сә хъаймәтү боны онг.

Фәлә мәрдтә бәстү хистәр әфсымәр әмә ус кәрәдзи
куы ссарадтой, уәд бинонтә кәрәдзи мидәг аудысты. Ус
хистәр әфсымәры дәр хъәуы әмә кәстәры дәр. Гье, ууыл у
сә быңәу, әмә алы 'хәев сә сәрыкъуыдыртә сә бынәттәй
ратулынц әмә, знәт фыркъату, гүпп кәнүнц...

— Әмә дыууә әфсымәрәй кәцы растандәр у? — афарста
Чихъо-Джихъ.

— Нә цытджын паддзах, дә разы дзуорын дәр кәй уәндүн,
уйй мын бахатыр кән... Уәләуыл күйд уыд, уымә гәстә
у сәфәтәмә хъуамә бацәра хистәр әфсымәримә. Уйй йә ракуырдат,
уйй йә әрхаста, уымә сбаста йә цард. Әмә абонәй
фәстәмә бафидуудысты!

Уыңы әхсәвәй фәстәмә дыууә сәрыкъуыдырты сә
бынәттәй змәлгә дәр нал фәкодтой.

Паддзахы бәргә нал фәндид үә паддзахады әмбис дәттын,
йә уарзон чызджы цавәрдәр мәгүүр ләппуйы фыццаг скәнин,
фәлә паддзахы дзырд хъуамә йә бынаты уа.

Ләппу йә касаң ци рамбылдта, уыдан бабестон кодта әмәй йә рәсүгъд үсімә сарәзта хицән паддахад. Фәзында сын ләппу бындар дәр. Фыд сферд кодта куывд скәнын. Арвыста хонджытәй йә дәлбар адәммә...

Үәдмәй йә мәгуыр мад әмәй фыд ныззәронд, ныкъқодах сты. Фәлә паддахы паддахы у әмәй йә хуындмә цәй әнәңәугә ис? Сәхи цәмәйдәрты барәвдә кодтой дыууа зәронды әмәй парасты сты сәе паддахы куывдмә...

Цас раестәг фәңдиаиккой нәтгәе-хъәрзә, фәлә уәддәр қәддәр фәхәцца сты паддахы галуанмә. Дарл фәндагыл ба-фәлладысты, сәххормаг сты. Уәлдай тынгәр сәе стыхсын кодта дойны. Дойныйә мәлгәйә бацыдысты паддахы кәртмә дәр.

Паддах үыци бон дәр йә ахуыр нағ фехәлдта, зылдис йә зәххытыл, йә фосы дзугтыл, йә бәхтә рәгъәуттыл. Адәм әмбыйрд кодтой уәрәх кәрты.

Уалынмә әрбайхұыст дзәнгәржыты зәланг-мылунг, әмәе кәртмә әрбасуанг диссаджы хъәздыгарәзт цъәтдҗын уәрдон. Сызгъәрин доны тылдау хурмә әрттывдтытә калдта. Бәхтә әххәст һәма әрләууыдысты, афтә паддахы размә разгъордтой әртә ләттадаңәджы. Йә пәләз ын раластой, фелвәстой ын ын йә басмаххұытә әмәе ын тасы ахсадтой йә къәхтә.

Раст үыци уысмыл баҳәцца сты зәронд ус әмәе ләг дәр. Тасы дон куы аудатой, уәд әм бацыдысты, ныггуыбыр әм кодтой әмәе дзы сәе дойны уадзынц.

— Уый ың архайынц! — фәхъәр кодта паддах. — Исли дәр ма афтә кәнй?

Әрмәст уәд базытой мад әмәе фыд сәе хъәбулы әмәе йәм ыаң номәй сұзырдтой.

— Уый мәе кәддәры фын аәзәг куы раудади! — нылдис кодта ләппу — паддах.

Мад әмәе фыд куыннә әрфәсмон кодтаиккой, сәе хъәбулы қәддәр әнаххосәй кәй бафхәрдтой, уый тыххәй, фәлә ма ныр ың!

33

ТЫБЫЛТЫ Солтан

АЕГАС ЦАЕУАЕД БЛАТИН!

Сатирикон радзырд

хәсө нырма йә бартыл фидар хәсцыд. Рабадын афон һәма уыди. Уәдә, ыымә, Скъәлдзорты Гәмәтә хәдзары џавәр змәлд уа айхуызән әнафоны? Кәд, мыйаг, мәйи әрттивгә тымбыл цалх хурыцәст фенхъәлдтой? Фәлә нағ — Гәмәт әмәе Фуфәйи иунәг бындар райсом, раstdәр зәгъәйә, куы 'рабон уа, уәд араст уыдзән институтмә фыццаг фәлварән раттынмә. Әмәе фынәй қәниымә кәй әвдәл? Йә фәлмәнзәрдә ныйарджытә ын алцыдәр амоның; адәймаг хәдзарәй қәүгәйә кәцы қыах авәра, кәнәе ыыл фыццагдәр чи амбәла, уыдонәй аразгә бирә у, «Хуыцау нағ бахизәд фыдәмбәләгәй, — йәхидән дзурәгәу кәнни Фуфә, стәй кувынмә рахызти. — Ләгтыздуар, бәлләттә фәндарастгәнәг дә әмәе ын нағ иунәг фырты институтмә рәстмә фәндагыл бафтау. Дәумә дәр кувәм, Ныхыдзуар, нағ ләппуи ын фыдныхыдзуарәй бахиз! Зонындинәтты къәбицы дуар ын байгом кән!»

Гәмәтә фырт Уәләнгай фырбуцәй әгәр хивәнд рахаста. Ноджы ма мәстүгәнаг әмәе тыхсаг. Әмәе ныр дәр нал фәләу-уыд йә мадмә:

— Цәй-ма, гыцци, кувын та ма дзы чердыгәй хъәуы, кәд Балтинән әхца бафыстат, уәд?

Фыд фыццаг ницы дзырдта, фәлә ныр хуыфәгау скодта, стәй афтә зәгъы:

— Ләппу, йә мыггад ын уәддәр бахъуыды кән: Балтин нағ, фәлә Блатин, Антип Антипович, экономикасты факультеты хицая.

Фуфә дәр ма йә ләджен ынхасыл әмпъузәнау афтыдта:

— Алы хъуыддагмә дәр уәләнгай әмәе куыдфәндыйи җәстәй кәссы...

29

Амә тынг раст загъта Фуфә: цыфәнды хъуыддагмә дәр куыдфәндийи қәстәй касти Олан (ахәм буц ном ие 'цәт ном), уәдә ахуырмә дәр уәләнгай қәстәнгас ләвәрдта амә ие иуәндәс азы дәргъы йә хъустәй ласәгау фәкодтой йә ный-йардҗытә алы буц митә зәрдәлхәнәнты фәрцы. Йә уәләнгай митәй хъуыстгонд үиди Олан әгас скъолайы дәр. Уый тыххәй үин ие ахуыргәнәг иухатт (әнхъелдән 6-әм къласы) афтә зәгъты: «Дәуыл Олан ном әвәрын нә хъуыди, фәлә — Оләнгай». Уәдәй фәстәмә йә ие 'мбәлтә хъазгә-худгәйә хонын райдытой Уәләнгай. Райдайәнты үыл цалдәр хатты рамәсты, стәй үыл йәхәдәг дәр фәцахуыр...

Амәрайрәзт, раләт и Уәләнгай. Ныр ай хурыскастыл қәуын хъәудәни институтма. Стыр ныфс сә ис Антип Антиповичәй. Хуыщауыарzon ләг у. Зонгә та йә бакодтой бинтон әнәнхъәләджы.

Цәвитетон, Гәмәт амә Фуфә, цы 'хатә фембырд кодтой авд амә сәәдәз азы, үидон семә айстой амә институты баләу-уыдысты. Уый размә сә хъустыл әруади: бонсихорфон дәр, дам, әргомәй гәртам исынц. Рагацу, дам, номхыгъдә сарынц, ахуырмә сәм чи хъуамә бахауа, үидоныл. Амә дын Хуыщау ахәм хорз ракәна — мәнә Гәмәт амә Фуфәйи размә цырдгомау әрбауади иу ләппуләг амә сә тынг уәздәнәй афарста:

— Бахатыр кәнүт, фәлә цыдәр тыхстхуыз стут? Аз ам кусәг дән... — йә қәстизуләй азамында институты бәстыхаймә.

— О, Хуыщау, табу дәуән! — бацин кодта Гәмәт амә ма цыдәр зәгъынмә хъавыд, фәлә Фуфә фәразәй:

— Тыхст та куыд не стәм, дәрынта бахәрон...

— Табуафси! Ләмбынәг уәм чи байхъусдән, уый аз. Мә ном Антип Антипович Блатин, экономикәйи факультети декан.

Диакъон-йа! — ныдис кодта Фуфә.

— Диакъон нә, фәлә декан, — мидбыл бахудгәйә йә сраст кодта Антип Антипович.

Уыци рәстәг сә уәлхъус куы февзәрид иу әрыгон ләппу амә Блатинмә дзуры:

Антип Антипович, ректор дә тынг әхсизгөнәй агуры!

— Ныртәккә фәцәуын, зәгъгә, үин зәгъ, — мидбыл худгәйә йәм сәзирдта Антип Антипович амә тынг әнәвдәлонхуызәй йә сахатмә 'ркасти.

Гәмәт бакатай кодта хинымәр, ныртәккә нә амонд нә разәй аңаудән амә хәлиудзыхәй бazzайдзыстәм, зәгъгә. Фәлә та Фуфә фәрәвдз:

— Иәд у, зынаргъ Антип...

— Антипович, — фәрәвдз ам «декан».

— О, о... Антипович Антип. Нә ләппу дә факультетмә җәуынмә хъавы амә цас?.. Иәд у... әргомәй... әнәуәлдай ныхасәй? Цы 'мбәлтә? — фәрсәдҗы каст ам кәнны сылгоймаг.

Блатин йә амонән әнгүйләдз йә тәнәг билтыл авәрдта, ногәй та сахатмә әркаст амә әнкъардуызәй загъта:

— Иунәг уәгъд бынат ма нәм бazzад амә нә зонын...

— Табу Стыр Хуыщауән! — арф ныууләфыд Гәмәт, фәлә та Фуфә ныхас йәхимә айста:

— Мах де уазәг!.. Цас? әфсәрмы ма кән!.. Аслам фыды бас нәй...

Ләппуләг йә қәст ахаста институты бәстыхайыл. Иу рудзынгәй йәм йә къух тылдта әрдәбоны ләппу.

— О, о! Фәцәуын! — къухәй йәм азамында «декан».

— Зәгъ, зәгъ, цас? Агәр дә фәстиат кәнәм! — ләгъзтәхуызәй та йәм дзуры Фуфә.

— Ахчайы уәз нал ис, уый уәхәдәг зонут. Уәдә институтән дәр падзахад дотаци нал дәтты амә...

— Дәу та ци? — дисхузызәй йәм кәсси Фуфә.

— Дотаци зәгъын... ахчайы фәрәзтә... смәгүүр нә падзахад.

— А-а... Амә ма җәй падзахад у әниу?! Амә махмә дәр частә ис, фәлә... Цыдәртә бамбырд кодтам. — Фуфә «деканы» дзыппи әхчаты цъәпара тыхтыйст ныккода.

— Нә хъуыдис... Ау, иу зәххыл нә җәрәм... Хъуамә кәрәдзиуыл аудәм. Йә ном куыд у? — йә дзыппәй ставд сырх кърандас систа, зәххәй тамакойы афтид къопп фелвәста.— Барәй афтә кәннын, цыма үин уә телефоны номыртә фыссын, уйайу. Куыд у йә ном уә җәринагән?

— Олан. Дәрынта мә гуыбыны. Скалдоев. Гаматович.

— Мидәгоз хаудыл ай нымайут. Уә зәрдә йәм мауал әхсайәд. Бахаудта!

Фуфә амә Гәмәт сәхимә зәхтыйсты зәрдәрухсәй, уәнгрогәй. Уәләнгай дәр йә сәр тынг бәрзәндты хәссын байында.

Уәвгә та, кәд цыфәнды ныфсдҗын хуыз әвдиста, уәддәр йә мид-зәрдәйи цыдәр катайы дзәнгәрдҗытә зәлыйдисты.

Хуры сыйгъәрин цалх арвәрөнәй стылди, афтә Уәләнгай дәр араст йә ног царды фәндагыл. Чысыл раздәр Фуфә кәртмә ауади, мә фыртыл мәхәдәг амбәлон рәстәмбәләгән, зәгъгә, амә та кувыныл фәци хурзәринмә, йә хъуырыцтар ивазгәйә, батабутә кодта:

АДӘМОН СФЕРДЫСТАД

АРГЪЯУТТАЕ

МАГҮҮР ЛӘГ ӘМӘ СОЛАӘМАН - ПАДДЗАХЫ АРГЪАУ

аджыма-раджы дын цардысты әмә уыдысты мәгүүр ләг әмә мәгүүр ус. Уйдонән уыдис иу ләппу әмә дыууә чызджы. Фәлә афтә мәгүүр уыдысты, афтә мәгүүр, әмә син сә уәлә скәнинаг нә, бахәринаг дәр ници уыди. Мәгүүр ләг сферләмәцыд ахәм цардәй әмә загъта, мәнән ацы цардәй мәе бон цәрүн нал у, къуамә искуы мә сәр фесафон. Әмә бавдәлди, цы иунәг хәбәр кәрдзын сәм уыдис, уымән ие 'рдәг расаста, нывәрдта йә йә дзыппы әмә араст ис йә фәндагыл йәхі сағынмә. Цәуынтә байдыда, цәуынтә байдыда... Әмә цүс фәңзи әви бирә, уй та иунәг Хуыңа әмә Уастырдажи әдардәр чи зоны, фәлә күн бафтид зондджын Соләман-паддзахы галуанмә.

Мәгүүр ләг күиннә сдойны, күиннә систонг уыдаид әмә баңыди галуанмә, уә Хуыңа тыххәй, дам, мын дон бадарут, къәбәр мын авәрут, стонг әмә, дам, дойныйә мә уә схаву.

Паддзах уй күн фехъуыста, уәд әй бахуыдта мидәмә, нуазгә дәр, дам бакән, кәрдзын дәр, дам, бахәр. Стонг бәлләционән, дам, къәбәр күиннә бахәрүн кәнөн, уәд, ма, дам, ма мә ис, мәе бон әндәр цәмән хәәуынц.

Ләг дәр сбадтис, кәрдзын бахордта, паддзахы нозтәй баңыста, стәй бафарста паддзахы, әххуырст нә айсдынә, зәгъыгә.

Соләман-паддзах әм бакестытә кодта әмә ийн афтә, ау, күиннә, дам, айсдынән, айәппәт адәм, дам, мәм әххуырсты не сты.

Әмә йәм мәгүүр ләг дәр, иу аз иу туман мыздыл, ныллаууыдис әххуырсты.

Күиста, фыдәбәттә кодта мәгүүр ләг, йә зәрдә әхсайдытә йә бинонтәм, фәлә сәм афтидармәй күид аерцидаид әмә

Дардәр. Райдайән: "Мах дуг", 2000, №№ 7, 8.

— Сызгъәрин хур, мә хъәбулы фәндаг мын срухс кән, дә сызгъәрин мады хатырәй!

Уәләнгаймә худинаң кастысты йә мады митә әмә ие 'рфгуытә фәтар кодта:

— Цәй ма, гыцци, ныууадз де 'нәфенд табутә. Кәд Антипән әңгәм ахъызды кодтат йә арм, уәд ма дзы хурзәрины әххуыс та кәм хъәүү?..

— Цы 'нахуыр дә! Әңгәр, уәдә хъазгәй? Хъусыс, ләппу, Блатин-иу бацагур! Фыст әм сты дә ном әмә дә мыттаг. Хорзын-иу бацамон дәхи.

Институтты тыргыты фәсивәд әмьизмәлд кәнүнц. Рәстәггәй-рәстәгмә сылгоймаджы цъәхснаг хъәләс райхъуысы: «Абитуриент Касайы-фырт, мидәмә рахиз... Абитуриент Рәмона-фырт... Абитуриент Цәлойты чызг...» Уалынмә Уәләнгайы хъустыл ауад: «Абитуриент Скъәлдзойы-фырт, мидәмә!»

Уәләнгай йә сәр тың бәрзонд систа әмә ие әрдәгкъәбәлдзыг рәсүгүд сәрхил адау-адаугәнгә аләгәрста фәсивәды әхсәнты, фәлә дуаргәрон цәхгәр фәоцани: йә хәрзгәнәг әппүн күн күнәцәй зыны!

— Цәуыл джихтә кәнүс, ләппу? — сәзүрдта йәм бәрzonд хәрзкөнд сылгоймаг сабыр, фәлә цыдәр карзхуызәй. — Ахиз мидәмә, ма фәстиат кән иннәты.

— Әмә Антип Антип-п-пович ам нәй? — къәзгәйә бафарста Уәләнгай.

Сылгоймаг әм дисгәнгә бакости, стәй әнкъардхуызәй загъта:

— Антип Антипович дыууә азы размә фәзиан, рухсаг уәд...

Уәләнгай күид афәлурс, уй та бафиппайгәйә ма сылгоймаг афарста:

— Исты хәстәг дын айиәфта, мыйаг, нә декан?

Уәләнгайән йә хъусты гуыр-гуыр ссыд, әмә уындыкы күид фегуырд, уй та хәндәгәт дәр нә бамбәрста. Әмә иу хәдзары фисыныл къулыл фидаргонд телефонәй сәхимә нылдззырдта:

— Алло! Гыцци, уй та дә? Нал баңытән... Уым нә уыди Блатин... Амарди, дам... Дыууә азы размә...

Фуфәйи кәуын күидәр айхъуыста Уәләнгай, афтә телефоны хәтәл йә бынатмә баппәрста әмә уәзбын къаҳдзәфтәй рааст и. Фәлә телефоны хәтәл йә гаччы нә абадти: рахауд әмә ие хәнәндәл босыл къуләмбуар дзедззырой кәнүн байдыда, цыма афтә дзырдата: нә амарди... нә амарди... Блатин.

әнхъәлмә кастис азы фәудмә. Уалынмә, кәддәр күң уыдис, уәд фәсис аз дәр, әмә йәм фәздырда зондджын Соләман-паддзах. Йә разы йын фынгыл әрәвәрдта иу туман — йә афәдзы күстү мыйз әмә йын афтә, кәд, дам, дә фәндү ацы туман сис, кәннәуәдә та, дам, дын иу зондджын хъуыды бацамондзынән.

Ләг ахъуыды кодта: «Мә сывәлләттә стонг сты әмә си-сон туман», — фәләй йә зәрдә әхсайдта, уәд та йын цы хорз фәнд бацамында зондджын Соләман-паддзах әмә ауыгъта йә къух — бацамон мый уыцы зондджын хъуыды, зәгъгә.

Уәд ын Соләман-паддзах афтә: «Дә цәрәнбонты әзвәрәй әзвәр макуы зәгъ, хорзәй дардәр». — Стәй систа туман әмә йә нывәрдта йә дзыппы.

Мәгүир ләг катәйтты бахаудта, ау, әнхъән афәдз, дам, ууыл күстөн, фәлә ма йын цы гәнән уыд, әмә та йәм дыккаг аз дәр ныллаууыдис әххуырсты — ныр та дыууә туманыл.

Күннә күстәнд, күннә та фыдәбеттә кодтаид мәгүир ләг, йә мәгүир бинонтә дәр та күннә ләууыдисты йә зәрдыл, фәлә сәм афтидармәй күнд әрыздахтаид әмә әнхъәлмә кастис азы фәудмә. Уалынмә аз дәр фәсис, әмә та йәм зондджын Соләман-паддзах басидт йәхимә, йә разы йын фынгыл әрәвәрдта дыууә туманы әмә йын афтә: «Кәд дә фәндү, уәд ацы әхчатә сис, кәннәуәд та дын әхчаты хыгъдәе иу зондджын хъуыды зәгъюн».

Ләг та хъуыдитыл фәсис: райса әхчатә әви на? Йә бинонтә стонгәй мәлынц — дыууә туманәй син, чи зоны, сәгубын бафсадид, фәлә йын Соләман-паддзах уәд та цы зондджын хъуыды зәгъюнмә хъавы. Әмә та ауыгъта йә къух — цы уа, уый уәд, сразы зондджын хъуыды райсыныл.

Уәд ын Соләман-паддзах афтә: «Дә къух кәдәм әххәсса, уымәй дардәр макуы авнал». — Әмә систа дыууә туманы фәстәмә, нывәрдта сә йә дзыппы.

Ләг та фәсмон кәнин байдында, мә бинонты, дам, стонгәй мәлгә ныууагътон, афтәмәй иу хүмәтәджы ныхасыл дыууә туманы әхча фесаф. Фәлә ма йын цы гәнән уыдис әмә та йәм әртыккаг аз дәр ныллаууыд әххуырсты — ныр та әртә туманыл.

Райдында та кусын, райдында та фыдәбон кәнин мәгүир ләг. Йә зәрдә ныр тынгәр райдында әхсайын йә мәгүир бинонтәм, фәлә сәм афтидармәй күнд фәцыдаид, әмә быхста, фәрәзта. Уалынмә бонтә дәр күннә цәуынц, фәлә уыдон мәгүир ләгыл күнд ныддарты сты! Бонгай, къуыригай сә ны-

мадта, йе 'ртә туманы, цыма ныридәгән йә къухы уыдисты, алырдәм рабар-бабар кодта — цы ләвәрттә дзы хъуамә балхәна йә сывәлләттән, йе 'мкъайән, цас ма дзы хъуамә ныуадза хәлцән, афтәмәй та йыл аивгъуыдта әртыккаг аз дәр.

Зондджын Соләман-паддзах та йәм басидт йәхимә, әрбадын та йә кодта әмә йын йә разы фынгыл әрәвәрдта әртә туманы — йә афәдзы әххуырсты мыйз әмә та йын афтә: «Кәд дә фәндү, уәд әхчатә айс, кәннәуәд та дын ацы әхча раттыны бәсты зәгъдзынән иу зондджын хъуыды».

А ләг та райдында рахъуыды-бахъуыды кәнин, күнд бакәна, райса әхча әви на? Йә бинонтә стонгәй мәлынц, әртә туманы син исты ахъаз фәуыдзысты, бамбәрздысты син сәхъантә, фәлә йын уәд та цы хорз фәнд бацамында Соләман-паддзах?

Афтә та иудаевгар фәхъуыды кодта, фәхъуыды кодта, стәй — цы, дам, уа, уый уәд, әхча, дам, бахардз уыдисты әмә та, дам, мәгүирәй бazzайдзыстәм, фәлә мый зондджын хъуыды та чи хъуамә байса, зәгъгә, бавдәлд әмә зәгъы паддзахән:

— Де 'хца дәхи уәд, зондджын Соләман-паддзах, фәлә мый де стыр зондәй иу тәпп ма бахәләг кән.

Уәд ын Соләман-паддзах афтә зәгъы: «Ацу, әмә дәхи җәстәй цы фенай, әндәр маңауыл баууәнд».

Ләг уый күң фехъуыста, уәд райдында оффытә әмә ахъитә кәнин, райдында рафт-бафт кәнин, ай, дам, ме 'ртә азы күист доны цәмән бакалтон, ай, дам, мә мәгүир хәдзары фаг фәллой мәхәдәг цәмән фесәфтон.

Уәд әм Соләман-паддзах баздәхт әмә йын афтә, тәрсә, дам, ма кән, фәлә, дам, цом мемә.

Мәгүир ләгән дәр ма цы фадат уыдис, уәддәр сәфт әмә сәфт әмә араст йә фәдәл.

Бирә фәцыдысты, цүс фәцыдысты, — бакодта йә паддзах, әртә фәндаджы кәм иу кодтой, уырдәм әмә йын бацамында рахизфарсы фәндагмә: мәнә ууыл цу әмә цу, әрмәст, дам, дә макуы ферох уәнт ме 'ртә зондамынды.

Мәгүир ләг дәр та күң фәндагыл байдында цәуын, байдында цәуын әмә бахәццә иу галуанмә.

Бәллцион ләг стонгәнаг, дойныгәнаг у — систонг, сдойны әмә бацыди галуанмә:

— Уә Хуыцауы хатыр бакәнүт, фәллад бәллционән дон, къабәр ма бахәләг кәнүт.

— Мидәмә нәм рахиз, кәрдзын дәр бахәр, дон дәр бана, дә фәллад дәр суадз, — мидәмә йә бакодта мәлиkk, йә разы

йын арæвæрдта алы хæрд, алы нуæст, фæлæ фынгыл бады иу хæфс æмæ та мæлиkk дзуры мæгуыр лæгмæ: — æнæбауæндгæ ма фæу, цыма дæхи хæдзары дæ, афтæ хат дæхи, æрмæст, дæ хорзæхæй, а фынгыл цы бады, уый мын хъуамæ зæгътай,— амоны йын хæфсмæ.

Лæг ахъуыды кодта æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыди зондджын паддзах-Солæманы зондамында: «Æвзæрæй æвзæр ма-куы зæгъ, хорзæй дардæр», æмæ бакаст мæлиkmæ:

— Гье, дæ азарæй сыгъд фæуон, мæ кадджын фысым, уый стыр хорз цыдæр у, æндæра дæ фынгыл цы ми кæны.

Гье, уый загъта, цы, хæфс йæ царм аппæрста, агæпп дзы кодта диссаджы рæсугъд чызг æмæ райдылта мæтуыр лæгыл цинтæ æмæ диссæттæ, хъæбыстæ кæнын. Стæй йын радта дывæлдах дарæс алы зынаргъ хъуымæттæй, стæй лæг куы цыд, уæд Ын, фондз æмæ ссæдз хæрæджы æвзист æмæ сызгъæринæй цы фæрæзтой, уый акодта йæ разæй, æмæ йæ арвыстой афтæмæй.

Лæг куыннæ цин кодтаид, куыннæ радаид, æмæ араст сæхимæ, фæлæ иудæвгар куы фæцыд, уæд йæхæдæг дæр ныффæллад, ныффæлладысты хæрджытæ дæр æмæ æрлæууыд иу стыр сывылдз бæласы бын. Уым æй æрбаййæфта иу сæудæджер. Уымæ дæр æвзист æмæ сызгъæрин фондз æмæ ссæдз хæрæгуаргы. Кæрæдзийæн салам радтой, йæ фарсмæ æрбадти сæудæджер дæр æмæ фæкастысты æмæ мæнæ бæласы бинаг цонгыл æркув-æркув кæны иу цыи.

— Схæснаг кæнæм, ацы цыиуы кæд æрцахсай, уæд дын мæ хæзнатæ дæттын, кæннæуæдæ мын сæ ды ратт,— цыи ауынгæйæ фæкодта сæудæджер.

Мæгуыр лæг ахъуыды кодта, куы йæ æрцахсин, зæгъгæ, уæд айæппæт хæзнатæ мæнæ не сты, фæлæ та йæ зæрдыл æрбалæууыди зондджын Солæман-паддзахы зондамында, зæгъгæ, дæ къух кæдæм æххæсса, уымæй дардæр ма æвнал, æмæ фæхъуыды кодта, ай цалынмæ стgæ кæнон, цалынмæ йæм хъуызgæ кæнон, уæд цыи тæхgæ куы кæны æмæ куы ныппæрраest кæна, уæд æз кæм агуrdзынæн, цæмæн сафын мæ лæвар хæзна?

Æмæ не сразы мæгуыр лæг.

Уæд сæудæджер фæгæпп кодта æмæ афтæ:

— Кæд æй æз æрцахсон, уæд дæ хæзнатæ мæн, кæннæуæдæ дын æз дæттын мæхиуæтты.

Сразы лæг дæр æмæ схæснаг кодтой. Сæудæджер фелвæста йæ худ æмæ фæхъуызы цыумæ. Цыи фынæй нæ уыд, æркув-æркув кодта æмæ куы ауыдта, сæудæджер æмæ фæхъуызы, уæд стахт, уæлдæр цы къалиу уыд, уымæ, æмæ та уым æркув-æркув

кæны. Сæудæджер дæр сбырыд бæласыл, æмæ йæм февналы, хъуамæ йæ ацахса, фæлæ та йæ ауыдта цыи æмæ та стахт чысыл уæлдæр. Сæудæджер дæр та сбырыд йæ фæдыл... Афтæмæй цыи схæццæ бæласы цуупмæ æмæ атахт, мæ фыд-фынтæ ахаста йемæ.

Сæудæджер мæстæй куыннæ фæцæймард, фæлæ дзырд дзырд у, цы гæнæн ма йын уыд æмæ йæ фондз æмæ ссæдз хæрæг-уаргъ æвзист æмæ сызгъæрин скодта мæтуыр лæджы разæй.

Уый дæр та цæуы, цæуы, цæуы æмæ ма йæ чысыл хъуыди сæхимæ, афтæ фембæлд иу йæ дыккаг хæдзарыл. Куыдтæ сты, зæгъгæ, уым махуæттæ, æрфæрстытæ йæ кодта йæ бинонтæй, æмæ лæг йæ сæр æркодта фыдохы уагъд, дæ бинонтæ, дам, раджы куы аскъуыдисты.

Лæг уый куы фехъуыста, уæд ныккуыдта, нырдиаг кодта, ныр ма, дам, куыд кæндзынæн, ныр ма, дам, цы кæндзынæн, куыд цæрдзынæн æнæ уыдон æмæ кæугæ аздæхти фæстæмæ, фæлæ фæлмасл лæг цас хъуамæ фæцыдаид æмæ, кæугæ иу дуры сæр куыд æрбадт, афтæ йæ сæры февзæрд зондджын Солæман-паддзахы зондамында: «Дæхи цæстæй цы фенай, æндæр мацæуыл баууæнд», æмæ фестад уайтагъд, йæ хæрджытыл ахъæр кодта æмæ балæууыд сæ хæдзары дуармæ. Бакодта дуар, кæссы æмæ уæртæ йе 'мкъай æмæ йе 'ртæ сывæллоны бадынц фынджы алыварс, сæ разы — иухатты хъæбæр кæрдзыны æрдæг. Тæрхæттæ йыл кæнынц, абон æй бахæрæм æмæ ма уæд сом та цы хæрдзыстæм, зæгъгæ. Сæ хæдзары хицауы паддзахы араæттæ куы ауыдтой, уæд ныдис кодтой, зæгъгæ, ай чи у, стæй йæ базыдтой æмæ кæрæдзийæн райдыттой цинтæ æмæ хъæбыстæ кæнын. Æмæ ма абон дæр не'фæдынц кæрæдзыуыл цинæй.

Низтæ уым бæззайæнт, хæрæбонтæ ардæм æрцауæнт.

Радзырдта йæ 1974 азы 25 ноябрь Цхинвалы районы Ногхъæуы цæрæг 92-аздзыд Хъазиты Алыксандар. Ныффыстæ та йæ Хъазиты Мелитон.

МАЕГУЫР ЛÆГ АЕМÆ УС АЕМÆ МАМАСАХЛИСИ, АЕМÆ КУЫРДЫ АРГЬАУ

Раджы-ма раджы цардысты æмæ уыдисты иу мæгуыр лæг æмæ ус. Мæгуырæй мæгуыр уыдисты, фæлæ сæ бакаст, се 'гъдау адæмæн дзырдаг уыдисты æмæ мæгуыр усæй дзуарджын скæненныл архайдтой мамасахлиси, сауджын æмæ куырда.

Ус сæ йæхи, хуыскъ хъугау, хызта, хызта, стæй сæ йæ уд йæ

хъуырмæ куы сси, уæд йæ лæгæн рахабар кодта, афтæ, афтæ, дам, мамасахлиси, сауджын æмæ куырд мæ фæдыл бафтыдысты, æддæмæ мæ акъахдзæф кæнын нал уадзынц, уæдæ, дам, мын лæвæрттæ наэ фæкæнинц, уæдæ, дам, мын æхца наэ фæхъарынц, æмæ куыд бакæнон.

Лæг зондмæ дзæкъулы хæссинааг уыд æмæ акъуыды кодта, акъуыды кодта, стæй йæ усæн афтæ зæгъыг

— Уай, ай нæм цард йæ мидбылты фæхудынмæ хъавы, фæлæ наэ фæцарæхсын хъауы.

Æмæ йын бауынаффæ кодта, бæрæг сахаттыл сын ныфс куыд бавæра æд лæвæрттæ æрбацæуынæй. Йæхæдæг хæдзары къуымы рæгъ-рæгъы равæрдта æртæ афтид асыччы æмæ йæхи бааууон кодта.

Усмæ дæр йæ лæдджы фæнд хорз куыннæ фæкаст æмæ йæхи ноджыдæр барæсугъдтæ кодта æмæ донмæ цæуыны æфсон йæхи асæрфта мамасахлиси, сауджын æмæ куырды: бамбарын сын кодта, афтæ æмæ, дам, афтæ, мæ лæг кæдæмдæр дард балцы ацыдис, æмæ сын хицæн æмæ хицæн сахатты разыры дзырда радта æрбацæуынæй.

Кæрных цæмæ бæллыс, æмæ — мæйдар æхсæвмæ: уыдон дæр ма хуыздæр цы хъуыдис æмæ фыццаг æд хæрд, æд нуæст, æд лæвæрттæ фæзынди куырд.

Сбадтысты фынгыл, къæбæр хæрынц, нуазынц, куырд тагъд кæны, сынтæджы сæ сæртæ куыд тагъддæр æркъул кæной, ууыл архайы, фæлæ йын ус, мæ лæг, дам, дард балцы ис, цы тагъд кæныс ахсæв даргъ у, — æмæ хъуыддаг фæстæмæ фæстæмæ уромы. Стæй йын кæдæр куы уыд, уæд загъта, хуыссæм æмæ уал дæхи аны, æмæ йын йæхи сбæгънæг кæнын кодта. Уышы рæстæг дуар æрбацæуыд.

Куырд куыннæ фæтарстаид, ус дæр ныккатаи кодта, сау бон, дам, наэ баййæфта, мæ лæг æрцыд, æмæ йæ мадард бæгънæгæй смидаег кодта фыццаг асыччы, йæхæдæг дуар бакодта æмæ — сауджын.

Уый дæр та куыннæ æрбаҳастаид хæрд, нуæст, лæвæрттæ, æхца æмæ усимæ сбадтысты фынгыл, хæрынц, нуазынц, куырд та арфæй-арфдæр быры — тæрсы, сауджын æй куы базона, уæд хъуыддаг хорз нал у.

Иудзæвгар куы абадтысты, уæд та сауджын дæр, куырдау, сæ сæртæ цæмæй сынтæджы тагъддæр æруадзой, ууыл архайы, æмæ та уымæн дæр ус, цы, дам, тагъд кæныс, мæ лæг, дард балцы ис, æхсæв даргъ у — æмæ хъуыддаг фæстæмæ-фæстæмæ уромы. Фæлæ уæдмæ мамасахлисиийæрбацæуыны рæстæг дæр хæстæг кодта, æмæ ус, сауджын, ома, наэхи сынтæджы æруадзæм, дæхи уал нын-

най, йæхи йын сбæгънæг кæнын кодта, æмæ дуар дæр æрбаҳостæуыд.

Сауджын арвмæ куыннæ фæхаудтаид, ус дæр ныххоста йæ уæрджытæ, сау бон, дам, наэ баййæфта, æвæццæгæн, дам, наэ лæг æрцыд æмæ сауджыны мадарды хуызæнæй смидаег кодта дыккаг асыччы, йæхæдæг дуар бакодта æмæ — мамасахлиси.

Кæд исчи лæвæрттæ æрбаҳаста, уæд уый. Уæдæ хæрд зæгъай, уæдæ нуæст зæгъай, уæдæ лæвæрттæ, æхца — иннæ ахæм. Фынг æртас-æртас кæны æмæ сбадтысты æмæ цæл кæнынц. Мамасахлиси нæ зоны цæл кæнын æви цы! Мæгуыр куырд æмæ сауджын та арфæй-арфдæр бырынц, ныххъхус сты: мамасахлиси сæ базыдта, уæд дæ балгъитæг афтæ.

Фæлæ та а мамасахлиси дæр усыл тагъд кæны куырд æмæ сауджынау, ома, наэ сæртæ сынтағмæ æруадзæм, æмæ та уымæн дæр ус — цы тагъд кæныс, мæ лæг дард балцы ис, æхсæв даргъ у, æмæ уал дæхи аны — хъуыддагыл фæстæмæ-фæстæмæ хæцы, æмæ мамасахлиси йæ дарæс куы акалта, уæд дуар æрбаҳын-дæуыди барджын хост.

Мамасахлиси фыртæссæй куыннæ андзыг уыдаид, куыннæ барызтаид ус дæр, сау бон, дам, мæ баййæфта, æвæццæгæн, наэ лæг æрхæццæ, æмæ мамасахлисиийæ мадарды хуызæнæй абырын кодта æртыккаг асыччы, йæхæдæг дуар бакодта æмæ-æцæг йе 'мкъай'.

— Гъе-е, усай, хорз æгъдауæй дæ æрыййæфтон: айæппæт хæрд, нозт кæмæн æрцæттæ кодтай?

— Де'рцид дын зыдтон æмæ... — баҳудтæ ус дæр æмæ сбадтысты æмæ хæрынц, нуазынц, стæй лæг фæкомкоммæ асыччытæм.

— Адон та цы сты? — афарста усы.

— Афтид асыччытæ, — бакодта ус æмæ йæ лæвæрттæ рай-дайдыта æфснайын.

Кæд, дам, афтид асыччытæ сты, уæд сын сæ сæртæ æрхуы-йон æмæ сæ дуармæ айсæм, бакодта лæг æмæ асыччытæн ныххуыдта сæ сæртæ, йæхæдæг сын ныфыиста æргътæ æмæ сæ амидаег кодта иу калак хъæуы.

Адæм сæм кæсынц æмæ фæрсынц мæгуыр лæдджы, асыччыты мидæг цы ис, цы уай кæныс, зæгъгæ.

— Сæ аргъ сын раттут, æмæ цы сты, цавæр сты, уый, асыччытæ куы бакæнат, уæд сæ фендуистут, — дзуры сын мæгуыр лæг дæр, æмæ йæ кой байхъуысти паддзахмæ.

Паддзахмæ æхца наэй æви цы, йæ бон ныккалæд, уайтагъд сæ алхæдта æмæ йæм дзуры, ныр сæ мидæг цы ис, бакæн ма сæ, зæгъгæ.

Амә, дам, сәз әз цәмән бакәнен, ды сәз балхәдтай әмә, дам, сәз ды бакән, - дзуры йын мәгуыр ләг, әмә паддах дәр байтом кодта иу асычы дуар әмә кәсиси әмә... мамасахлиси зыбыты бәгънәгәй.

— Ай цы у? — күиннә рамәсты уыдаид паддах.

— Ды йә баурәдтай мамасахлисийи, әмә йә бафәрс, цы ми кәнүн уым, — дзуапп ын радта мәгуыр ләг.

Паддах та дыккаг асычы сәр байтом кодта, әмә дзы сауджын хүйссы тымбылтәй.

— Уәдә уый дәр дәр үрәд у әмә ма йә бафәрс, цы ми кәнүн уым, — дзуры та йын мәгуыр ләг.

Әртиккаг асыккәй раппәрстой паддахы күирды дәр, әмә сын паддах цы стәрхон кодта, уый сәхәдәгән зоның, фәлә ма мәгуыр ләг әмә мәгуыр ус абор дәр мамасахлиси, сауджын әмә күирды ләвәрттә әмә аргъяй цәрыңц фәрнджынәй.

Радзыртта йә Цхинвалы районы Ногхъяуы цәрәг 92-аз-дзыд зәронд ләг Хъазиты Алыксандр. Ныффиста йә Хъазиты Мелитон.

УАСТЫРДЖИ ӘМӘ ӘЕРТАЕ ӘФСЫМӘРЫ АРГЬАУ

Иу хатт әертә әфсымәрән амардысты сәз мад әмә сәз фыд. Баззадысты ләппутә сидзәрәй, фәлә цуан кәнүнүл фәцалх сты әмә сәхицән царды амәлтә кодтой.

Уәд та дын иу бон күү уыд, уәд цуаны ацыдысты, амардтой саг, бастыгътой йә, суәнгтә үәккәй дәр, әмә сәз иу бакатай кодта:

— Гъе, дедасса, ныр ма наэ зынг күү уайд, уәд физонджытә наэ фәкәниккам?

Уалынмә, дзырд дардыл у, фәлә фәкастысты әмә хъәдрәбенәй кәлү рухс. Әй, Хуыцау, дам, наэ күүд сарәзтә, — ныццин кодтой әфсымәртә, әмә хистәр фәцәүәг зынгур. Бацыд артмә, кәсиси әмә уәртә үә цуры бады иу зәронд ләг. Кәрәдзийән арфә ракодтой, стәй ләппу дзуры зәронд ләгмә, уәртә, дам, уым әртә әфсымәрәй саг амардтам, зынг ахәссәм, ды дәр наэм саккаг кән әмә, дам, физонджытә скәнәм.

Зәронд ләг әм скаст әмә йын, әрбад уал, дам, дәр уәрджытә ауләфын кән — әхсәв даргъ у, физонджыты рәстәт дәр ма нын аззайдзәни.

Ләппу дәр әрбадт арты фарсмә, әмә та йәм дзуры зәронд ләг:

— Да Хуыцауы тыххәй, әз цәстәй хорз нал дән, фәлә ма уәлә уыцы мәймә скәс: къәвдайы мәй у әви хуры?

Ләппу дәр скости мәймә әмә ныццагъта йе'рмттә:

— Гъе, ацы мәйән къәвдаджынәй тас наэ!

Уәд әй зәронд ләг нымәтын ехсәй әркъуыртта, әмә ләппу хәрәг фестади. Ләг әй бәндәнәй бабаста бәласыл.

Ләппу әрәгмә күү зәхт, уәд дыууә кәстәр әфсымәр батыхстысты, не 'фсымәр нырмә кәм ис, зәгъгә, әмә йәм астәүккаг ауад агурынмә. Уый дәр та бахәстәт артмә, кәсиси, уәртә арты фарсмә бады иу зәронд ләг, үә фарсмә хәрәг баст.

Уыдан дәр та кәрәдзийән раарфә кодтой, әмә йә афарста ләппу, зәгъгә, ам дәм мә размә ниши әрбацыди.

— Ничи, — сабыргай бакодта ләг.

Нә хистәр әфсымәр, дам, зынгур рацыд әмә йәхәдәг дәр нал зыны, фәлә уал мах цом зынг ахәссәм, уәртә саг амардтам әмә дзы физонджытә скәнәм, зәгъгә.

— Абад уал, дәр уәрджытә ауләфын кән. Цы тагъд кәнүис, әхсәв даргъ у, уәдмә кәд дә'фсымәр дәр зынид, — загъта йын зәронд ләг. Әмә арты фарсмә әрбадти ләппу дәр.

Уәд та уымән дәр зәронд ләг афтә:

— Уәлә ма уыцы мәймә скәс, әз цәстәй хорз нал дән — хуры мәй у әви къәвдайы?

Ләппу мәймә скәстытә кодта әмә ныццагъта йе'рмттә, ацы мәй, дам, схур кәнүнәй тас наэ — къәвдайы мәй, дам, у.

Уәд та зәронд ләг уый дәр нымәтын ехсәй әркъуыртта. Ләппу хәрәг фестад, әмә йә ләг бабаста йе'фсымәр-хәрәдже фарсмә. Йе'фсымәртә күинә зындысты, уәд бакатай кәстәр әфсымәр дәр әмә сәм агурәг араст йәхәдәг. Бацыд артмә, кәсиси: мәнә арты фарсмә бады зәронд ләг, үә цуры бәласыл — дыууә хәрәдже бастәй.

Ләгән де 'хәсәв хорз загъта, уый дәр ын арфә ракодта. Әмә йә афарста, ам, дам, дәм зынгур ниши әрбацыди, мәхистәр әфсымәртә, дам, дәм зынгмә рацыдысты әмә сәхәдәг дәр нал зынныц.

— Ничи, — загъта зәронд ләг.

Мәнә уал, дам, дәр уәрджытә ауләфын кән, әхсәв даргъ у, уәдмә, дам, уыдан дәр зындысты. Әмә арты фарсмә әрбадт кәстәр әфсымәр дәр.

— Да Хуыцауы тыххәй, әз цәстәй хорз нал дән, фәлә ма уәлә уыцы мәймә скәс: къәвдайы мәй у әви хуры?

Ләппу йә мидбылты баҳудт әмә бакасти зәронд ләгмә:

— Да хорзæхæй, ацы хорз лæг, хынджылæг мæ кæнис, æви?.. Уалæ арвил мæй ис, æз ам зæххыл дæн æмæ йын цы зонын, хуры мæй у æви къæвдайы? Фæлтау мæнæ зынг ахæссæм, ме 'фсымæртимæ саг амардтам æмæ дзы физонджытыæ скæнаем.

Зæронд лæг дæр ницыуал сдзырдта, систад æмæ йын — ныр, дам, мæнæ уæддæр бон кæны, чи зоны, де 'фсымæртæ дæр хæдзармæ ацыдысты, мах дæр, дам, саджы мард мæнæ хæрджытыл ныххæссæм хæдзармæ æмæ уым физонджытыæ кæндзыстæм иумæ.

Лæппу дæр ма цы загътаид, сразу æмæ саджы мард хæрджытыл ныххастой хæдзармæ.

— Мæ'фсымæртæ ардæм не 'рцидысты,— кæстæр æфсымæр афарста йæ чындыты, æмæ йын бадиссæгтæ кодтой демæ, дам, дæуæн уыдысты, фæргæ та, дам, сæ махæй кæнис. Лæппу дæр ницыуал сдзырдта, уазæджы хæрджыты абаста скъæты, йæхæдæг саджы фыдæй физонджытыæ ацараЙта æмæ æрбадтысты къæбæр хæрыныл.

Уалынмæ чындытыæ райдытой сыллынчытыæ кæнин æмæ фæмидағ сты скъæты. Уырдæм сæм фæкуыси сты сæ хæзгултæ æмæ... Цы ми кодтой, уый сæхæдæг зонынц, фæлæ сæ хæрджытыæ кæм уагътой, ралæууыдысты сыл зæвæтдæгъдæнæй. Уæд устытæ фаджысæйдзаг цылынтыæ фелвæстoy æмæ сыл уыдонæй дæзæбæх æрцидысты, сæхæдæг та дардæр кодтой сæ хъуыидаг.

Зæронд лæг дæр фестад, арфæ сын ракодта сæ лæггады тыххæй, ныфсытæ сын авæрдта, лæппутæм, дам, уæ зæрдæ ма 'хайæд, зындыты, дам, йæхæдæг ахæцыд хæрджытыл æмæ ацыди. Хъæуæй куы фæаууон, уæд æрлæууыди, хæрджыты exsæй æрçычытыæ кодта æмæ фестадысты дыууæ æфсымæры.

— Күйд у, исты федтат?— афарста лæппуты, æмæ уыдон дæр нынкъуыстoy сæ сæртæ, кæд ма, дам, искуы æууæнк ис, уæд бирæ. цыдæртæ федтам, фæлæ сæ фæлтау куынæ федтайккам.

— Гъе, æмæ кæсут, уæ цæстыты раз уæ устытæ цахæм уыдысты, уый нæ зыдтат, æмæ арвил мæй хуры мæй у æви къæвдайы, уымæн уæхи уынаффæгæнæг цæмæн кодтат?— загъта ма сын зæронд лæг — уый та Уастырджи уыдис — æмæ афардæг йæ фæндагыл.

1974 азы 25 ноябрь йæ радзырдта Цхинвалы районы Ногхъæуы цæрæг 74-аздзыд зæронд лæг Хъазиты Рутен. Ныфсыта йæ Хъазиты Мелитон.

СИДЗÆР ЛÆППУЙЫ АРГЬАУ

Иу мæгуыр лæг æмæ усæн сæ амæлæты фæстæ бæззадис иу гыццыл лæппу. Лæппу бырын зыдта æмæ куы систонг, уæд

æддæмæ рабырыд, уынгты адзæгъæл, афтæмæй-иу ын чи къæфett авæрдта, чи — къæбæр, чи — дыргъ, æмæ быргæ-быргæ бахæццæ иу калак-хъæумæ.

Уыцы калак-хъæуы паддзахы чызг хорз æмæ сæрбæрзонд куыннæ уыдаид! Йæ мад æмæ-иу ын йæ фыдæй исчи йæ къусы куы бахордта, уæд-иу уыцы къусы бахæрын йæ сæрмæ нал хаста, ахæм уыдис.

Иу райсом кæсі æмæ сæ галуаны кæрты рыджы хъазы иу гыццыл лæппу, чызитæ, скъусыдæ дарæс, фаджысы æвдыштæтæй. Чызг ын фæтæригъæд кодта, йæ къусы йын хæринаг æркодта, бассæста йын дзы æмæ йæ лæггадгæнæгæн нырвыста гыццыл сидзæр лæппуйæн.

Уыцы рæстæджы паддзах кæцæйдæр æрбацæйцыд æмæ уыцы чыллæттæ сывæллоны куы федта йæ чызджы къусы хæргæ, уæд фырмæстæй рафыхт æмæ чызгæ басидтис йæхимæ. Мах, дам, дæ мад æмæ дæ фыд стæм æмæ, дам, дын дæ къусæй куы бахæрæм, уæд ыл куынæуал барвæссыс, уæд, дам, далæ уый цы у. Чызджы мадарды бæгънæг скодта. Райдытæ йæ нæмынтæ, райдытæ йæ нæмынтæ æмæ йæ атардта галуанæй.

Чызг агæпп кодта, фæлæ сывæллоны фелвæста æмæ йæ ас-къæфта йемæ. Калак-хъæуы кæрон иу зæронд хæрæндон уыдис æмæ уым смидағ.

Паддзах йæ адæмæн бардзырд радта:

— Адонæн хæринаг чи радта, йе сын дарæс чи бахæсса, уый дзырдаг мемæ уыдзæнис.

Адæм дæр паддзахæй куыннæ тарстыты, фæлæ-иу сусæгæй хæринаг дæр хастой, дарæс зæрæдæтæ дæр хастой æмæ-иу сæ хæрæндонмæ хæстæг бынæтты аппæрстой.

Чызг йæ хъус дары, бахæссы сæ хæрæндонмæ, афтæмæй æрвity йæ бонтæ. Йæхæдæг дæр уынгты цæуы, къусымбылы, бæмбæджы муртæ уидзы æмæ йын куы батымбыл сты, уæд сæ чысыл цындандағ скодта, куырдмæ сæ бахаста, радта йын сæ æмæ йæ чысыл лæппуйæн иу цæлды саразын кодта.

Уæдмæ лæппу дæр фæхъомыл, æмæ йæм чызг дзуры:

— Гъе, мæнæ дын цæлды, уæлæ хъæдмæ ссу, кæд дæ бон бауа, уæд иу фондз къонайы дзы ракæн, стæй сæ æз æрхæсдзынæн.

Лæппу цæлды райста, хъæдмæ ссыдис фондз къонайы ба-баста, кæрæдзийи сæрвил сæ æрцамадта æмæ фæстæмæ æрзæдæхти.

— Күйд у, исты баци дæ бон?— дзуры та йæм чызг.

— Иу фондз къонайы бабастон, кәрәдзийыл сә әрцамадтон, әндәр нә баци мә бон.

Иу әртә боны куы рацыдис, уәд та йәм чызг дзуры:

— Цу-ма, дә къонатә абәрәг кән, кәд ма уым сты, уәд сә ардавон.

Ләппу араст йәк къонатә бәрәггәнәг. Кәсы әмә ма сә бынаты ис әрмәст се 'ртхутәг. Фәстәмә әнкъардәй әрыздахтыс, әмә та йәчызг фәрсы:

— Куыд у, уым нал сты?

— Чидәр сә басыгъта, сә фәныкәй дардәр дзы ницыуал ис.

— Суай-ма сәм, фәнык азмәнт, чи зоны, истытә ма дзы аззадис, уәд-иу сә рахәсс,— арвыста та йәфәстәмә.

Ләппу та сәм араст, фәнык азмәста әмә дзы иу чызи пурти ратылди. Ләппу йәйемә рахаста, әндәр дзы ницы уыди, зәгъгә. Чызг пурти куы федта, уәд ай асәрфтыг кодта әмә йә бафсайдта. Раст уыцы рәстәджы базаргәнджытә цыдысты Ионбайы калак-хъәумә базар кәнынмә әмә чызгмә бахатыдысты, дә ләппүйи немә раудаз әмә дын ай базар кәнынүй фәцахуыр кәнәм, зәгъгә. Чызг дәр бацин кодта әмә йә аугъята. Уыдон та-иу алы хатт дәр әнахъом сабийы кодтой семә. Әрдәгвәндагыл-иу ай цъаймә ныххизын кодтой, дон, дам, нын сдәтт. Цъайы уәйыг бадтис, әмә-иу ләппу дон куы сләвәрдта, уәд-иу ай уәйыг бахордта.

Цъаймә куы бахәцә сты, уәд та сдойны сты базаргәнджытә әмә сидзәр ләппумә дзурынц:

— Ацы цъаймә нын ныххиз, әртә къәртайы нын дон сдәтт әмә дын әртә хәрәджы әд уәргүтә дәттәм әвзист әмә сызгъәрин.

Ләппу дәр бацин кодта әмә цъаймә ныххизти, фәлә уәйиджы куы ауыдта бадгә, уәд барызти: хъуынджын риу, йә цәстистә сыйхынайы чъилыйастә. Дзуры йәм уәйыг:

— Тәрсә ма кән, сдәтт дон.— Әмә сын уый дәр иу къәртадон сләвәрдта.— Дыккаг дәр сын сдәтт, стәй әртыккагыл фидар ныххәц, әмә дын дәхи дәр куы сласой, уәд-иу дә хәрәгуәргүтә байс. Фәрсдзысты дә: «Ницы дзы федтай?» Фәлә-иу сын маңауыл басәтт. Ницы дзы федтон-иу сын зәгъ.

Ләппу дәр афтә бакодта, әртыккаг къәртайыл фидар ныххәцид әмә йә базаргәнджытә донимә сластой. Фарстой йә: ницы дзы федтай? Ницы, дам, дзы федтон. Әмә сә байста йе 'ртә хәрәджы әвзист әмә сыйгъәрины уәргүтимә.

Цәуынц дардәр, фәлә базаргәнджытә мәстәй тъәпп хауынц сә хәрәгуәргүтүл.

Кәддәр куы уыдис, уәд әруләфыдысты әртә фәндаджы астәу.

Ләппу бафәллад әмә уайтагъд афиһәй. Базаргәнджытә йә әд хәрдҗытә ныуугътой иунәгәй, сәхәдәг әхъуызыдысты.

Ләппу куы райхъал, уәд кәуынтарайдыта, кәуынтарайдыта, фәлә куы бафәллад, уәд йә хәрдҗыты суагъта. хъуамә иннә базаргәнджыты айяфа, фәлә кәцы фәндагыл ацыдысты, уымән ницы зоны әмә кадзиты калак-хъәуы фәндагыл ләуд куы фәуаид. Йә амонд уыдис әмә ма рухсәй бахәцәцә. Уынгты змәләг нәй, әрмәст дзы иу зәронд ләг әмә зәронд ус сәхи раппар-баппар кәнынц дыууәрдәм әмә кәуынц.

— Цы кәнүт? Цәуыл кәут?— фәрсы сә ләппу.

Уыдон дәр ын рахабар кодтой сә хъуыддаг:

— Базәронд стәм, күистән нал бәззәм, әмә нә дуармә раппәрстой. Күйдәр хур нынныгуыла, афтә сәхәдәг бирәгътә фестадзысты, рацәудзысты әддәмә әмә нә бахәрдзысты. Махән бар нал и, фәлә ды цәугә, уартә кәронәй цы хәдзар ис, уый баххуырс, дә хәрдҗытә әмә дәхиуыл дуәрттә фидар сәхгән. Бацәудзысты дәм, ләгъзтә дын кәндзысты, дуар бакән, зәгъгә, иумә фәбадәм, фәныхас кәнәм, фәлә-иу ма сразы у, дуар-иу ма бакән.

Ләппүйән зәронд ләг әмә зәронд ус куыд бацамыдтой, афтә хәдзар баххуырста, йәхиуыл әмә йә хәрдҗытыл дуәрттә сәхгәдта фидар.

Уалынмә хур нынныгуылд, кадзиты бирәгътә фестадзысты әмә әддәмә рагәппитә кодтой. Зәронд ләг әмә зәронд усы күиннә аскъуыдтә кодтой, күиннә сә ахордтой, фәлә ноджы фәтугдых сты әмә уынгты зиләнтә систой. Ләппумә бацыдысты, мидәмә үәм дзурынц:

— Дуар бакән, әхсәв даргъ у, фәбадәм, фәныхәстә кәнәм.

Фәлә ләппу дәр фәдзәхст кәм уыдис, уым сын дзуапп нә ләвәрдта, әмә сә дәндәгтә дуртыл хырхтой.

Кәддәр куы уыдис, уәд сбон, хур скаст, әмә та кадзитә фәстәмә адәм фестадзысты, алчи сә йә күисты сәр әрләууыди. Сидзәр ләппу дәр систад әмә калак-хъәуы уынгты разылд.

Иу ран бады гәрзытә аразәг әмә гәрзытә адау-адау кәнә.

— Ацы хорз ләппу, дә голдҗытәй мын иу ратт әмә дын дыууә гәрзы ратдзынән,— дзуры ләппумә.

— Мә голдҗытәй дын куыд хъуамә раттон, мәнән сә әвзист әмә сыйгъәрин ис әмә дә гәрзытә та цы сты?— бадис ләппу.

— Цәй әвзист әмә сыйгъәрины кой кәнис, әвзалы дын куы

сты, фенәм-ма сә. Ләппу йә голджытәй иумә ныккаст әмә әңгәр — әвзалы.

Үйдәр схәңцыд әмә үйн әй дыууә гәрзыл радта; йәхәдәг фәңгәуы.

— Даә гәрзытә нә хәссыс? — дзуры йәм гәрз аразәг.

— Нә, уадз уал сә. Күң үаңон, уәд сә ахәсдзынән.

Ләппу калак-хъәуы үынгты зиле дардәр. Иу ран бады иу ләг әмә аразы сәнәфсиры нәмгуытә. Ләппу йәм күң бахәцца, уәд әм дзуры:

— Ацы хорз ләппу, даә голджытәй мын иу радт әмә дын дыууә сәнәфсиры нәмиджы ратдзынән.

— Мә голджытәй дын күңд хъуамә радтон, мәнән сә 'вист әмә сизгъәрин ис, даә сәнәфсиры нәмгуытә та цы сты? — бадис та ләппу.

— Цәй әвзист әмә цәй сизгъәрины кой кәңыс, әвзалы дын дзы күң ис. Фен-ма сә.

Ләппу та йә голджытәй иу ком бакодта әмә әңгәр — әвзалы. Үйдәр та үйл схәңцыд әмә үә голджытәй иу ком бакодта, йәхәдәг дардәр фәңгәуы.

— Даә сәнәфсиры нәмгуытә нәма хәссыс? — дзуры йәм ләг фәсте.

— Нә, уадз уал сә. Күң үаңон, уәд сә ахәсдзынән.

Ләппу та калак-хъәуы үынгты зиле дардәр.

Иу ран әрмадзы бады иу ләг әмә аразы фысы сәртә. Ләппу йәм күң бахәцца, уәд әм дзуры:

— Ацы хорз ләппу, даә голлаг мын радт әмә дын дыууә фысы сәрпесиры ратдзынән.

— Мә голлаг дын күңд хъуамә радтон, мәнән дзы әвзист әмә сизгъәрин ис, даә фысы сәртә та цы сты? — бадис та ләппу.

— Цәй әвзист әмә цәй сизгъәрины кой кәңыс, фен-ма, кәддәра дын әвзалы нәй.

Үйдәр та үйн сә әвзалы фестын кодта. Ләппу ныккастис әвзалийы голлагмә, радта үйн әй әмә фәстәмә фездәхь.

— Даә фысы сәртә нә хәссыс? — йә фәстәе рауд ләт, фәлә үәм ләппу дзуры, уадз уал, дам, сә. Күң үаңон, уәд, дам, сә ахәсдзынән.

Баңыди та йә хәдзармә, дуәрттә та йәхиуыл фидар сәхгәдта, фәлә та күңдәр хур нынныгуыл, афтә та кадзитә бирәгтьә фестадысты, ләппумә та дзурынц:

— Даур бакән, әхсәв даргъ у, фәбадәм, фәнүхас кәнәм.

Фәлә та сын ләппу даур нә бакодта, әмә та сә дәндәгтә дурттыи хафтой.

Бон дзир-дзур кәнүн райдытта, афтә йәм үәйиг фәмидағ

хәдзармә әмә үә афарста, күңд у, базаргәнджытәй де'ртә уаргыы сизгъәрин байстай, зәгъәг.

Ләппу үйн рахабар кодта, ома уыдонәй сә бәргә байстон, фәлә мә афтә әмә афтә, ныуугъитой фәндагыл, афтә әмә афтә ацы калак-хъәумә әрбафтыйтән, мә сизгъәрин әвзалы фестад әмә, дам, сә афтә әмә афтә ауәй кодтон.

Үәйиг үин загъета, тәрсә, дам, ма кән, күңдәр, дам, хур скәса, афтә уәлә хъәуы сәрмә цы бәлас ис, уымә ссу, үә мәрайы, дам, ныбыр, ацы калак-хъәуән, дам, әз дән үә паддзах, ацы райсон уым бадзынән, әмә сә чи цы фәпайда кәна, үй, дам, мын хъуамә дзура әмә, дам иу дердәм кәй зәгъөн, үй иу ныуад.

Хур күңдәр скаст, афтә ләппу бәласмә ссыд әмә мәрайы ныбырыди. Уалынмә үәйиг әрбаздәхт, үә базыртә бәласыл баппәрста әмә мәрайы аууон сизгъәрин къәләтдҗыныл әрбадти, ләппу күннә зына, афтә. Йә адәм әм цәуын райдытой әмә үйн дзыртой, чи сә цы фәпайда кодта, үй.

Гәрзытә аразәг фәзынди цингәнгә:

— Даә азарәй сыгъд фәуон, нә цытдҗын паддзах, әз ныры хуызән никуыма фәпайда кодтон, дыууә гәрзы иу хәрәг-уаргъ әвзист әмә сизгъәринмә ауәй кодтон!

— Ахаста сә?

— Нырма нә, фәлә хәрәгуаргъ мәхимә ис.

— Уәдә хорз күң фәпайда кодтай! Үйдәр та хүмәтәдҗы гәрзытә нә балхәдта, нә. Йә хәрәгуаргъыл ма үйн иу хәрәг-уаргъ әвзист әмә сизгъәрин күннә бакәнай, уәд дын иу гәрз дәхи рагъәй раудацзәнис, иу та дә усы рагъәй, әмә сә сәхимә цәмә ауәй кәндзән, үй зоныс? — дзуры йәм үәйиг әмә ләг фәстәмә сәркүләй аздәхти.

Сидзәр ләппу хъусы мәрайай.

Сәнәфсиры нәмгуытә аразәг дәр та фәзындиц цингәнгә:

— Даә азарәй сыгъд фәуон, нә цытдҗын паддзах. Айбәрц кусын, фәлә ныры хуызән никуыма фәпайда кодтон: дыууә сәнәфсиры нәмиджы иу хәрәгуаргъ сизгъәрин әмә әвзистмә ауәй кодтон.

— Ахаста сә?

— Нәма, фәлә хәрәгуаргъ мәхимә ис.

— Уәдә хорз күң фәпайда кодтай! Үйдәр та хүмәтәдҗы сәнәфсиры нәмгуытә нә балхәдта, нә. Йә хәрәгуаргъыл ма үйн иу хәрәгуаргъ әвзист әмә сизгъәрин күннә бакәнай, уәд дын иу дә рахиз цәст акъаңдзәнис, иннә дә усы әмә сә сәхи бәстү цәмә ауәй кәндзәнис, үй зоныс?

Уәйыдкы ныхастәм та сәнәфсиры нәмгүйтә аразәг дәрәхәндәгәй аздәхти фәстәмә.

Сидзәр ләппу хъусы бәласы мәрайә.

Фысы сәртә аразәг дәр фәзынди цингәнгә:

— Дә азарәй сыгъд фәуон, нә падзах, стыр пайдайы фәдән. Дыуә фысы сәр иу хәрәгуаргъ әвзист әмә сыйгъәринмә ауәй кодтон!

— Ахаста сә?

— Нәма. Фәлә хәрәгуаргъ мәхимә ис.

— Уәдә хорз куы фәпайды дә! Уый хұымәтәджы сәртә нә балхәдта, нә. Йә хәрәгуаргъыл ма йын иу хәрәгуаргъ әвзист әмә сыйгъәрин куынә бакәнай, уәд дын дә сәр әмә дә уыс сәр хъуамә слыг кәна әмә сә сәхи бәсты қәмә ауәй кәндзән, уый зоны?

Уый дәр та әңкъардәй аздәхт фәстәмә.

Ләппу сәм фәхъуыста әмә куы фесты, уәд ын уәйыг куыд бацамыдта, афтә дыккаг райсом разылд йә балхәнәғгәгтыл. Гәрзытә аразәг әй куы аудатта, уәд адәудитә кодта гәрзытә.

— О, фәзында! Кәсис, куыд хорз гәрзытә дын сарәзтон?

— Уыдан та цы сты?— бадис кодта ләппу.— Нә мә 'вдәлы, тагъд дә усмә фәдзур. Иу гәрз хъуамә уый рагъәй раудзон, иннә — дәхи.

Ләг фәтарст әмә ма йын цы гәнән уыди — ләппуйән ма йә хәрәгуаргъыл иу хәрәгуаргъ бакодта әвзист әмә сыйгъәрин, афтәмәй әй рарвыста.

Бахәцә ләппу сәнәфсиры нәмгүйтә аразәгмә, әмә уый дәр әй сәнәфсиры нәмгүйтә сәрфтытә кәны.

— О! Фәзында? Кәсис, цы рәсугъд сәнәфсиры нәмгүйтә дын сарәзтон?

— Уыдан та цы сты?— бадис кодта ләппу.— Нә мә 'вдәлы, тагъд дә усмә фәдзур. Иу дә рахиз цәст хъуамә раппарон, иннә — дә уыс.

Уый дәр та фәтарст әмә та йын әй хәрәгуаргъыл ноджы иу хәрәгуаргъ әвзист әмә сыйгъәрин бакодта, афтәмәй әй рарвыста.

Фысы сәртә аразәджы дәр та фәтәрсын кодта, ома дын дә сәр әмә дә уыс сәр ракәнен, афтәмәй та йын уый дәр әй хәрәгуаргъ сыйгъәриниң ноджы иу хәрәгуаргъ бакодта.

Уый уал дын әхсәз хәрәгуаргъы әвзист әмә сыйгъәрин. Сидзәр ләппу хәрдҗыты әд уәргүтә ныххал кодта, афтәмәй раңуы. Кадзитә дәр әй фәстә цәуынц. Сә дәндәгты къас-къас цәуыг хур кәд аныгүйдзән әмә әй кәд аскъуыдтә кәндзысты.

Ләппу дәр тагъд кәны, тәры хәрдҗыты. А-дә-дә-дә, гыц-цил ма әй хъуыди, гыццыл, аирвәст арәнәй, хур дәр нынныгүйди. Кадзитә дәр мәстәйдзагәй аздәхтысты фәстәмә.

Сидзәр ләппу та әй 'мбәлттимә фембәлдәртә фәндаджы цур, әмә уыдан дисы бафтыдысты, айбәрц сыйгъәрин ын кәм уыди, зәгъгә.

Уалынмә та цъаймә бахәцә сты.

— Цәй, ацы хатт ма әй ныххизын қәнәм донмә, әвәццәгән, уәд уәйыг уым нә уыди?— дзурынц базаргәндҗытә кәрәдзийән,— стәй әй 'хсәз хәрәгуаргъы дәр махән нә зайынц.— Әмә та ләппуйән загътой: — Ацы хатт ма ын сәттәртә къәртәйы дон әмә та дын аертә хәрәгуаргъы әвзист әмә сыйгъәрин дәттәм.

Ләппу дәр та ныххыти цъаймә, әмә та кәсис әмә уәртә мидәгәй уәйыг бады.

— Байстай дә хәрәгуәргүтә?— бадзырдата та йәм йәхимә.

— Байстон сә,— дзуапп радта ләппу.

— Дә къонаты фәныкәй пурти дәр систай?

— Систон.

— Уый дәр дын әз нывәрдтон,— загъта йын уәйыг.— Ныр ацу әмә та артыккаг къәртәйил фидар хәц, иемә дә куыд сласой. Цы хәрәгуәргүтә дын загътой, уыдан дәр та сә байс. Куы дә фәрсой, ницы дзы федтай, зәгъгә, уәд-иу зәгъници федтон. Әмә йын радта, әй цъыхырийы къонаты фәнычы цы пурти ссардта, ахәм.

Ләппу дәр та сын дыуә хъялтәйы дон сләвәрдата. Артыккаг къәртәйил фидар ныххәңцид әмә әй сластой.

Базаргәндҗытә та әй фәрсүнц.

— Ницы дзы федтай?

— Ницы дзы федтон, әрисут мын, фидыл цы хәрәгуәргүтәл уыдыстәм, уыдан.

Цы гәнән та ма уыдис уыданән дәр? Радтой та йын аертә хәрәг-уаргъы әвзист әмә сыйгъәрин.

Уый дын фәраст әвзист әмә сыйгъәринәй дзаг хәрәгуәргүтимә әмә уәйиджы ләвар пуртиимә.

Иннә базаргәндҗытән әм сә цәститә тә бәргә хаудтой, ай, дам, мах иумә цы хәссәм, уымәй фылдәр фәллой фәхәссы. Фәлә йын цы сә бол уыди?

Куы архәццә сты, уәд сә зәронд хәрәгдоны фарсмә стыр ног бәстыхай арәст.

Ләппу әй иувәрсты әй хәрдҗыты халгондәй әй фәстә фәла-сы хәрәгдонмае.

— Ацырдәм, ацырдәм, кәдәм цәуыс?— уәле йәм рудзынгәй дзуры чызг.

Ләппу бадис кодта, ай кәй хәдзәрттәй кәсі, зәгъгә.

— Адон, дә цыхырыты көннаты бын цы пурти ссардтай, уымәй иу гыццыл ралыг кодтон әмә уымәй саразын кодтон,— загъта чызг.

Уалынмә сференд кодтой чындзәхсәв кәнын, әмә чызг йә мад әмә йә фыдмә арвыста хонәг, иу сидзәр чызг, дам, чындзәхсәв кәны әмә уә хоны, зәгъгә.

Падзах сә ницәмә әрдартта.

Чызг та йәм ногәй арвыста хонәг.

Дыккаг хатт дәр та сә не схаста йә сәрмә. Әртыккаг хатт нал фәләууыд әмә йә усмә дзуры:

— Цом-ма, әхсин, афтә зәрдиагай нә чи хоны, фенәм әй.

Күн баңысты, уәд дисы бафтыдысты, ома ацы галуантә чи сарәста, махуэттәй син күн фәхуыздәр сты.

Падзах әмә йе'хиси әрбадын кодтой фынджы сәр. Чызг жертә нуазәні ракуырда әмә дзы фәйнә йә мад әмә йә фыдмә арвыста, иннәй үәхәдәг систа әмә сәм дзуры:

— Ракасут-ма, мә мад әмә мә фыд, ацы ләппу, кәй тыххәй мә фәнадатат әмә расырдат, уый у, гъе әмә ныр нә фидавәм?

Ләппу әмә чызг әңгәдәр, дыууә дидинәджы хуызән фидтой фынгыл, әмә падзахән дәр әхсызгон күннә уиди, сә амондән син ракуытта, афтәмәй падзахы чызг әмә мәгуыр ләг әмә усы сидзәр ләппүйи чындзәхсәв иу абонәй иннә абонмә ахаста. Низтә уым бazzайәнт, хәрзәбонтә ардәм әрцәуәнт.

Радзырда йә Арцеуы хъәусоветы Ногхъәуы цәрәг 90-а兹зыд зәронд ләг Хъазиты Аликсандр 1972 азы 19 марта. Ныфыста йә Хъазиты Мелитон.

ФЫСЫ ФЫРТ

Раджы, тынг раджы цардысты иу мәгуыр ләг әмә ус. Уйдонән уидис иу фыс. Фыс ахәм уид әмә әхсәв царв иста, бон — цыхт. А ус дзы сфермеләцид әмә загъта йә ләгән:

— Ләгай, ацы фыс акән әмә йә фесаф, мә бон нал у йә урсаг әфснайынәй.

— Нә цард уымәй у әмә йә күнд фесафәм? — бакатәйттә та-иу кодта мәгуыр ләг.

Ус уәддәр йә ныхас нә саста. Ләг дәр әм иу хатт нә

байхъуыста, дыккаг хатт, әртыккаг хатт, стәй дзы күн сфермеләцидис, уәд араст, хъәдә астәу иу әрдүзы хос фәкарста, цынатә дзы фәцамадта, иу гыццыл хәдзар дзы сарәста, скодта йәм фысы әмә йә уым ныууагъта.

Фыс алы 'хәсәв ардта уәрыкк, иу бирәгъ әм фәцахуыр әмә йын сә хордта. Иу хатт ын фыс афтә:

— Дардәр нын афтәмәй нал у.

— Уәдә күнд? — фәрсү йә бирәгъ.

— Искәй зәрдә дәр дәм хъумә уа, — дзуры йәм фыс. — Иу хатт мә мә хъәбуыл баузәлын нә бауагътай.

— Әмә цы саразон? — фәрсү та йә бирәгъ.

— Ацу, әмә мәм авд болы әмә авд әхсәв мауал әрцу. Стәй ма демә ракән дәхицән әмбәлтә, мәнән уәдмә авд уәрүччү үүдзәнис, әмә уын сә ратдзынән.

Бирәгъ дәр ницыуал сұзырдта, байхъуыста йәм әмә ацыд.

Уыцы әхсәв фысән райтуырди ләппу. Ләппу әхсәв уидисны рәзти, бон — уылынг, афтәмәй цалдәр бонмә фат-әрдүнәй хъазынхъом фәцис.

Иу бол күн уидис, уәд та фат-әрдүнәй хъазы әмә кәсі: бирәгътә ныррахыс сты, афтәмәй сәм әрцәуынц.

— Нана, нана, уәлә нәм уаздҗытә әрцәуы? — хъәргәнгә азгъорда йә мадмә.

Мад бирәгъты күн ауыдта, уәд ын афтә зәгъы:

— Уйдон уаздҗытә не сты нә, нанайы хур, уйдон дә на-найы удхәсджытә сты.

— Цәмән афтә зәгъыс, нана? — фәрсү йә ләппу.

— Цәмән күн зәгъай, мә хур, уәд...

Фыс ын радзырда йә хъуыдаг, бирәгъән дзырд күнд рад-та, уый. — Ныр нәм әрцәуынц әмә нә дыууәйи дәр хәргә кәндзысты.

Ләппу уый күн фехъуыста, уәд әддәмә рауади, бирәгъты рәхкисыл фат суагъта. Фат раззаг бирәгъы ныхыл сәмбәлд әмә фәстаджы къәдзиләй агәпп кодта. Бирәгътә фәсвәндаг бафәл-дәхтысты, әмә ләппу ныххудти:

— Нана, нана, скәс-ма сәм, фат сыл суагътон әмә сә иу хъырттәмәләг нал аzzадис.

А ләппу та иу райсом рабадти, хос кәрдүнмә әрәвнәлдта, цынатә дзы фәцамадта йә мадән, үәхәдәг цуан ацәуыны әфсон араст хәтәнта әмә цауәнтә фенынмә. Чи зоны, кәуылты әмә кәуылты фәхаудта, чи зоны, цы әмә цы бәстәм ацыди, фәлә иу бол күн уидис, уәд фембәлд иу ләппүйил.

Кәрәдзиуыл фәрсттылык схәңдиси:

- Дә бон хорз уа!
- Дә фәндаг раст!
- Чи дә?
- Да чи дә?
- Аэз — Хуры фырт.
- Аэз та — Фысы фырт.

— Уәдәе ағсымәртә уыздыстәм амәй фәстәмә, — нылхъывытой кәрәдзийи күхтәе амәе араст сты дардәр.

Бирәе фәңдиси, цүс фәңдиси, уәдәр рамбәлдиси иу ләппүйл.

- Дә бон — хорз!
- Уә хъуыдаг — ифтонг!
- Чи дә?
- Амәе сымах чи ступ? — рафәрс-бафәрс кәнинц кәрәдзи.
- Мах кәнгә ағсымәртә. Аэз — Хуры фырт.
- Аэз та — Фысы фырт.

— Аэз та Мәйи фырт дән, — дзуапп сын радта ләппу, амәе та уымән дәр загътой ағсымәртә.

Араст сты артәе ағсымәртә Хуры фырт, Мәйи фырт амәе Фысы фырт. Цүс фәңдиси, бирәе фәңдиси, чи йын цы зоны, фәләе сәе фәллад кәм суадзор, ахәм бынатыл сәе җәст никүи схәңдиси амәе афтәе зәгъынц:

— Цәй, наә амонд бавзарәм, наә фаттәе фехсәм, чи зоны наә искуыдәм әркәной.

Хуры фырт фехста йәе фат, амәе йын цыфдазсты нылхуадис. Мәйи фырт дәр фехста, амәе уымән та доны нылхуад. Уәд Фысы фырт дәр фехста йәе фат. Иу айнәджы риуыл ын сәмбәлдис амәе дзы дуар фегом.

Ағсымәртә саг әрбамардтой, хәдзармә йәе бахастой, сәхицәй дардәр дзыни разындис амәе физонджытә фәкодтой, стәй зәлдаг хуыссәнгәрзти бафәлдәхтысты.

Дыккаг райсом хәдзары ныуугътой Мәйи фырты, не 'рцыдмә ын хәринаг сцәттәе кән, зәгъгә, сәхәдәгә цуаны аңыдиси.

Мәйи фырт уәларт цәдҗдинаг бафтыда, дәргъәй-дәргъимә физонджытә сыйдыхта, амәе йын куылдәр сцәттәе сты амәе, гъа ныр мәхи әруадзон, ауләфон куыл загъта, афтәе хәдзары астәустыр къәй сфәлдәхта уәйыг. Йәе сасиры чылийас җәститә туажы зылдиси, амәе Мәйи фырты уәрджыты магъз фәсаст.

— Ай чи куыдз, чи хәрәг дә? Тагъд мын әхсидгә цәдҗдинаг мәе хъәләсиси разындис, физонджытә мын мәе былтыл расәрф, әндәра мын мәгуыр дәе сәр кәнй!

Мәйи фырт ын тәрсә-ризгә фыцгә цәдҗдинаг йә хъуыры ауагътә, физонджытә йын йә былтыл асәрфта, амәе уәйыг фәстәмә йә уәләе ныффәлдәхта дур.

Мәйи фырт ма талф-тулфы бәргә афтыдта ног фыдтә, фәләе уәдәме цуанонтә фәзындысты.

— Ай цы хабар у, рәстәгыл цауылнә бафтыдтай әхсәвәр? — фәрсүнц Мәйи фырты.

— Әнәдарәг фәуәд, абон Аэлдараты фыйяуттә сә фос ағцәгмә фәцайскъәртой, «стонг-стонг» хъәр кодтой, амәе сә уыданән радтон, — афәләвтә сәе. Амәе дыккаг бон хәдзары нал ныллаууды.

Ныр та Хуры фырт бazzади хәдзары амәе та уымән дәр йе 'хәсәвәр куы сцәттәе, уәд та уәйыг къәй сфәлдәхта амәе фәхъәр кодта Хуры фырты:

— Ай чи куыдз, чи хәрәг дә? Тагъд мын әхсидгә цәдҗдинаг мәе хъәләсиси разындис, физонджытә мын мәе былтыл расәрф, әндәра мын мәгуыр дәе сәр кәнй!

Хуры фырт дәр ын әхсидгә цәдҗдинаг йә хъәләсиси ауагътә, физонджытә йын йә былтыл асәрфта, амәе та уәйыг къәй ныффәлдәхта йә уәләе.

Хуры фырт дәр ма та талф-тулфы бәргә афтыдта саджы фыд, фәләе цуанонтә әрцидиси амәе сәе 'хәсәвәр хомај әрыйя-фәтой.

— Әнәдарәг фәуәнт, Аэлдараты фосән ағцәгыл бынат наә разындис, фәстәмә рацайскъәфтой, «стонг-стонг» кодтой амәе сәе 'хәсәвәр уыданән радтон, — афсон та кодта Хуры фырт дәр. Дыккаг бон уый дәр нал бакуымдта хәдзаргәсәй.

Ныр та Фысы фырты рад әрцидис, амәе йә дыстәе арф батылдата:

— Аэз әлдараты фаг дәр куынае бауәларт кәнен амәе нахи фаг дәр, уәд афтәе ницы.

Ахсәвәр куы сцәттәе, уәд къуләй уәйыджен фәндирей райста амәе дзы ныццағътта.

Раст уыцы рәстәдже уәйыг дәр къәй сфәлдәхта амәе дзуры Фысы фыртмә:

— Ай чи куыдз, чи хәрәг дә? Тагъд мын цәдҗдинаг мәе хъуыры разындис, физонджытә мын мәе былтыл расәрф, әндәра мын мәгуыр дәе сәр кәнй!

Фысы фырт бамбәрста, йә кәнгә ағсымәртә-иу цы Аэлдараты фыйяуттә фембәлдиси, уый, фәләе йә фәндирей цагъд наә ныуугътта:

— Куыдз, амәе дын сәе хәсгә дәр аз бакенон? Сбыр амәе дә куыдзы гуыбын бафсад! — дзуры уәйыгмә.

Уәйыг уый фехъуиста, цы, фаттаррәтт кодта амәе ләппу-

йыл андзәрста йәхи. Ләппу фәрәвдз, фәндыр ыл нынтыыхта әмәй йын йә рахиз фарсы фәрсчытәй әртәе ныссаста. Стәй кәрәдзимә февнәлдтой, райдытой рахәц-бахәц.. Уәйыг әй әркүүры зәххы, әмәй дзы ләппу йә фатхъултәм аныхсы. Ләппу йә әркүүры, әмәй дзы уәйыг йә фәкъәдзәнәнтәм аныхсы, ләппу йә әркүүры, әмәй уәйыг йә ронбастмә аныхсы. Уәйыг әй йә ронбастмә әркүүры зәххы, ләппу йә йә хъуырмә әрсадзы. Фәстагмә йыл фәтых Фысы фырт әмәй йын афтәзәгъы:

— Тагъд, кәцәй ссыдтә, уым цы хорздзинад ис, уыдан дзур.

Уәйыг марынәй фәтарст йәхицән әмәй райдытада ысмыхъыммыхъхъ.

— Ис мын дзы әрмәст иу ус әмәй әртәе чызджы. Ныбырән әм ис әрмәст бәндәныл, фәлә тәвд у әмәй уе стджытәзәвзалытә фестдзысты.

Ләппу йын йә сәр акъуыртада әмәй йә аппәрста иуварс. Уәдмәе ье 'фсымәртә дәр әрцыдысты әмәй, хәрзфых дзида онгтай афтыдәй куы әрәйиәфтой, уәд хорзау нал фесты, ома, әвәццәгән, әм не ссыди, фәлә сын Фысы фырт хъуыдаг бамбарын кодта, әмәй әрбадтысты сырды цәрмиттәй бәндән бийини.

Чи зоны, цас әй фәбыдтой, фәлә афтә куы загътой, ома ныр фаг у, уәд къәйдур иуварс атылтой, Мәйы фырты бабастой бәндәнәй әмәй йә аугътой. Иу чысыл куы ныууад, уәд райдытада хъәр кәнин:

— Басыгътән! Басыгътән!..

Уыдан дәр әй сластой фәстәмә.

Ныр та Хуры фырты аугътой, фәлә та уый дәр, Мәйы фырт кәдәм нынхәцца, уырдәм куы ныңцид, уәд райдытада хъәр кәнин:

— Басыгътән! Басыгътән!..

Әмә та уый дәр сластой фәстәмә.

Уәд Фысы фырт бәндәнәй әрбабаста йә астәу әмәй Хуры фырт әмәй Мәйы фыртән афтә зәгъы:

— Хъәр кәндзынән: «Басыгътән! Басыгътән!..» Фәлә-иу мәе уадзут арфәй-арфдәр,— йәхәдәг йәхи аудзын кодта.

Иудзәвгар куы фәцыд, уәд тәвдү йә бон нал уыд әмәй райдытада хъәр кәнин:

— Басыгътән! Басыгътән!..

Фәлә йә Хуры фырт әмәй Мәйы фырт ноджы уадзынц арфәй-арфдәр.

Кәддәр куы уыд, уәд нынхәцца иу хәдзары дуармә, бәндәнәй суагъта йәхи әмәй бацыди мидәмә. Мидәгәй бадт иу зәронд ус әмәй әртәе чызджы. Чызджытән сә цәсгәмттәй мәйтә әмәй хуртә касты. Ләппуы зәрдәмә фәцыдысты әмәй сә ье 'фсымәртә әмәй йәхицән әмкәйттәзагъта.

Йе 'фсымәртән сәхи бинойнәгты куы сәрвииста бәндәныл, уәд ын йәхи чызг дзуры:

Бәндәныл уал ды бабәтт дәхи, әз дә нә фәсайдынән, фәлә мән куы сласай, уәд, цынә вәййы, мыйиаг дәм де 'фсымәртә күннәуал әруадзор бәндән?

Ләппу чызгыл нә баууәндыйис, ома, цыдәр хин фәнд әм ис әмәй не сразы. Уәд чызг йә къухәй рафтыдта йә къухдарән, ләппуыл әй бакодта әмәй бәндәнәй әрбаста йәхи.

Әңгәләр, Хуры фырт әмәй Мәйы фырт Фысы фырты усаджы куы федтой, уәд сәм уый бирә рәсүгъдәр фәкастис әмәй се 'фсымәрмә бәндән нал ауагътой, къәй йыл ныффәлдәхтой.

Ләппу хъуыдаг куы бамбәрста, уәд иудзәвгар фәкуыдта, стәй стәвд кодта уәхст әмәй йә ныддартада зәронд усы диздизиты астәумә?

— Тагъд, уәлдзәхмә фәндаг кәуылты ис, уый мын бацамон, әндәра дә маргә кәнин!

— Чызгмә нә байхъуыстай, де 'фсымәртә дә фәсайдтой, әмәй дын әз цы сарәзтон? Бацу уәртә скъетмә. Дыууә цәуы конд дзы ис, әмәй-иу дә къухәй мард каис уыдан фәрцы цыдис уәлдзәхмә. Басур сә әмәй дын ахсын нә комдзысты, фәлә кәд сырх цәуыл фәхәст уай, уәд дә уәлдзәхмә фехсдзәни, кәд сау цәуыл, уәд уый та ноджы авд дәлдзәхмә.

Ләппу зынг әхсидав фехста әмәй фәмидағ скъеты. Фыртагъд-тагъд сырх цәуыл йәхи фехста, фәлә цәүтә кәрәдзийи сәрты асхынду, әмәй сау цәуыл фәхәст ис.

Цәу йәхи ныууыгъта, әмәй Фысы фырты авд дәлдзәхм фехста.

Ләппу иу къулыбадәг усы къәсәрүл баләууыд:

— Уазәг нә уадзыс, мә мады хай?

— Мады номәй мәм бадзыртадай әмәй хуыщауы уазәг, әндәра мын дәндагсәрдәнты фаг дәр нә уыдтә,— фәкодта къулыбадәг ус, әмәй дын хъарм кәрдзынта ракәнон, зәгъгә, ссад алуәрста, стәй сыл фәдзуццәг кодта әмәй йыл хъуамә амиза.

— Цы ми кәнис, ссад ма фесаф!— фәхъәр ыл кодта ләппу.

— Әмәе уәдә дон кәм ссарон, мә хур, нә доны кәфхъуындар куы ныбадтис, йә сывәллоны йын чи бакәни, уымай дардәр доны хъуыртт куы никәмән дәтты

— Эри-ма, аз ам бауайон.— Ләппу айста доны къәрта амә араст кәфхъуындармә.

Куы йәм бахәццә, уәд ам дзуры:

— Дон-ма раудаз.

— Кәм и дә сывәллон? — кәфхъуындар ам мидәгәй фәзыхъыр кодта йә дәндәгтә.

— Нәй мын сывәллон, дон раудаз,— ләппу та йәм дзуры сабырәй.

— Ам цал дә хуызән куыдзы цәуы, уалән дон куы дәттон, уәд мәм митә куы ис.

— Дон раудаз, куыдзы фырт! — фәхъәр ыл кодта Фысы фырт амә фәцъортт кодта йә кард.

Кәфхъуындар ам куыд ралиуырдан, афтәй йәм ләппу аздәхт, кардәй йә скарста амә йә аппәрста иуварс.

Бадт дон ныппәх-пәх кодта амә цәуынмә фәци. Мәликмә хәрзәггурәггәйтә кодтои, ома къулыбадәг усы уазәг кәфхъуындары амардта. Мәлиkk сыл нә баууңдыд амә йә дуууя галы ауадзын кодта: ома уыдон кәд донәй бафсәдой, уәд мә әңгәт бауырнда. Галтәй иу доны уәлхъус амард, иннә дәр ма әрдәдҗы онг әрбафәрәзта амә уым нытъәпп кодта, арәдывта доннуәзтәй.

Къулыбадәг ус та дон куы ауында, уәд фырцинәй ләппу акодта Фысы фыртәй. Ам, дам, ләүү амә, дам, иумә цәрдзыстәм, сүллиңчытә кәнин систа йә алышарс. Фысы фырт ын арфә ракодта амә дзы, әрмәст әрдомдта, цәмәй уәлдәхмә фәндаг кәуылты ис, уый йын бацамындаид.

Къулыбадәг ус ын иу фәндагәй загъта: ууыл цу, зәгъгә, амә иу хәдзармә бафтдынә, уым цәрпелүү иу ус, амә дә кәд йә хорзәх уа, уәд дә уый фәхәццә кәндәзәнис уәлдәхмә.

Ләппу къәбәрхәрдмә дәр нал фәләуүүд, фестад амә къулыбадәг усы амында фәндагыл фәраст. Цәуынта байдында, цәуынта байдында амә, бирә фәцыд, цъус фәцыд, чи йын цы зоны, фәлә иу хәдзармә бахәццә, цъиуы ахстоны хуызән, ләууы карчы къәхтүү. Хәдзары әртә чызджы. Сәе иу кәугә кәнин, иннә — худгә, әртүккаг та — заргә.

— Ай цы диссаг у! — фәрсү сәе ләппу.— Ахәм хуыннан никүм федтон: әртә чызгәй иу кәугә кәнин, иннә — худгә, әртүккаг та — заргә.

— Гъе, дә нывонд фәүәм,— фәцырда ам заргә чи кодта, уый.— Мах уыдистәм авд хойы. Залиаг калм нәм фәцахуыр, амә ма баззадистәм әртәйә. Кәугә чи кәнин, уый ацы райсон хәрдәзәнис амә ууыл кәнин, мәнә худгә чи кәнин, уый — сом райсон, худгә

дәр ууыл кәнин, мән та — иннәбон райсон, аз фәстагмәдәр баззайдзынән амә цәуыннә хууамә зарон?

Фысы фырт сә бафарста, залиаг калм куыд әрбацәуы, зәгъгә, амә йын чызджытә рапабар кодтои, дуарәй сәм кәй әрбахъәр кәнин, мәхион мын радәттүүт, зәгъгә, амә йәм уыдон дәр адәт-тынц чызджы.

— Ныр тагъд зындаңәнис² — афарста сә ләппу, амә йын куы загътой, ныртәккә йә ардәм хъәуы, уәд сә бафәдзәхста: дуарәй, дам, куы 'рбадзура, мәхион мын радәттүүт, зәгъгә, уәд ын дзуапп раттуүт: «Дәтгә дәр дын ай маң акәнәм, әрбацу амә йә ахәсс», — йәхәдәг кардәлвәстәй әрләүүүди дуаргәрон.

Уалынмә залиаг калм ныкъкъуыззитт кодта амә бәстү цъар йә сәрүл әрхәссы. Дуармә куы әрхәццә, уәд бахъәр кодта мидәмә:

— Мә аходән мын радәттүү!

— Эмә дын ай дәтгә дәр ма маң акәнәм? Әрбацу амә йә ахәсс, — дзуарынц ам чызджытә. Калм фәмәстүү, уыциу гәпп бакодта мидәмә, хууамә се 'ртәйи дәр ахордтаанд, фәлә Фысы фырт цәттәе уыд, ныцъыллык ын кодта йә сәр, стәй йыл аздәхти, ныммуртә йә кодта амә аздәхти иуварс.

Чызджытә фырцинәй суртә кәнин райдытой. Ләппуйә сәхицән әфсымәр загътой.

Уалынмә къәвда ныккалдта, къәвда, амә зәхх ләсантә кодта.

— Ай цы диссаг у? Ахәм къәвда аз никүм федтон, — дзуары Фысы фырт йә кәнгә хотәм.

— Уый нә мад уәларвы уыдис хъастмә амә та, әвәццәгән, йә зәрдә ницәмәй барухс. Әрыздахы, амә та, афонимә мә чызджытәй иу удәгас нал у, зәгъгә, әркуында, амә къәвда уый тыххәй кәнин.

Уалынмә та хур ныккасти, хур амә ләдҗы уыргатә судзы.

Ләппу та чызджыты фәрсү:

— Ацы хур та цы нысан у, аз ахәм хур куы никүм федтон?

— Уый нә мад базында, йә хъәбултә удәгас кәй сты амә баҳудити, хур уый тыххәй у.

Стәй дымгә систади, дымгә амә зәххы цъар стигъы.

— Ай та цы диссаг у? — фәрсү та сә ләппу.— Аз ахәм дымгә куы никүм федтон?

— Уый нә мад әрхәццә кәнин, амә уый базырты дымгә у. Фәлә дә кәм амбәхсәм, фырцинәй дын исты куы кәнин? — стыхстысты чызджытә амә йә күүсү ын акодтои.

Уалынмә әрбауди сә мад, йә базыртә къуыммә баппәр-ста амә йә чызджыты фырцинәй йә хъәбысы ныттыхта:

— Цы хабар у, мæ хъæбултæ, куыд нæ фæзынгæ уæм фæци уæудхæссæг?

— Max дæр ын ницы зонæм,— бакодтой чызджытæ.

Мад куы 'рбадтис, уæд афтæ зæгъы:

— Кæцæйдæр мыл аллоны тæф куы кæлы?

— Хæтæнты ды хæтыс, цæуæнты ды цæуыс, уæларвæй нæм ды æртахтæ, аллоны тæф та дыл махæй кæлы?

Мад та иучысыл æнæдзургæйæ абадт æмæ та афтæ зæгъы:

— Кæцæйдæр мыл аллоны тæф кæлы.

Чызджытæ йын сомы ракæнин кодтой, хъуыддаг ын куы радзурой, уæд ын кæй ницы кæндзæнис.

Ус расомы кодта æмæ йын уыдон дæр хъуыддаг радзырдтой. Ус фырцинæй лæппуйы фелвæста, фырцинæй йæ авд хатты аныхъуыртта, авд хатты йæ фæстæмæ сæппæрста.

Фысы фырт дæр ын радзырдта йæ хæбæрттæ, ие 'фсымæртæ йыл сайдæй куыд рацыдисты, авд дæлдзæхмæ куыд æрхаудта, уыдонмæ куыд бафтыди.

Раст æм уыцы рæстæджы, кæфхъуындары цы мæличчы зæххыл амардта, уыцы мæличчы минæвæртæ æрбахæцца сты, афтæ æмæ, дам, дæ афтæ мæлиkk хоны йæхимæ.

Ус лæппуйæн бамбарын кодта, зæгъгæ, дын уый стыр лæвæрттæ кæндзæни, фæлæ мацы райс, æрмæст дзы æрдом аст къамбецы къабазы, аст хуыны гуыдыштæ æмæ аст путы та сæн æмæ дæ æз хæцца кæндзынæн уæлдзæхмæ.

Мæлиkk фырцинаæй Фысы фырты зæххыл æрбадын дæр нæ уагъта, алы зынаргъ лæвæрттæ йын кодта, фæлæ дзы уый йæхи дзыхæй æрдомдта æрмæст аст къамбецы къабазы, аст хуыны гуыдыштæ, аст путы та сæн.

Мæлиkkæн йæ бон нæ уыдис, æви цы, уайтагъд ын сæ ацæттæ кæнин кодта æмæ сæ лæппуйы ныхасмæ гæсгæ балæууын кодта усы дуармæ.

Дыккаг райсом ус йæ базыртæ йæ уæлæ баппæрста, Фысы фыртæн аст къамбецы къабазы, аст гуыдышы æмæ аст путы сæн æрцамайын кодта йæ уæлæ, сбадын ын кодта йæхи дæр æмæ йæ бафæдзæхста, цæмæй-иу куы фæхъуахъхъ кæна, уæд-иу ын йæ хъуыры ауадза иу къамбецы къабаз, иу хуыны гуыдышы æмæ иу пут сæн.

Ус стахтис æмæ зылдис, зылдис зылдис... Иудзæвгар куы фæтахт, уæд фæхъуахъхъ кодта, æмæ йын Фысы фырт иу къамбецы къабаз, иу хуыны гуыдышы æмæ иу пут сæн ауагъта йæ хъуыры. Иудзæвгар куы атактысты, уæд та фæхъуахъхъ кодта ногæй...

Афтæ ус фæхъуахъхъ кодта аст хатты. Аст къамбецы къабазы, аст хуыны гуыдышы æмæ йын аст путы сæн лæппу аст хатты ауагъта йæ хъуыры.

Уæлдзæхмæ фæцæйхæцца кодтой, афтæмæй ус фæхъуахъхъ кодта фарæстæм хатт. Лæппу йын цы адардтаид, уый йæм нал уыди, фæтарсты, зæтгæгæ, мæ куы аппара. Кардæй йæ зæнджы фæлмæн счьеpp кодта æмæ йæ усы дзыхы аттыста. Ус бамбæрста хъуыддаг æмæ йæ йæ дæлæвзаг амбæхста.

Уалынмæ схæцца сты, уæлзæххыл æрбадт ус æмæ лæппуйы рапрæвта ие рагъæй. Кæрæдзийыл атыхстисты, æмæ лæппу араст йæ фæндагыл.

— Къуылых та цæмæн цæуыс?— дзуры йæм фæсте ус.

— Бадынæй мæ къах бандзыг ис æмæ кæд уый тыххæй,— афсон кодта лæппу.

— Ардæм ма æруай уæдæ,— фæдзырдта йæм ус', йæ хæлафы къахыл ын схæцыд, æмæ— йæ зæнджы фæлмæн æгасæй лыг.

Ус ын бауайдзæф кодта, цæмæн афтæ бакодтай, зæгъгæ. Йæ дæлæвзагæй лæппуйы зæнджы фæлмæн фелвæста, лæппуйы къахыл æй ныттæпп кодта æмæ, цы уыдис, авд ахæмы йын фестад.

— Ныр цæугæ кæн.

Лæппу дæр цæуы, цæуы, цæуы æмæ, чи зоны, цас фæцыди, фæлæ иу хуыгæсыл сæмбæлд. Хуыгæс йæ хуыты алыварс цъилиау куы ныzzили, уæд иу диссат у. Бæсты цъар хæссы зарынæй.

— Дæ хуыты рагъяу мын бирæ уа, хуыгæс! Цæуылдæр хъæлдзæг дæ?— дзуры йæм Фысы фырт.

— Хъæлдзæг куыннаæ уон! Акæс-ма, Хуры фырт æмæ Мæйы фырт аборн чындзæхсæв кæнинц, айæппæт хуыты æргæвдгæ кæндзисты æмæ сæ къæдзилтæ иууылдæр мæн хъуамæ уой!— ныzzарыди та хуыгæс.

— æмæ уæд кургæ та кæй кæнинц, кургæ?— дзуры та йæм Фысы фырт.

— Цыдæр дард бæстæйæ замманайы рæсугъд чызджытæ æрхастой, æртæ хойы сты. æртыккаг та сæ кæнгæ æфсымæры уыдис, фæлæ, дам, иу фыдцылыс цыдæр уыд æмæ йæ кæмдæр удæгасæй нынныгæдтой. Йæ фат æмæ ма сæм дзы ие 'рдын бæззадысты. Уый сæ чи фехса, уый уыдзæнис уыцы чызгæ дæр.

— Мæнæ мæ дарæс скæн, ацу чындзæхсæвмæ, хуытæ æз фæхиздзынæн дæ бæсты,— дзуры та йæм Фысы фырт.

— О, æмæ утæппæт хуыты къæдзилтæ дæу фæуой?— нæ разы кæнни хуыгæс.

— Мәхи хәйттә дәр ма дын ратдзынән,— ныфс ын бавәрда ләппу, фәлә хүгәс батыхст.

— Әмә хүйтә күйд ахуыр сты, уый зонис? Цалынмә сын сә къудиты бынтаң апъа кәнай, уәдмә доны нә фәхизынц.

— Ма тәрс, әгәр хызт дәр ма сын фәуыдзәнис.

— Уәле сауджын фәкәсси, цәвүн сә никәмән уадзы.

— Хорз, хорз, аз дәр сын апъа кәндзынән,— Фысы фырт ыл скодта йә дараес, йәхәдәгә та хүгәсси пысултә скодта.

— Күй бацәуай, уәд ног чындытыл адәм цин кәндзысты әмә-иу сын се 'фымәрэ' усаджы хъәбысмә аивәй баппар ацы къухдарән.— Ләппу йә къухәй рафтыдта чызджы къухдарән әмә йә радта хүгәсмә.

Хүгәс чындахсәвү күй баләууыд, уәд әй нал базыдтой. Уазәг, уазәг, зәгъгә, цинтәй ийл кәнинц. Уый дәр йәхин аивәй баласта чындытәм, әмә ийин Фысы фырт күйд бацамында, афтә бакодта.

Нырмә әнкъард, әрхәндәгәй цы чызг бадти, уый ныр йә къухдарән күй ауында, уәд баҳудт әмә йә рафәрс-бафәрс систой:

— Цы кодтай, нырмә мардәрцында бадт күй кодтай, уәд ныр цауыл баҳудтә?

— Ныр дәр ма баҳудон?— ницы сын схъәр кодта уый дәр.

Уалынмә Фысы фырт дәр йә хүити скъәрын сферән кодта, фәлә хүйтә доны кәм комынц, сә къәдзилтә ныхъхыил кодтой әмә къуыгъыттәнгә дыууәрдәм кәнинц доны былтыл.

— О, хүгәс, хүгәс. иннә хәттиты-иу күйд кодтай, уый дә ферох ис?— уәле йәм дзуры сауджын.

Уәдә уый загътай. Фысы фырт дәр тымбылсәр ләдзәг дард фәхаста, хүити дын раләууыд хафт-хафтәй, әмә кәрәдзийи сәртү, сә къудита здыхтытәнгә хаудтой доны иннә фарсмә.

Фысы фырт, хүгәс күйд вәййи, фынджы кәрон арбадт, әмә ийин хүити къәдзилтә йә разы срәдзәгъд кодтой.

Уалынмә Хуры фырт әмә Мәйи фырт фат әмә ардынәй хъазын райдыттой. Фысы фырты ардын дәр раиваз-баиваз кәнинц, фәлә йыл сә бон нае цауы.

— Ардәм ма йә радеттут, аз әй фенон,— дәле сәм дзуры Фысы фырт.

Фәлә йәм ницы сәзирдтой, ома хынджыләг кәни әмә баҳудтысты.

Уәд та сәм дыккаг хатт бадзырдата Фысы фырт, әмә та йыл ныххудтысты, ома мах ын күй ницы зонәм, уәд ын нае хүгәс цы хъуамә базона?

Фысы фырт сәм әртыккаг хатт күй бадзырдата, уәд әм әй раләвәрдтой, бакәсәм ма йәм, кәддәра цы йә зәрдү ис, зәгъгә.

Фысы фырт фат әмә ардын райста, әрсәрфтытә сә кодта йе 'рмттәй әмә нуазән аркуырдата.

Әнәхъән дзәбидыр әм бадт ронг авәрдтой, әмә дзы ләппу скуытва:

— Хуыцәутты Хуыцау, кәд әз ме 'фымәртү истәмәй фәсайдон, уәд ацы фат фехсәзинән, иуәй дәм ссәуәд, иуәй әрыздахәд фәстәмә әмә мә сәрү астәу ныссәдзәд. Кәд ме 'фымәртү раз ницы рәдый дән, афтәмәй мыл сайдәй рацыдисты, уәд дәм ацы фат иунәгәй фәцәуәд, дыууәйә әрыздахәд әмә ме 'фымәртү сәртү ныссәдзәд.

Ләппу әмә чызг кәрәдзийи фәцин кодтой, чындахсәв сәхирдәм аздәхтой, Хуры фырт әмә Мәйи фырты та әнәхистәй бавәрүн кодтой.

Уый фәстәе Фысы фырт адәмән хәрзбон загъта, йә дыууә чызг-каиси дәр йемә фәкодта йә мадмә әмә сә уырдыгәй чынды фервыистой, сәхәдәгә та ма абон дәр цәрүнц әмә хәрүнц.

Үйдон әрцыдмә бирә цәрут.

Радзырдта йә Цхинвали районы Ногхъәуы цәрәг 90-а兹зыд зәронд ләг Хъазиты Аликсандр. Ныффиста йә Хъазиты Мелитон.

МАХАРБИЙЫ МОНОЛОГ

Æз дән Зорыхъоты Махарби, елхотаг, цәуы мыл 79 азы. Уыдыстәм авд æфсымәры әмә иу хо. Мә фыд Тебокка (Темболат) райгүирди 1876 азы. Уыдис әнахуыргонд ләг, хүмәтәджы зәхкусәг. Дыууә дамгъәйы зыдта әрмәстдәр: З.Т. Мә мад Уәлинка дәр әнахуыргонд. Фәлә кусынмә рәвдүз уыдысты, әмә нә хәдзар хъуга ницәмәй әйїфта, хорәй зәгъай, фосәй зәгъай, маргъәй зәгъай — иууылдәр нәхи күхвәллой. Фыд иттәг хорз арахсти бәхы рәвдзытә — сәргүтә, идәттә, дзыләрттә, екситә — кәнынмә. Ноджы әвзиистыл сауәфтид кодта әмә-иу бәхы дзаумәттә аив сәфәлиста. Нә мад дәр тынг дәсны уыди күхмимә: хүйдта басылыхъытә, чыссәтә, тамакодәттә-чыссатә, сәракәй хәдбын дзабыртә, хәләфтә, хәдәттә. Тутайы кәлмитә дардата, әмә уыдон әндәхтәй быдта цыллахъытә, стъоләмбәрзәнтә, базыцъәрттыл кодта алыхуызон нывәфтидтә, уәдә хәрдгәйә хъуымбылтә, алдымбылтә, дамбацайы бостә әмә әндәр ахәм фидауцы дзаумәттә аразынмә дәр тынг арахсти. (Махарби сыйстад әмә къамодәй райста пылыстәгәй конд туасәнгәс цидәр). Ахәм алыхуызон дзауматә нәм бирә уыди, фәлә нын фесәфтысты).

29

1927 азы цәуын райдытой, сырх чырәтә кәй хүйдтой, уыдон. Бричкәтәй зылдысты әмә, гурыыско кәуыл кодтой, уыдонән сә мулк истой. Әмә нын нә нартхор аластой. Хъуыды ма йә кәнын, дыууә къутуйы нәм уыдис, иу әхсәрдәсгай метртә сә дәргъ, әмә дзы ницыуал фәугътой. Мах әй цәмәй зыдтам, цы стәм, уый, фәлә ныл сәхәдәг кулакты ном сәвәрдтой. Стәй ныл хъалонтә әвәрын байдытой: алы къуыри дәр — дыууә туманы. Уәд уыдон әхца уыдысты — зәгъәм, фысы аргъ әртә сомы әмә әрдәгәй уәләмә нә хызти. Гъемә ахәм стыр хъалонтә цәмәй фыстаиккам? Нартхор ма нәм иуцасдәр бazzади. Мә фыд әй элеватормә ләвәрдта, әмә-иу цы 'хца райста, уый-иу хъалонты фаг сси тыхтә-фытдәй.

Тебокка.

Фыды та йын хъазахъ амардтой, коммуна кәй сарәзта, уый тыххәй. Мәнә ацы газеты Феня йәхәдәг фыссы йә хабәрттә. (Махарби мәм радта Кировы районы газет «Вперед-Размәйы» 1988 азы 3 сентябрь номыр. Феня-Феодосияйы ныхәстәй райстам хицән скъуыддәгтә.)

«Из шестерых детей нас осталось двое: младший брат Иван и я. Он попал в детдом, а я, беспризорная, в период голода примикула к потоку беженцев. И вместе со взрослыми пешком пошла через Прохладное в сторону Осетии. В то время мы не знали, где найдем пристанище. Мне было одиннадцать лет, когда я попала в семью Зарукаевых в Эльхотово. Помню, как Тебука (отец семейства) со станции забрал меня к себе домой. Искупали меня, переодели в чистую одежду... Как сегодня помню,

отец Тебука (он и для меня стал отцом) сказал детям, чтобы не обижали меня. Назвали меня Надей, хотя имя мое было Феня... В семье Зарукаевых хорошо относились ко мне. Мать называла меня родной дочерью. Бывало, где-нибудь свадьба, она испечет пироги, завяжет их в тарелку и пошлет меня туда. Так в дружбе, согласии жили. Когда мне исполнилось семнадцать лет, вышла замуж за Андрея Шиленко. Он был такой же беженец, как я, жил он у бездетного Бази Тулатова. Тут должна признаться, что нечестно поступила по отношению к родителям: обманула Тебука и Олю, сказав им, что еду на родину, а сама вышла замуж... Спустя несколько дней, меня встречает мама Оля.

— Зачем обманула,—говорит она мне.— Я бы матрац, одеяла и другие вещи дала, а ты...

И, действительно, она дала мне все это... Так по сей день я считаю их родными. Осетины приютили меня, спасли мне жизнь...»

1929 азы 19 декабры Тебоккайы əрцахстой. Йә уәнән хәдбынмә стырсынкъ əрзад әмәй йәм тәвд уыди, фәләй йә уәддәр аластой. Бутырины әмәй Ленины уындаки цы хәдзар ис, уым уал фәбадт иуцасдәр, стәй йә ахәстонмә аластой. Әфсымәрты хистәр Зураб та Мәскуйы ахуыр кодта, әмәй йыл уырдәм ныфыстой, кулачы фырт, дам, у. Институты цыптарәм курсәй йә ратардтой. Әмә ардәм ссыдис, уәдә цы фәуыдаид? Нә хо Зәйрәт (неппәты хистәр) мә фыдән ахәстонмә цыдәртә счаста. Мә фыд ай фарста: кәм и Зураб, куыд у? Дәлә, дам, хәдзары күистытә кәнъы Нә фос нын, зәгъән ис, иууылдәр аластой: 8 бәхә, 2 бричкәй, иу уәрдон, тачанкә, файтон, 5 хъудаки, 2 къамбецы. Фысфос гыцыл дарданта мә фыд. Ныууагътой ма нын иу бәх, иу къамбец әмәй уәрдон. Фәләе зымәдаки тәмәнен уыдан дәр байстор. Стәй Зурабы дәр əрцахстой. Уәд ыл цыдис иу әмәй ссәдз азы. Фыдән ацы хабәртә мә хо нә хәр кодта. Фәләе фыд цы камерәйы балти, Зурабы дәр дын уырдәм куы баппариккой, чи зоны, фыдәрагән, фыдән зын цәмәй уыдаид, уый тыххәй. Ләппүйән раздәр стәрхон кодтой: фонд азы әмгъуыдмә хъуамә ацыдайд, колхозтә кәм нә уыд, ахәм ранмә. Гъемә ацыди Мәскуы-

Зәйрәт.

мә, уырдыгәй та Душанбемә ахауди. Уым алы рәтты фәкуыста, стәй Бакумә əрбацыд. Инна әфсымәрты дәр иудадзыг тыхсын кодтой, әмә куыдхистәрәй алырдәмиты лиздын байдытам. Хаджи-Паго (Зурабы кәстәр) алыгъди Майкъопмә, иуцасдәр дзы фәкуыста, стәй та Сочимә фәхаяуәггаг әмә хәринаггәнәггәй күиста. Уым дәр әй цәрын нә уагътой әмә 1934 азы Смоленскомә афтыди. Күиста цәлгәнән фабрикәй директорәй.

Берды кәстәр уыди Рамазан. Нә хәдзәртәй нә күи ратардтой, уәд дыууә къуырийы уынджы фәхуыссыдыстәм. Кәрты дуарыл беңзеби сәвәрдтой. Ныр мидәгәй мәргүтә — каркәй, гогызәй, бабызәй — схъомпал сты, хәринаг раттәг сын нә уыд әмә сәхәр-хъәләба хъуисти. Гъемә сәхъильдымты давтой. Фәскомцәдисонты сардытой хъәуы хицәуттә, уәхъус дарут Зорыхъотәм — мыйаг сәхъигтәй исчи сәхимә күи бауда, зәгъәг. Фәләе сихъигтәй дәр чи уәндиди мах сәхимә баудын! Гъемә дыууә къуырийы бәрц нә бонтә мити рагъыл арвыстам. Хуыцау хорз, әмә нәм хос уыди, митыл-иу әй байтытам әмә афтәмәйтү ирвәэтыстәм. Фәләе Хаджи-Пагойы кәстәр Рамазан суазал, иә рәүдҗытә фәса-хъат сты. Дыууә къуырийы фәстә мә фыдымады 'рвадәлтәм Тогъуызатәм балыгъыдистәм — нә чылдыммә цардысты. Уыдоны дәр кулактә схуытой: бран сәм уыд әмә уый тыххәй. Фәләе Тогъуызатәм дәр цас хъуамә фәцардаиккам! Сәхи нә хъуыди хәдзар! Рамазан тынг тыхст уыди, фәләе цәй дохтыр әмә цәй хостә! Ләппү күи 'руәззая, уәд афтә, мә фыд, дам, кәм хуыссыд, уыцы агъуыстмә, дам, ма мә баҳәссут. Әмә иә цәхәрадәтты сусәгәй əрбахастой — кәрты дуарыл беңзеби уыд әмә иә ууылты хәссән нә уыд. Иу дыууә къуырийы ацарадыстәм нәхи хәдзары. Иуахәмы нә хо Зәйрәт донгонда дзул скодта әмә иә примусыл фыхта. Хәдзармә бацыдистәм, уый күи базытой хъәуы хицауд, уәд нә фәдым уым смидасты. Абоны хуызән ма иә хъуыды кәнъын: сәхистәр əрдәгфых дзул иә къахай скъуырда, әмә уый рыгтыл атылди хәдзары къуыммә. Рамазанән мә мад иә уәлхъус бирә фәбадти. Ләппү амарди 1930 азы 30 апрелы. Цы бон амард, уыцы бон музыканттә нә рәзтү ссыдисты хъәрәй цәгъидгә — мах фыдәнән.

Нә хәдзарәй та нә күи ратардтой, уәд күирдадзмә балыгъыдистәм. Бады Боца, зәгъәг, уымә уыди күирдадз. Дыууә әфсымәрәй дзы күистой уырыссәгтә. Иу дзы — Филипп, иннәйи ном нал хъуыды кәнъын. Алырдыгәй дымгә фүтт кодта, бирәгүтә дәр дзы нә бафәрәзстанккой, ахәм уазал дзы уыди.

Әртәйә ма бazzадыстәм: мә мад, мә хистәр Сафарби әмәжәз. Берд уый размә Сочимә алыгъд әмә уым күиста. Күи загътон, әфсымәртә чи күид хистәр уыд, афтә алышадәмиты лыгъдысты. Озырмес та Докшукинмә ацыд әмә спиртзаводы слесырәй күиста. Нә хо Зәйрәт та уәдмә чынды ацыди — Тотыккатәм.

Зураб дәр Бакуйә әрбаздахти. Ногәй йә күи әрцахсой, уымәй тәрсәгәйә Сочимә йәхи айста, сси Советон Цәдисы ЦАЕК-ы фәлладуадзән хәдзары әфсисады хайады хиңау. Хаджи-Паго дәр ма уым уыди. Цәвитетон, әртәйә дәр уым күистой: Зураб, Хаджи-Паго әмә Берд. Дзгойтәй Хадзыбатыр, зәгъгә, нәхи хъәүккаг, уый дәр уыцы рәстәг Сочийы цард әмә ардәм, Елхотмә күи цыд, уәд әм-иу Зураб истытә радта (сәкәр, пырындз әмә әндәр ахәмтә). Күирдадзы сә хәрын нә уәндыйдистәм, күи нә әрбайяфой әмә та нә күи бафхәрой, зәгъгә: алы бон дәр нә (кәнә та бонцухәй) бәрәг кодтой хъәусоветәй, әмә нәм-иу цы ссардтой фәстаг мурсы онг, уыдан-иу ассывтой. Зәххыл-иу голджытә байтыдтам әмә уыдныл зыр-зыргәнгә хүиссыйдистәм. Нә мад Уәелинка (Уәци) кәддәр нә алкәмән дәр теуайы хъуынәй скодта бастә. Гъемә нәм хүиссәнгәрзтәй цы бazzад, уыдан радта нә фыдымады 'рвадәлты ус Сымыханмә. Әмә сәм-иу изәр ныццыд әмә-иу иу хъәццул әмә иу баз схаста. Фәлә та нын сә-иу ахастой. Әвзист уидыг кәнә-иу әндәр исти дзаума күи ауыдтой, уәд та Ыыл-иу сәхи хъәрццыгъатау ныццавтой. Мә фыдмә уыди сизгъәрин сахат, дыууә сәрп-әхгәнәны йын. «Павел Буро» хүинди (мәхимә дәр ис ахәм). Нә мад әй йә әргъәу чырыны бафснайдта. Цы басылыхъытә, алдымбыдтә, хәрдгәхуытә, дамбацайы бостә-йедтә кодта, уыдан, стәй алы зынаргъ әндәхтә дәр уыцы чырыны әвәрдта. О, әмә мә фыды сахат әмә тамакодон-портсигар дәр уым уыдисты. Иуахәмы та нәм джигул кәнинмә әрбацыйдисты, кәд та мыйиаг сә хәдзарәй исти әрбахастой, зәгъгә. Әмә уыцы әргъәу чырын күи ауыдтой, уәд ыл сәхи ныццавтой. Мә хо ма сахат әмә портсигар йә роны атыста, фәлә йын сә байстой. Адәттә иууылдәр мәхи цәстәй федтон.

1929 азы бацыйдән скъоламә, әмә мын Зураб морә костюм сәрвиста. Уый синтәгыл әвәрд уыд, әмә йәм әвиппайды фәләбүрдтой. Әз афтид цыбыр хәлафы бazzадтән. Уынгмә мын ацәуән нал уыди. Мә мад күирдадзы цыдәр зәронд хәлаф ссардта, мазутәйдзәгтә. Бирәй яхе фехсадта, стәй мын дзы хәлаф бахуыдта.

Кәд гыццылтә уыдистәм, уәддәр нә уынгты дәр сәри-барәй цауын нә уагътой. Терчы доныл хид арәзтой әмә уырдәм хуыр ластой. Едзатәй Хъауырбег, стәй Бесатәй, йә ном мә ферох, цима Зауырбек хүинди — уыцы гыццылтәй нә-иу уынджы әрцахстый әмә-иу нә хуыр калын кодтой, йе та нә-иу әндәр исти күистытыл бафтыдтой.

Элеватормә устыты кусынмә тардтой. Нә мады дәр-иу арәх арвыстой. Иу заман уырдыгәй уыцы фәлладәй ссыд, әмә йәм әмбисәхсәв хъәусоветмә бадзырдтой. Чызгәй фәстәмә йә къухыл цы дыууә къуҳдарәны дардта, уыдан ын ләгдыхәй исын байдыдтой. Әфтауын нә күимдтой (никуы сә әфтыдта), әмә цәхахст кодта, дзырдта сын, мәхәдәг сә рафтаудынән, зәгъгә, уәддәр әм нә байхъуыстый әмә йын сә, йә къухты тут акалд, афтәмәй рафтыдтой.

Мә фыды 1930 азы декабры Цәгатмә ахастой. Архангельскы обләсты Плесевскаяны станцәйы күиста хъәды хәдзарады. Фонд азы хъуамә уыдаид хасты, фәлә хорз күиста, әмә йә әмгъуыдәй раздәр рауагътой. Сыздәхти 1934 азы. Фәлә та дзыхъынногәй ахсын райдыдтой. Гъемә ногәй Бакумә алыгъди. Зурабы дәр бабәрәг кодта, фәлә уымән дәр тарстти: әз сәфын, фәлә ма мә фырты та фыдбылызы цәмән әппарын, зәгъгә, әндәр ранмә ацыди: Сарван, зәгъгә, уыцы станцәмә хәстәг совхоз уыди Наримановы номыл әмә уым бәхтәмзиләгәй күиста. Иуахәмы совхозы кассир банкмә ацыди күсдҗытән мызд әрбаласынмә. Фәндагыл ын цавәрдәр стигъдҗытә үе 'хца байстой. Бәстә сәфадис. Тебокка сагой райста, бәхыл абадти, стигъдҗыты фәдыл азгъордта. Иу ран сә доны был къудзиты астәу әхцатә нымайгә ауыдта. Иунәгәй сәм сагоимә бахуузыди. Ныр уыданән сә дамбаца — сә цуры. Фәлә ләдҗы сагоимә күи ауыдтой, уәд фәтарстысты, дамбацамә фәләбүрлиномә дәр нал сарәхстысты, әмә сын әй Тебокка байста. Ракодта сә йә разәй. Уәдмә милицә дәр фәзындысты. Уый фәстәе йын цыдәр преми радтой, стәй кады гәххәтт. Уыцы гәххәтт нә хәдзары бирә рәстәг уыди, стәй фесәфти.

Мах нәхәдәг алыгъдыстәм Кәсәгмә. Мә мадән йә фыдыхотә фонд уыдисты: Сахар, Даухан, Запхан, Зәликә әмә Циныг. Сахарән кәсгөн мой уыди, Дейскәйи хъәүккаг. Әмә уыдонаң әрцардыстәм. Сә хәдзары хиңау та Докшукини спирт заводы күиста, тынг дзәбәх ләг уыди. Мә мад дәр, мах нәхәдәг дәр әххуыстә кодтам хәдзары. Әз саби уыдтән әмә ахәм хабар бахуузыды кодтон уыцы азтәй. Мәзджытәй

клуб сарәзтой әмә дзы иуахәмы әвдистой кино «Абырәг Зауыр». Кино нәма райдыдта, афтәмәй фанар ыссыгътой әмә зылдысты, ам, дам, адәмы знәгты сывәлләттә ис әмә сә атәрын хъәуы. Әмә нае уайтагъд феддәдуар кодтой.

Тебокка Бакүйә куы 'рбаздәхт, уәд куиста Мыртазаты фале Александровски цур — Терчы билгәрәттә фидәрттә кодтой, донмарәнтә арәзтой, каутә быдтой. Гъемә иуахәмы иу кәсгон ләг доны ныххауди. Ленк кәнүн та нае зыдта. Тебокка йә фәдым ныггәпп ласта. Әрәгвәззәг уыди, уазал. Ләджы бәргә раласта, фәлә йәхәдәг суазал, йә бәрзәйы әрхәдҗытә фәсахъат сты. Тынг әруәззая. Мысыкаты номдзыд дохтыр Мәхәмәт дәр ма йә федта, фәлә йын уый бон дәр ницыуал сси. Әмә 1936 азы амарди.

Иуахәмы Мыртазаты Рұсланимә Бесләнәй электричкәйи сцәйцыдистәм. Нә бакомкоммә иу ләг бадт фәци. Мәнәй иу дәс азы кәстәр уыдаид. Базонгә стәм. Ныхас ныхасы къаҳы. Фәрсын ай: кәмәй дә? Чеджемтәй, дам, елхотаг. Йә ном дәр мын загъта: Тебокка. Хуыцауы тыххәй, зәгъын, уыцы ном дыл чи сәвәрдта. Нә хъәуы, дам, Зорыхъотәй иу дзырдзәүгә ләг уыд, әмә, дам, куы райгуырдән, уәд мә мадырвадәлтә ныллаууыдисты уыцы ләджы ном ыл сәвәрут, зәгъгә. Уәдә, зәгъын, аз Зорыхъоты Тебоккайы кәстәр фырт дән.

Әфсымәртә, куыд загътон, афтәмәй бәстәйи алы рәтты ныппырхытә сты. Зураб 1942 азы әрбацыди Бакүйә әмә Мыртазаты элеваторы хәдзарады сәргъләууягәй куиста. Ардыгәй йә хәстмәе акодтой. Иу рәстәг сси, хәст кәй фехәлдта, уыцы куистуәттә ногәй баифтонг кәнүнүл чи архайдта, ахәм управленийи хицауы хәдивәг — Ныгулән фронты. Хәсты цы гәнәг уыд, уымән әппәтәй хуыздәр әвдисән мәнә ацы газет. (Махарби мәм радта, чи сбур, ахәм хәстон газетәй лыг уацхъуыд «Зураб Тимбулатович Зарукаев». Газеты ном хуынди «Красное знамя», рацыди 1945 азы 8 апрелы).

Зураб.

«Всю ночь сержант Зарукаев провел у танка. Лежа у гусеницы, на сырой земле, он не сомкнул глаз ни на минуту, прислушиваясь к каждому подозрительному шороху. Вокруг был лес, по которому еще бродили отдельные фрицы, а впереди, метрах в двухстах — вражеские окопы, куда откатывались немцы после неудачной контратаки.

— Разве можно уснуть в такую ночь? — думал Зарукаев, скимая в руках холодную сталь автомата. — Подкрадутся — и тогда пропал и танк и товарищи. Эко какая темы! Хоть глаз коли.

Веки стали какими-то тяжелыми, глаза мыкались, сержанта клонило ко сну. Но ни усталость, ни бессонница не могли побороть чувство ответственности, долга. Когда становилось невмоготу — Зарукаев протирал пальцами глаза, немного прохаживался и снова наблюдал.

На рассвете, когда бороться со сном еще труднее, к Зарукаеву подошел танкист. Разговорились о товарищах, о родных, о довоенной работе. И Зарукаев подробно рассказал своему собеседнику о том, как он работал откатчиком на шахте, как служил в казачьем кавалерийском полку и был ранен, как дерутся на фронте шесть его братьев. (Ам әхсәзы бәстү хъумә фыст уыдаид цыппар. — Ред.).

Разговор внезапно оборвали раскатистые орудийные залпы, разрывы снарядов, пулеметные очереди. Немцы пошли в атаку. Притаившись у гусеницы, Зарукаев подпустил немцев метров на 100 и ударил из автомата. Два немца были убиты, остальные залегли в кустарнике. Тогда Зарукаев продолжал стрелять густыми очередями в кустарники. Оттуда послышались крики и стоны.

Три раза немцы поднимались в атаку, и три раза Зарукаев клал их на землю: некоторых навечно, некоторых — до следующего подъема. Кончились патроны. Танкисты сбросили Зарукаеву карабин.

Видя, что к танку подобраться невозможно, немецкие автоматчики вызвали фаустпатронщиков. Четыре гитлеровца, вооружившись фаустпатронами, стали подкрадываться к танку. Предстоял неравный поединок. Но Зарукаев не растерялся. Он внимательно следил за немцами. Вот один из них стал целиться в танк. Зарукаев взял его на мушку. Выстрел — и немец безжизненно сунулся на землю. Зарукаев выселил второго фаустпатронщика и двумя выстрелами убил и его. Два других фаустпатронщика кинулись бежать. Зарукаев дал один за другим два выстрела. Оба немца были убиты.

Когда закончился бой, наши бойцы нашли с правой сторо-

ны танка, где вел огонь Зарукаев, девять убитых немцев и четыре фаустпатрона.

Так бывает за свою советскую Родину сержант осетин — Зураб Тимбулатович Зарукаев.

Младший лейтенант Г. Котелевский».

Загътон ма йæ, Хаджи-Паго уыди Смоленски. Хæст уырдæм куы'рбаввахс, уæд сын сæ бинонты эвакуаци скодтой Мæскуымæ. Лæппу дæр йæ хæстон хaimæ ацыд уырдæм. Хæсты фæуынмæ ма афæдз хьюыд, афтæ фæмард. Йæ бинойнагмæ йын цы фыстæг сæрвистой, уым ис ахæм ныхæстæ: «С глубокой скорбью командование в 1 части, полевая почта № 15300 сообщает Вам печальную весть: 19 мая 1944 года в результате тяжелого ранения, полученного при налете вражеской авиации, не приходя в сознание, умер Ваш муж Зарукаев Харитон Тимбулатович. Честно, самоотверженно выполняя свой служебный и гражданский долг погиб Харитон Тимбулатович».

Хаджи-Пагойы кæстæр Берды хабæрттæ та афтæ раудысты. Хæстмæ йæ акодтой, æмæ уацары бахауди. Уырдыгæй ралыгъд æмæ та фæстæмæ хæцæг æфсадмæ ацыди. Афтæмæй бафтыди Хаджи-Пагойы æфсаддон хаймæ. Хаджи-Паго куы фæмард, уæд йын йæ дзауматæ Бердмæ радтой. Берд йæхæдæг амарди 1963 азы.

Озырмесы æфсадмæ акодтой хæсты агъоммæ. Хæст æй æрæйїæфта Владивостокы, уырдыгæй бахауди хæцæг æфсадмæ æмæ æнæбæрæгæй фесæфти.

Мæ хæдхистæр Сафарбимæ æфсадмæ фæсидтысты 1939 азы, службæ кодта Краснодары краиы Ейски, уый фæстæ та Минсы. Хæст куы райдытта, уæд йæ тæккæ тыфылы смидæт. Уæз-зау цæфтæ фæци Киевы цур. Стæй уацары бахауди. Германы уæвгæйæ сахуыр къахыдарæс хуыйыныл æмæ æндæр ахæм куыстытыл. Нæхи бæстæмæ куы'рбаздæхт, уæд сси Гроднойы къахыдарæсы стыр куыстуаты хицау. Амарди 1984 азы.

Ныхас мæхицæй райдытton æмæ йæ мæхи койтæй фæуон. Нæ xo Зæйрат Тотыкката ус уыди, раздæр ма йæ загътон, æмæ уыдоммæ цардæхт Елхоты, афтæмæй аст къласы бакастæн. 1934 азы мæм нæ хистæр æфсымæр Зураб æрбарвыста, мæнмæ рацу, зæгъгæ. Уый та Бакумæ хæстæг совхоз «Обновленная земляйы» директорæй куыста (Хачмасы). Ацыдтæн. Скъола дзы нæ уыд, æмæ уал мæ алыхуызон куыстытыл бафтыдтой — зылын зæгæлтæ-йедтæ раст кодтон, хистæртæн цумайян бæззыдтæн. Стæй мæ ме' фсымæр Кировабадмæ ахуырмæ ар-

выста: райстон сæнæфсиртæм зилæджы æмæ сæндуцæджы дæсныйад. 1937 азы нæхимæ æрбаздæхтæн, уымæн æмæ мæ мад иунæг уыди Мыртазаты. Цæрынæн исты хостæ хьюыд æмæ посты къантормæ бацыдтæн, постхæссæгæй акуыстон цалдæр боны. Раст адæймаг кæй уыдтæн æрдзæй, сайын-фæливиын кæй нæ зыдтон, уый мæ цæргæбонты удхарæй мардта. Сæ хæдзары-иу чи нæ уыд, уыдоммæ-иу æртыгай-цыппæргай хæттыты дæр бахастон газеттæ æмæ фыстæджытæ. Нæ бинонтæ иууылдæр афтæ уыдисты: сайынтæ, гæды митæ-йедтæм никуы арæхстисты.

Фæстæдæр мæ æртæ мæйы курсытæм арвыстой, æмæ сæ куы фæдæн, уæд хистæр операторæй кусын райдытton Мыртазаты посты къанторы. Уырдыгæй мæ айтвой Прохладнæмæ — уыдтæн сæрмагонд бастæзинады хайады хицау. 1940 азы декабры мæм æфсадмæ сидтысты. Хæстон комиссар сидтонты номхыгъд каст æмæ мæнмæ куы'рхæццæ, уæд мын афтæ: размæ рапиз. Цæвиттон, цыппар лæппуйæ нæ ракодтой æмæ нын загътой, цалынмæ, дам, сæрмагонд уынаффæ уа, уæдмæ уæ не'рвิตæм æфсадмæ. Хаджи-Паго мæм фыста Смоленскæй, ардæм, дам, рацу. Аæз нæ уæндытæн цæуын, ам мæ куы агуорой æмæ исты æфхæрд куы байяфон, зæгъгæ. Фæлæ мын хæстон комиссарауды загътой, ис, дам, дын цæуæн. Гъемæ уæд ацыдтæн Смоленскмæ. Иу цыппар мæйы дзы фæдæн. Стæй та мæм ардыгæй тел ныцватой: рацу дæ раздæры куыстмæ. Рацыдтæн. Куыстон. Разамондæжыты зæрдæхудты никуы бацыдтæн, мæ куыстæй, ме' гъдауæй разы уыдисты æмæ мæ æдасдæзинады комитетмæ ахуыдтой. Фæдæн дзы иуцасдæр. ПÆК-ы скъоламæ дæр ма мæ снысан кодтой — Горькийы горæтмæ. Хьюамæ ацыдаин 1944 азы 1 сентябрь. Стæй мыл ныффиистой, уый, дам, стыр кулачы фырт куы у, йæ фыд ахст куы уыд, уæд æй уыцы бынатмæ куыд бауагътат. Адкомы хæдивæг Карданов Хадзымуссæ мæм гæххæтт равдыста, мæнæ, дам, дыл цы ныффиистой. Фысгæ та мыл нæхи ирон ныккода, хъаҳтхъæдүйраг, йæ ном æмæ йын йæ мыггаг барæй нæ зæгъын. Уырдыгæй мæ куы ратардтой, уæд та фæстæмæ Прохладнæмæ ацыдтæн — мæ раздæры бынатмæ.

1946 азы раивтон ардæм, Дзæуджыхъæумæ. Сæйраг почтамты хайады хицауæй куыстон, стæй хистæр ревизорæй. 1953 азæй 1963 азмæ уыдтæн Кæсæг-Балхæры Терчи районы бастæзинады къанторы хицау. Стæй ардæм ралыгъдистæм æмæ Технологон кусæнгæрзты заводы (раздæры Згъæры комбинат) фæкуыстон 1983 азмæ. Уæдæй нырмæ дæн пенсионер.

Мæ сæйраг куыстытæй дардæр хорз арæхстæн дзауматæ

Хаджи-Паго.

Саферби.

Берд.

Озирмес.

хуыйынмæ. Сærмагондæй никүи сахуыр кодтон, фæлæ бахуый-дзынæн уæлдзарм худтæ, хъусджын худтæ, кæрçытæ. (*Махарбى мæм равдыста йæхи хуыд кæрц. Турк æмæ әндæр бæстæтæй кæй ласынц, уыдонæй ницæмæй æвидыцдæр, цауддæр уыди*). Аæлдигъ кæнын дæр зонын. Мæ мадмæ, мæ хомæ кастæн æмæ афтæмæй сахуыр дæн. Лæг исты хъуыддагмæ йæ уд куы радта, уæд æй әнæмæнг базондзæни. Пенсионер куы сдæн, уæд мын фылдæр рæстæт уыд ажæм куыстыгæн æмæ сæ кодтон зæрдæргъæвдæй. Мæ 'фсымæртæ дæр къухæй афтæ рæвдз уыдысты: къахыдарæс хуыйынмæ æмæ әндæр ахæмтæм тынг арахстысты.

Редакторæй. Махарбийи ныхас фыст æрцыди диктофоныл, æфтыд дæр æм ницы ис, æппаргæ дæр дзы ницы акодтон. Аæмæ, чи зоны, текст комментаритæ хъуаг наеу, фæлæ цы чындæуа, зæрдæйæ тყпыртæ нæ уромы. Дунейи дзырдзæугæ лæгтæ рагæй-æрæгмæ дзурынï бинонтæ сты æхсæнады, паддахады бындуру. Ромы папæ Пий XI та бинонтæн паддахадæй ноджы стырдæр аргъ кодта, ахсджиагдæрыл, арфæйагдæрыл сæ нымадта.

О, хуызæн паддахад хъуамæ фыцаджы-фыцлаг бинонтыл аудид, сæ цардамондыл тыхсид, кусид иудадзыг. Аæримысæм Аристотелы фæдзæхст дæр: «Паддахад канд уйй тыххæй арæст нæ цæуы, æмæ дзы адæм цæрой, фæлæ сæйраджыдæр уйй тыххæй, цæмæй дзы адæм амондджынæй цæрой». (Бахахх æй кодтон аз.— Ред.)

ССР Цæдисæн хуызæнæн паддахад схонæн кæй нæ уыд, уйй абор алы æмбаргæ адæймаг дæр зоны. Советон системæ бинонты сфернджын кæныныл нæ архайдта, фæлæ коммæгæс цæгъартæ хъомыл кæныныл. Цы фыдтæ сарæстоз Зорыхъоты бинонтæ, йæ азар сыл цæмæн ныххуырста? Рæстзæрдæ, фыдæбонгæнæг адæм кæй уыдысты, сæ хидвæллойæ бынтæ кæй скодтой æмæ ма адæмæн дæр стыр хæрзты кæй цыдысты (зыбыты æвæгæсæг сидзæр уырыс-саг чызгæй дæр ма — сæ аст сабиы уæлæмхасæн — сæхицæн хъæбул загътой), уыдæттæ уыдысты сæ аххостæ? Цæмæн систы тутмондаг æнаккæгты, æдзæстуарзон, хæрамзæрдæ хæлæгтæнæгты æмæ æлгъаг фыдæвзæгты амæддаг? Тебоккайи бинонтæ цы фыдæвзарæнты баҳаудтой, уыдонæн сæ сæдæйæм хай дæр не 'вдисы Махарбийи ныхас. Аæмæ цас уыдысты, Зорыхъоты бинонтау царæфтыд чи баци, судзгæ фыдæбæттæ чи бавзæрста, сæ хал, сæ бæндæн кæмæн фæхауд, уыдон? Сæдæтæ, æрдæтæ, милюантæ! «Каждый день миллионом трагедий передразнивала жизнь Шекспира», — загъта поэт.

Исчитæ та мæ хъуыры абаддзысты, æмæ абор ноджы кæуи-

нагдэр уавәры күү стәм, зәгъгә. Раst у, кәуинагдэр, әлгыйс-тагдэр замантә байяфты нә сәртә. Фәлә нын ахәм «әвәджиауы бынтә» уыцы системә нә ныууагъта, уәларвәй нәм әрхаудтой? Раздәры партион-советон бодзтәй бирәтә абон дәр уынаффәгәнәг не сты?

Зорыхъоты Тебоккайы цотәй ма ныртәккә цардәгас у әрмәст Махарби. Базәронд, низтә йыл тых кәнын байдыдтой. Цәры, йәхи къухәй цы хәдзар сарәзта, уым. Раздәрау у әнәхин, раст ләг, ис ын сабий зәрдә. Йә кәстәрты дәр хъомыл кәны күист уарзыныл, сыгъдәгзәрдәйә, растәй цәрыныл.

Сә хуртәй бафсәд, Махарби!

11

МЫСИНӘГТАЕ

РЕУАЗТЫ Верә

ФЕМБӘЛД ИССӘИМӘ

ә дыккаг гвардион уәлдәфон-десантон дивизи 1945 азы 18 майы фәүәлахиз немыцаг фашисттыл Прагәйы, әмә аңыдыстәм Львовы әфсәддон зылдмәе. Хурхәтәны мәйи дивизий медицинон-санитарон службәйи командир булкъон Б.П. Шапошников мән арвыста 145 артиллерион Черкассаг-Киеваг бригады командир гвардийи булкъон А.Г.Штейнмә. Уый бардырдәй мә снысан кодтой цыппәрәм артдивизионы фелсырәй.

Бригады фәндаг уыди Дард Хурыскәсәнмә. Нә хәдтәхджытә әмбисәхсәв әрбадтысты, «Шальная балка» кәй хуытой, уым. Цыппар азы дәргъы мәләтән йә цәститтәм чи каст, уыцы хәстонтә хорз әмбәрстой, Хурыскәсәны цы уавәр рәзы, уый. Әвәд змисбыдырты хәстон техникә тынг зынтәй циди размә. Әхсәвы бирә тухитә бавзәрстам. Доныйя мәрдистәм. Рыг әмә мазуттәй нә цәсгәмттә ссая сты. Бонырдәм бахәццә стәм Порт-Артурмә. Әхсәзгай ифтыгъд уәзласән бәхтә тыхтә-амәлттәй ластой егъа сармадзантә. Алыхуызон бирә хәстон хәңгәртә, техникә хәлдтой фәндәгтә, әмә та дзы-иу әнәбары фәзынди «къәрмәджытә». Иу афон артизионаны командир лейтенант Ковбыш мә цуры февзәрд. Әз сармадзаны лафетыл бадтән әмә сагъәс кодтон, әртә мәйи размә мын зәрөнд санитар Киряков брезентәй цы цырыхъхъытә бахуытда, уыдан әфсәйнаджы схъистә әмә телты сыйн-дзытәй күйд ныппырхытә сты, ууыл. Әнгуылдзтә скъуытәй зындысты... Чи мын ратдзән ам цырыхъхъытә?..

— Хистәр лейтенант, фынәй дә?

— Нә, лейтенант. Мәнә мә цырыхъхъыты скъуытәм кәссиин...

— Әмә кәугә дәр уыдоныл кәныс?

— Аваццагән...

Уәдмә «къәрмәджытә» феуәгъд ысты. Лейтенант атын-дзыдта размә. Иуцасдәр рәстәджы фәстә бәхты мүр-мүрәй акъуырма дән. Авиппайды мә разы февзәрдысты бәхы къәхтә. Уәләмә скастән. Ауыдтон бәхылбадәджы. Йә къәхтыл дзыхъхынног цырыхъхытә ёрттывдтытә калдой. «Тәхуды, мәнән дәр күс уаид ахәмтә,— ахъуыды кодтон хинымәры.— Ахәмтә цәүен ис әрмәст нә зондажын фыд әмбал Сталинмә». Амә та ногәй скастән барәгмә. Уый әргәпп кодта зәхмә. Мә разы ләуууди бәрzonд, хәрзконд мәлләгтомау кавалерист. Аз та йын мә цәст әрәвәрдтон йә цырыхъхытыл.

— Чызг, скәс-ма уәләмә,— сазырдта барәг.

Аз мә чызи къухтәй мә цәстисыгтә асәрфтон әмә йәм скастән. Абон дәр ма мә зәрдил күс 'рләууы үйци ңау, уәд мә разы цардәгасау систы барәджы рухс, ныфсадеттәг сурәт. Йә цәститтәй калди, фенән кәмән нәй, фәләе банкъарын кәй үйүндис, ахәм цины хъарм тынта.

— Чызг, күс дә ауыдтон, уәд мәм афтә фәкасти, цыма ирон дә,— загъта уый, стәй йә басылыхъы кәронәй йәкъухтә асәрфта.

— О, ирон дән,— ризгә-тәрсгә хъәләсәй дзуапп радтон әз.

— Да ном ма мын зәгъ, ирон чызг.

— Аз Ревазты Верә дән.

— Хорз ном у Верә. Аз та Иссә дән, мә мыттаг та — Плитәй. Кәугә ма кән.

Аз әм джихәй кәсгәйә бazzадтән. Плиты Иссәйи койрагай хъуистон, йә тохы хабәртәй ын адәм дисән хастой. Амә мә ныр әвиппайды уырнгә дәр нә бакодта, мә уәлхүс үйци номдзыд хъәбатыр ләууы, уый.

Аваст фәндагәй райхъуисти кәйдәр «Аллюр, три креста!»

— Верә, ахәм къуырцдәзвәни ирон чызгимә ахәм фембәлд тынг зынаргъ у. Стыр ныфс мын дәттү. Ацы хәстү күйдәр фәүәлахиз уәм, афтә дә баңгурдзынән,— зәрдәдарән хъәлдәзәг ныхасы фәстә мын Иссә йә къухәй ме уәхск әрхоста...

Уйци къухәй әрхост әмә мидбылты худт... Ахәм уысм җәрәнбонтәм нә рох кәнны...

Армәст нә ферох быдырон посты номыртә кәрәдзийән раттын...

УИДӘГТАЕ

ДЗИЦЦОЙТЫ Юри

НАРТЫ САТАНА ӘМӘ МАДЫМАРӘЕМ

Ион пантеон иртәсдҗытә раджы бағиппайдтой иу цымыдисаг хъуыддаг: ион адәммә зәйтәй әмә дауджытәй бирәтән ис чырыстон нәмттә, фәләе син сә фәлгонцтәм күс 'ркәсәм, уәд рабәрәг вәйи, уыдонән сә апп рагон ион динәй кәй цәуы әмә үйл чырыстон дин та әрмәст уәлейә нәмттә әмә алыхуызон миниуджыты хуызы царь әвәрәгау кәй акодта, уый. Ахәмтә сты, зәгъәм, Уастырджи, Уацилла, Тутыр әмә әндәртә. (Миллер В.Ф. Осетинские этюды, II, ф. 237-238; Абаев В.И. Избранные труды, I, ф. 104, 109, 123-136). Ацы хуыцәуттән, кәй зәгъын әй хъәуы, рагон ирон әвзаджы уыд әндәр нәмттә, фәләе чырыстон дин райсыны фәстә уыдон ферох сты.

Уәлдәр цы хуыцәутты кой ракодтон, уыдонәй иу у Мадымайрәм. Йә номәй күйд зыны, афтәмәй Мадымайрәм у чырыстон «Богоматерь»-ы халдих. Йә миниуджытәй дәр бирәтә чырыстон динәй цәуынц. Фәләе ын йә фәлгонцмә лыстәгдәр күс 'ркәсәм, уәд фендзыстәм, чырыстон динил чи нә фидавы, ахәм муртаккаг миниуджытә дәр әм дзәвгар кәй ис, уый. Уәдә фарст әвәрән хъәуы афтә: цымә цавәр рагон ирон бардуаджы раивта чырыстон Мадымайрәм, ирәттә (алантә) ног дин күс рапстой, уәд?

Ацы фарстән дзуапп раттыны охыл нә зәрдил әрләууын кәнәм Абайты Васойы күистытәй иу. Скифаг пантеон ирон культурәйи цы фәд ныууагъта, ууыл дзургәйә, нә күйрүхон ахуырғонд зәгъы, Геродоты информацийә күйд зыны, афтәмәй скифтәм әппәти бәрzonддәр зәдил нымад уыд артձәстү бардуаг Табити әмә, дам, ын фәстәдәр, ома алантә чырыстон күс систы, уәд, йә функциятә йәхимә райста Мадымайрәм. Уимәмә иумә Васо банаисан кодта, зәгъгә, чырыстон Мадымайрәм.

майрәм әмә нәртон Сатанайән ирон фольклоры ис иумәйаг эпитет «не 'фсин», зәгъгәе (Абаев В.И. Указ.соч., ф. 109). Васоны хатдзәгтә хынцләйә, америкар фольклористтә Скотт Литлтон әмә Линдә Мәлкор фыссынц, зәгъгәе, нәртон Сатана алантән уыди сә артдзәсты бардуаг әмә ахста, скифтәм Табитиң цы бынаты уыд, раст ахәм бынат (Литлтон С., Мәлкор Л. Скифты зәххәй Камелотмә. Нью Йорк әмә Лондон, 1994, ф. 92-92).

Фәләе Васоны хъуыдыйыл ахуыргәндәй алчи не сразы. Зәгъәм, Цоциты Аланы хъуыдымә гәсгәе, Мадымайрәм алайнаг пантеоны Сатанайы наә раивта, фәләе — Дзерассәйы (Чочиев А.Р. Нарты-арии и арийская идеология. М., 1996, ф., 237). Ж.Дюмезилы хъуыдымә гәсгәе та, скифаг Табитийи ирон пантеоны Сатана наә раивта, фәләе — нәртон Ацырухс әмә Сафа (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. М., 1990, ф. 98-116)¹.

Куыд уынәм, афтәмәй ахуыргәндәм наә иухуызон хъууды скифаг Табитийән йәе ирон рефлексы тыххәй, әмә Мадымайрәмән та — йәе рагон алайнаг прототипы тыххәй. Зәгъын хъәуы уый дәр, әмә типологон әгъдауәй Сатанайы фәлгонц иттәг әввахс кәй ләууы иуырдыгәй Дзерассәйы фәлгонцмә, иннәрдүгәй та — Ацырухс фәлгонцмә. Бәлвырдаәр дзургәйә та, ацы уацы авторы хъуыдымә гәсгәе, Сатана әмә Ацырухс сәе равзәрдәй бынтон иу сты, фәләе Сатана бардуаг дәр уыд әмә каджыты персонаж дәр, Ацырухс та — әрмәстәр каджыты персонаж. Райдианы Сатана уыд әрмәстәр уәларвон арты бардуаг, фәләе фәстәдәр йәхи бакодта доны (әмә тылләджы) бардуаг Дзерассәйы функцитә дәр. Уымә гәсгәе, уәлдәр цы ахуыргәндәи кой ракодтон, уылонәй иуы хъуыды дәр наә уаппарина, фәләе уәлдәр, мәнмә гәсгәе, алантә чырыстон дин куы райстой, уәд Мадымайрәм алайнаг пантеоны наәдәр Ацырухс раивта, наәдәр Дзерассәйы, науәд Сафайы, фәләе раивта Сатанайы. Әркәсәм факттәм.

Ирон адәммә зәхгуысты традициты равзәрдү тыххәй зарәдҗы мидәг цы этиологон миф баззад, уымән йәе варианты архайынц куы Мадымайрәм, куы та — Сатана. Цәвиттон, дауджытә әрәмбырд сты, әмә бауынаффә кодтой, цәмәй зәххон цәрдҗытән зәхгуысты хъуыддәгтә бацамоной, ууыл. Зәхмә әртактысты әмә хүм кәнин райдытой. Се 'хсән уыди сылгоймаг-бардуаг дәр, әмә сын уый та хәринәгтә хаста. Йә ном ын зарәтгәндҗытәй иутә Мадымайрәм хонынц, иннәтә та — Сатана: «Мадә-Майрәм син къерехәссәг» (Ирон адәммы сәфәлдүстәд, 1961, II, ф. 321); «Уонән ба Мадә-Майрән

хуаллагдзау ку адтәй!» (Уый дәр уым, ф. 322); «Хуаллаггәнәг син нарти Сатана» (уым, ф. 320); «Уонән сә кәрдзиндзау нарти Сатана әй» (уым, ф. 323). Ацы мифән йә фәд зыны ирон куывды дәр, фәләе ам Мадымайрәм хәринагдзау нал у, фәләе — тауәг: «Какой урожай был на Курпе, когда Уацилла сеял на этой ниве левой рукой, а Майрәм, идя за ним, держала для него корзину с семенами, такой подай, Боже, и нам». (Миллер В.Ф. Указ. соч., ф. 280).

Ам цымыдисаг уый у, әмә, Сатанайән каджыты цы функцитә ис, этиологон мифы (әмә ирон пантеоны) дәр раст ахәм функцитә кәй әххәст кәнүн: ома, нартыл әххормаг аз куы скотта, уәд сә Сатана бафсәста. Дауджытә уәззазау куыстмә куы бавнәлтой, уәд уыдан дәр Сатана бафсәста! Әмә уәдә, раст у Цоциты Алан, Сатанайы «насытительница» куы раҳуыдта, уәд. (Чочиев А.Р. Сатана — «богиня» и «мать» // Изв. ЮОНИИ, 1983, ф. 88-92). Фәләе цымә цы ахкосагмә гәсгәе ивдзаг кәнүнц Сатана әмә Мадымайрәм зарәтгәндҗытән? Кәд, мыйяг, ирон мифологийи ацы дыууә персонажы иу бардуагыл нымад уыдысты? Хъуыддаг әсәгәйдәр афтә кәй уыд, уый тыххәй ис ноджыдәр иу бәлвырдгәнән.

Мадымайрәм зынгә бынат ахсы ирон адәммы чындахсәвү әгъдаутты. Мәнә цы фыста уый тыххәй В.Миллер: «Богоматерь обратилась в фетиш: около аулов большой камень носит название Мады-Майрәм и к нему водят молодую при брачном обряде. Приближаясь к священному камню, мальчики бросают в него каменьями и пулями, восклицая при этом: вот столько мальчиков (сколько камней или пуль и одну синеокую девочку подай, Майрам, нашей доброй невестке! Подобную же молитву произносит затем шафер». (Миллер В.Ф. Указ. соч., ф. 252).

Әнгәс әгъдау уыд иннә индоевропәйаг адәмтәм дәр: тылләджы бардуаджы бонтә-иу куы раләууыдысты, уәд-иу дуртә әхстый «с целью получить хороший урожай». (Фрэзер Дж. Золотая ветвь. М., 1983, ф. 15). Ома Мадымайрәм у, алы хъуыддагәй дәр (ома хорәй уа, фосәй, әви сывәллонәй) хъәздыг тылләг кәмәй күрдтой, ахәм бардуагты халдих. Фәләе цымыдисаг уый у, әмә ирон әгъдаутты Мадымайрәм стыр уазсыгъдәг дуримә кәй ассоциаци кодта. Уыцы дурыл лыстәгдәр дуртә, науәд нәмгүйтә әхсыны актән уыд магион нысанын уәг: цал дурый ыыл сәмбәлдаид, уал ләппүйи хъуамә баләвар кодтаид бардуаг ног чындаэн.

Ам наә зәрдыл уайтагъдәр әрбаләууы нәртон Сосланы сәрайгуырды сюжет. Уыцы сюжеты та Сатана цәуы дуримә ас-

социации, амә уәларвон Уастырджи, науәд зәххон фыйайу үйцы дурыл йә фат, кәнәе йә фәрдиг ныцавта, амә уый руаджы дуры гуыбыны уә сәвәрдта; фәстәдәр дзы райгуырди Сослан, амә уый нымад уыд Сатанайы фыртыл.

Ацы нәртон сюжет, кәй зәгъын ай хъәуы, амад урагон ирон мифы фисынтыл, амә ирон чындәхсәвы агъдау дәр ацы мифимә хъумәе уыдаид баст. Цәвиттон, незаманты агъдауән аенә миф нә уыд уәвән, мифән та — аенә агъдау. Ома миф уыд агъдауән йә вербалон әмбәллән. Рагон адәммә афтә касты, цыма сәм цы агъдәуттә ис, уыдон сын сә мифон рагфыдәлтәй бazzадысты, фыцаг хатт сә уыдон раугатьой царды. Афтә дәр сәм касты, цыма се' гъдәутты уыдон рафәзмының сә мифон рагфыдәлты царды хабәрттә. Фәстәдәр миф амә агъдау кәрәдзийә фәхицән сты, амә агъдау баззади царды, миф та — аргъяуттән амә таурәгътән. Амә уәдә әвзәры фарст: ҹавәр мифимә хъумәе уыдаид баст стыр дурыл листәгдәр дуртә әхсын, амә уый руаджы ног чындән үот курыны агъдау? Кәй зәгъын ай хъәуы, әнгәс амаләй мифы персонажы райгуырдыл цы сюжеты дзырдәуыд, уымә. Ахәм та у нәртон Сосланы райгуырды сюжет². Амә иугәр афтә у, уәд Сатана амә Мадымайрәм аххәст кәнинц хәрз әнгәс функцитә, әрмәст Сатана — мифы, Мадымайрәм та — чындәхсәвы агъдауы. Фәлә, миф амә агъдау хицән куынәма уыдысты, уәд дыууә раны дәр Сатана кәй архайдат, ууыл дызәрдиг кәнин нә хъәуы.

Цыбыр дзырдәй, Мадымайрәм Сатанайы раивта әрмәстдәр удәгас агъдәутты, фәлә семә баст рагон мифты та Сатана кәнәе бинтондәр нә фәцүудытта йә бынатай (Сосланы райгуырды кадәр), кәнәе та архайы Мадымайрәмимә параллелон агъдауәй (зәхгуысты равзәрды миф).

Сатана амә дуры әхсән бастдинад хорз зыны ноджыдәр иу нәртон сюжетәй. Цәвиттон, дауджытән рагәй фәстәмә сә зәрдәтә хъазыдысты Сатанамә, амә иуахәмь хәснаг дәр скодтой, чи йә фәсайдәни, уый тыххәй. Күйд зәгъынц, афтәмәй Сафайән бантыст үйцы хъуыдаг бакәнын, фәлә дауджытәй ае ныхасыл нә баууәндыдысты амә йә бафәлварынвәнд скодтой: Сафа хъумәе дурыл јерту кодтаид, амә, кәд йә ту рафыхтаид, уәд рәститә дзуры, кәд нә, уәд та нә фәсайдата Сатанайы. (Ирон адәмь сфәлдыстад, I, 1961, ф. 31-32).

Цымә рәстдинад базоныны сәраппонда дауджытә әндәр фәрәз цәуылнә сардатой? Дур цәмән хъумәе равзәрстаикой Сатанайы сайд базонынән, кәд ацы предмет Сатанамә

баст нә уыд, уәд? Ацы фарстән йә дзуаптыл бирә хъуыды кәнин нә хъәуы.

Дур амә тылләжды әхсән бастдинадыл куы дзурәм, уәд нә зәрдил хъумәе әрләууын кәнәм, Дыгургомы Уациллайы бәрәгбоны рәстәдҗы устытә цы агъдау кодтой, уый дәр. Ам-иу майы фәүдү устытә ныцыдысты доны былмә, арв кәй ныцавта, ахәм дурмә, кәнәе бәласмә амә-иу уым куында скодтой, амә-иу Хуыцауәй ракуырттой, «арв амә зәхх кәрәдзи куыд бауарзой», үйцы хәрзиуәг. Уый фәстә-иу ведраты дон счастой хъәумә амә, зәгъәм, Дзинағъайы хъәуы устытә, хъәүән йә бәстастау цы стыр дур ис, ууыл-иу ай бакалтой, стәй-иу ай нәууәй бамбәрттой. Афтә сәм касты, цыма ацы агъдауы руаджы зәхх хуыздәр тыллағ ратдзән. (Хамицаева Т.А. Календарные обряды и обрядовая поэзия осетин весенне-летнего цикла // Вопросы осетинской литературы и фольклора. Ордж., 1988, ф. 188-189).

Күйд уынәм, афтәмәй Дзинағъайы стыр дур аххәст кәнин, иннә рәттү Мадымайрәм дур цы функцитә аххәст кәнин, раст ахәмтә — ома йәм уыди хъәздыг тыллағ раттыны хъомыс.

Ахәм сты, Сатана амә Мадымайрәм әхсән цы әнгәсдинәдтә ис, уыдонән сә сәйрагдәртә. Эпитеттә амә фәлгонцты әддагон миниуджыты кой ам нә кәнин. Әнгәс параллельтә ис Сатана амә Табитийы фәлгонцты әхсән дәр, фәлә уыдон тыххәй радзурдзыстәм әндәр хатт.

Ф И П П А И Н А Е Г Т А

1. Скифаг Табитийы Сафаймә фыцаг хатт әрәмных кодта В.Ф.Миллер, кәс йә уац: «Черты старины в сказаниях и быте осетин», ЖМНП, М., 1882, ф. 205. Фәстәдәр әнгәс хъуыдымә әрцизыдысты Әлборты Барысби (Алборов Б.А. Некоторые вопросы осетинской филологии. Ордж., 1979, ф. 103) амә Абайты Васо (Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Л., 1979, Т.III, ф. 9—10).

2. Дур сылгоймаджы функцитә кәм аххәст кәнин, ахәм сюжетыл ма әмбәләм ирон аргъауы дәр: әлдары фырт ускурынвәнд скодта, амә иу ран стыр дур сардата; дурән йә царм бастигын скодта, стәй йә ракуыртта. («Фидиуәг», 1969, № 11, ф. 73).

34.

АХУЫРГӘНӘГӘН ӘЕХХУЫСАЕН

БЕКЪОЙТЫ Владимир

КЪОСТАЙЫ БИОГРАФИ АСТАҮККАГ СКЪОЛАЙЫ

Фыссәджы биографи ахуыр кәнынән астәүккаг скъолайы ис егъау ахуырадон әмә хөмөләдон ахадындзинад. Биографион әрмәг амонгәйә, ахуыргәнәдҗы сәйрагдәр хәстәй иу у скъоладзауты фыссәгмә күүд адәймагмә йә удыхъәди бәрzonд миңиуджытәм, ие сфералдыстадмә, йә курдиатмә сымыдис кәнын.

Фыссәджы цардәй бәлвыра фәзминаг цәвиттонтыл дзургәйә, фәтихдҗындәр вәййинц скъоладзауты әңкъарәнтә, сә уарзондзинад райгуырән бәстәмә, фәллоймә, адәймагмә, әрдзмә, сразәнгард вәййинц хорз хъуыдәгтә аразынмә, удварнәй хъәзды уәвүнмә. Фыссәджы биографийи руаджы скъоладзаутә арфдәр бамбарынц йә уацмысты идеон-эстетикон хъуыды. «Биография и творческий путь писателя — ключ к сложным моментам изучения художественного произведения», — фыссы зындгонд методист В.Г.Маранцман. (Методика преподавания литературы. 1985, 216 ф.). Кәй зәгъын әй хъәуы, уый раст у. Аивадон уацмыс райгуыры фыссәджы сфералдыстадон хъуыдыйә әмәй ийл әнә фәзынгә нә вәййи, йә автор царды алыкуыз он фарстатәм, бәлвыра историон цаутәм, йә хъайтартәм цы цәстәнгас дары, цы аргъ сын кәны, уый. Уымә гәсгә аивадон литературағы уацмысыл кусгәйә, уый кәдфәнди дәр зәрдил дарын хъәуы.

Арәх фыссәджы биографи амонаны процессы иуәй-иу ахуыргәнәдҗытә сә хүс әгәр фәдарынц хус биографион фактә кәрәдзийи фәстә дзуринмә, зәгъәм, кәцы азты фыст әрци-дисты йә уацмыстә, кәд кәм ахуыр колта, Җавәр бынәтты күиста әмә а.д. Биографион әрмәг ахәм уагыл ләвәрд күү фәцәуы, уәд скъоладзаутәм афтә диссаг нал фәкәсси фыс-

сәджы царды фәндаг әмәй ийн йә уацмыстә бакәссынмә зәрдиагәй нал фәтүрнынц. Уымә гәсгә биографион әрмәг әвзаргәйә, хъуыды кәнын хъәуы, цас цымыдисаг у бәлвыра кары скъоладзаутән, цас фәзындаен сә эстетикон рәзтыл, ногай сын цы бафтаудзән сә зонындзинәдты...

Алы стыр фыссәгән дәр вәййи йәхи сфералдыстадон цәсгом, хайджын вәййи йәхи удыхъәди миңиуджытәй. Цәмәй скъоладзаутә үыцы хиңдзинәдҗе банкъарой, уый тыххәй фыссәджы биографийи хъуамә иу хъәләсси уагәй дзырд ма җәуа. Бәлвыра фыссәджы царды фәндагыл ныхас кәнгәйә, ахуыргәнәдҗы ссарын фәхъәуы, чи ийл фидауы, әмәй ие сфералдыстад арфдәр бамбарынән чи әеххуыс кәны, ахәм ахадгә әмә хъәугә ныхастә.

Дзырдән, райсәм Хетәгкәты Къостайы. Уый хуызән стыр фыссәджы царды фәндагыл хъуамә әбәркад, хуымәтәдҗы хус ныхастәй дзырд ма җәуа, фәләй ийн алы къласы дәр ахуыргәнәдҗы ссара йәхи акка дзырдатә, йәхи методикон дәгъәл. Әрмәстәр уәд разындзәни скъоладзаутәм поэты цардәгас цәсгом, әрмәстәр ын уәд бамбардзысты ие сфералдыстады егъау ахадән нә адәмы царды историый, нә культурағы.

Күүд зонәм, афтәмәй Къостайы биографи астәүккаг скъолайы ләвәрд җәуы ахуыры аеппәт къәпхәнты — райдайән, астәүккаг әмә хистәр къласть. Уымә гәсгә фыссәджы биографийә алы къласы дәр скъоладзауты цы зонындзинәдҗәтәй фәхъайджын кәнын хъәуы, уыдан хъуамә арәзт уой бәлвыра фәхъайджын кәнын хъәуы, уыдан хъуамә арәзт уой бәлвыра системәйи бындурыл, иу къласәй иннәмә ләвәрд җәуой фәлхатгондәй нә, фәләй уәрәхдәр әмә вазыгджындәрәй, ног цаутәй сә фәхъәздыгдәр кәнгәйә.

Райдайән къласть Къостайы биографи сәрмагондәй ләвәрд нәма фәцәуы. Ам кәсны урокты поэты царды фәндагәй раттын фәхъәуы әрмәстәр ахәм зонындзинәдҗәтә, йә сабийи дугыл ныхас кәм фәцәуы.

V—VI къласть поэты биографийә дәттын хъәуы әрмәстәр ахәм әрмәг, скъоладзаутә цы уацмыс ахуыр кәнынц, уымә комкоммә баст чи уа, йә идеон әмә аивадон хъуыды арфдәр бамбарынән чи әеххуыс кәна.

У къласы программәмә Къостайы уацмыстәй хаст әрци-дисты «Ләскъидзәрән», «Мәгүүры зарәг», «Бирәгъ әмә хърихъупп».

Кәд ацы къласы программәйи ләвәрд нә җәуы, Къостайәхи царды тыххәй кәм дзуры, ахәм әмдзәвгә, уәддәр хъуамә ахуыргәнәдҗы эмоционалон хуызы цыбырәй әрнүхас кәна

поэты сидзәр сабийы бонтыл. Күнд бazzад дзиңдзидай сывәл-лонәй әнә мадәй, күнд хәләг кодта мады фәлмән къухты рәвдыймә, цы тухитә, цы хызәмәрттә байяфта дурзәрдә фыдыусы къухы әмә сә фәстәдәр нывәфтыдәй күнд равдыста йә уацмысты. Уымәй уәлдай зәгъын хъәуы, Къоста йә амәләты онг күнд нә ферох кодта йә мады, күнд-иу фарста хорз әй чи зыдта, уыдоны, сә ныхәстәм гәсгә күнд сарәзта йә мады сурәт әмә күнд рауд әңгәтәй дәр йәхи хәдхалдих. Уый фәстә сәм равдисы Къостайы арәэт «Мады портрет».

Кәд ахуыргәнәгән фадат вәййы, уәд ыл әрныхас кәны мәнә ацы хузы: «Къоста йә мады портретыл күиста зәрдигәй. Афтә бирә кәй уарзта, уыцы әнәзонгә мады удыхъәди рәсүгъд миниуджытә ирдәй равдиста. Къостайы конд портретәй нәм зыны хәларзәрдә, хәдәфсарм, зондджын әмә уәздан ирон сылгоймаг. Йә фәлмән цәстәнгас дзурәг у йә рәсүгъд удыхъәд, йә зәрдәйы ахастыл. Бәрәг у, кәй у адәмуарzon, рәдау, кәрдзындәттон сылгоймаг. Йә дәрзәг күистуарзаг къухтә дзурәг сты, кәй уарзы фәллой, фәлә цардәй уйыас рәвдид кәй не 'йиафи, ууыл».

Әмдзәвгә «Мәгуыры зарәг» бакәсыны агъоммә ахуыргәнәгәрдзуры, поэт йә сабийы бонтә кәй арвыста хәхбәсты, Нары хъәуы, равдисы скъоладзаутәм Нары хъәу әмә, поэт кәм райгуырда, уыцы хәдзар. Ам, Нары хъәуы цәргәйә, фидәны поэт йәхи цәститәй кәй федта мәтуыр фәллойгәнәг адәм цы әвадат әмә цы уәззая уавәрты цардысты, күнд ристи поэты зәрдә әффәрд адәмү үәззая хъысмәтыл, күнд хъазуатонәй тох кодта се 'фхәрдҗыты ныхмә.

Әмдзәвгә «Ләскъездәрән», әмбисонд «Бирағъ әмә хърихъупп» бакәсыны размә ахуыргәнәг дзуры, Къоста адәмон сфердистадмә цы цәстәй каст, уый тыххәй. Поэт күнд бирә уарзта ирон адәмон аргъауттә, цыргъзонд әмбисәндтә, зардҗытә, Нарты кадджытә, күнд сә әмбырда кодта әмә сә күнд арәхстажынәй пайда кодта йә уацмысты.

VI къласы Къостайы уацмыстәй ахуыр кәнынц «Балцы зарәг», «Сидзәргәс», «Марходарәг» әмә радзырд «Дзәбидырдзуан». Әмдзәвгә «Балцы зарәг» бакәсыны агъоммә ахуыргәнәг радзуры, Къоста күнд изүәрдион уыдис адәмил, күнд сәм сидти фидәны рухсәрдәр царды сәраплонд тохмә. Уый тыххәй цы тухитә, цы фыдәбәттә байяфта. Йә тохы ныфс, ие сфердистадон хъару уыцы зын әмә үәззая уавәрты дәр күнд нә асаст, күнд нә фәцуудыта йә тохы фәндагәй.

Әмдзәвгә «Сидзәргәс» текст бакәсыны размә ахуыр-

гәнәг цыбырәй радзуры, поэты сфердистады егъау бынат кәй ахсынц хәххон сылгоймажы уәззая хъысмәтыл фыст уацмыстә. Ацы зындгонд уацмыс әвзаргәйә скъоладзаутән раттын фәхъәуы райдайән зонындзинәтә: поэт цы цәстәнгас дардта сылгоймагмә, цы аргъ ын кодта.

Радзырд «Дзәбидырдзуаныл» кусгәйә та ахуыргәнәгән фадат фәвәййи әрдзурынән, фыссәг күнд хорз зыдта хәхбәсты ирон адәмү цард, сә уәззая уавәр, се 'гъдәуттә, сә ахаст-дзинәтә әмә сә күнд аив равдиста йә уацмысты.

Ахам хузы дзырд фәцәуы биографион әрмәгыл УП къласы дәр.

VIII къласы программә арәэт у бәлвырда хронологияны бын-дурыл. Ам цы фысдҗыты сфердистад ахуыр кәнынц, биографион әрмәг әрмәст уыдонимә бастәй ләвәрд нал фәцәуы. Уымә гәсгә Къостайы биографимә ацы къласы бацәуын фәхъәуы уәрәхдәр әмә әххәстәдәр хузы. Рazzагдәр ахуыргәнәдҗыты фәлтәрдәзинад күнд әвдисы, афтәмәй фыссәдҗы царды фәндагыл ацы къласы фылдәр хатт дзырдәуы биографион раныхасы методәй. Уый руаджы ахуыргәнәгән фадат фәвәййи биографион әрмәг әвзарынмә бархидәр хузы бацәуынән.

Чиниджы цы биографион әрмәг ләвәрд цәуы, уымәй уәлдай спайда кәнын әмбәлы хицән иртасән күистытәй дәр. Ахуыргәнәдҗы раныхасән хъуамә йә нысан уа бәлвырда, мидисәй хъәздыг, аивадон әгъдауәй нывәфтыд, әнционәм-барән әмә зәрдәмәхъаргә.

Цәмәй скъоладзаутә хузызда бахъуыды кәной поэты биографи, уый тыххәй син әмбәлы раттын мәнә ахәм пълан:

1. Къостайы сабийы бонтә.
2. Поэты ахуыры азтә Стъараполы гимназы.
3. Къоста Бетъирбұхы аивәдты академийи студент.
4. Поэты әрбаздәхт Ирыстонмә.
5. «Ирон фәндир» — ирон адәмү уарзондәр чиныг.
6. Поэты фыщаг әмә дыккаг ахаст Ирыстонәй.
7. Къостайы күист «Северный Кавказы» редакцийы.
8. Поэты царды фәстаг бонтә.
9. Хетәгкаты Къостайы сфердистады ахадындинад ирон адәмү истории әмә культурәйы.

Ацы къласы раттын фәхъәуы бәлвырда зонәтә: уырыс-саг раззагдәр культурәйән цы ахадән уыди поэты зондахаст әмә сфердистадон рәэты хъуыдаджы. Уымәй уәлдай ахуыргәнәг биографион раныхасы фәуәрәхдәр кәны скъоладзау-

ты зонәнта Къостайы ныvgәnәджы курдиаты тыххәй, күндәнүвидәй ахуыр кодта ныvgәnәджы дәсныйадыл фыцаг Стъяраполы гимназы, уйын фәстә та Бетырыбухы аивәдты академиый. Ам, академиый, уыңы рәестәджы йемә кәй ахуыр кодтой фидәни дзырадзәугә уырыссаг стыр ныvgәndжытә Серов, Врубель, Самокиш әмә әндәртә.

Скъоладзаутәм равдисын фәхъәуы Къостайы конд нывтә: «Дурсәттәг сабитә», «Дондау сылгоймаг» «Ирон хәдзары», «Әрдзон хид», «Тебердайы ком» әмә әнд. (Ацы нывтә ахуыр гәнәг скъардзән, 1995 азы сәрмагондәй цы егъау къулылауындзә къәлиндар уагъд әрцидис, уым).

Уымәй уәлдай ам хорз уайд, зындгонд ирон ныvgәndжытә Тугъанты Махарбек, Калманты Батыр әмә әндәртә Къостайы, нывтән, цы стыр аргъ кодтой, уйын тыххәй кәм дзурынц, ахәм әрмәгәй спайда кәнын.

Хистәр къләсты аивадон литературајы уацмыстә ахуыр кәнын райдайынц историон-литературон биндурыл. Фыссәдҗы биографи ләвәрд фәцәуы юе сәфәлдыштадимә иумәяг литературон процессимә әнгом бастәй.

Раззагдәр ахуыргәнджыты фәлтәрдзинад күндән әвдисы, афтәмәй хистәр къләсты биографион әрмәг фылдәр хатт ләвәрд фәцәуы лекцийы методәй, кәнә та лекцийы методмә беседәйи хицән миниуджытә бахәсгәйә. Ахуыргәндҗы лекци хъуамә арәзт уа бәлвирд логикәйи биндурыл, йәхъудымә гәсгә уа мидисджын, әвзаджы 'рдыгәй хъәздыг, аив, нывәфтыд.

Къостайы биографи хистәр къләсты ахуыр кәнынц әрмәстәр IX къласы. Ам ахуыргәнинәгтә фәстаг хатт фембәлынц поэты цард әмә сәфәлдыштадимә. Уымә гәсгә раздәр къләстимә абаргәйә ам биографион әрмәг хъуамә ләвәрд цәуа уәрәхдәр әмә вазыгджында хузы. Ахуыргәнәг йә лекцийы процессы уәлдай әргом аздахы фыссәдҗы идеион-эстетикон цәстәнгас ракром кәнынмә. Цәмәй ахәм ахсажиаг әмә бәрнөн методикон хәс, күндән әмбәлы, афтә әххәстонд цәуа, уйын тыххәй әнцой кәнын фәхъәуы поэты уацмыстыл, йә публицистон уацтыл, йә фыстәджытыл, поэты хорз чи зыдта, уыданы мысинаңтыл, литератураиртасән күистытыл. Уыданы зынынц поэты хъуыдитә, йә эстетикон цәстәнгас ахсәнады царды алыхуыз он фәрститәм — политикәмә, райгырән бәстәмә, уарзондзинадмә, бинонты цардмә, аивадмә, ахуырмә.

Ацы къласы поэты царды фәндагыл цы хузы әрныхас

кәнын фәхъәуы, уымән скъарән вәййы бирә методикон гәнәнта. Зәгъәм, әмә скъоладзауты цымыдис поэты цард әмә сәфәлдыштадмә тыхджында рәйдайән ис, аивад әмә литературајы зындгонд архайджытә Къостайы тыххәй цы ныхәстә загътой, уыданәй. Биографион әрмәг поэтән юхши уацмысты ныхәстәй рәйдайән дәр ис. Уымәй уәлдай пайда кәнын хъәуы ахәм конкретон әрмәгәй, поэты бәрнөн удыхъәди миниуджытә арфдәр әмә уәрәхдәр әвдист кәм цәуынц.

Фыссәдҗы биографи арфдәр бамбарынән хистәр къләсты егъау ахадындинад ис ахәм зонәнта, скъоладзаутә сәхи хъәппәриси руаджы кәй райсынц. «Если на уроках по биографии будет звучать только речь учителя, встреча учеников с писателями так и не состоится... Необходимо дать возможность ученикам самим приблизиться к писателю, самим говорить и спорить с ним». (Методика преподавания литературы. 1985, 221 ф.).

Цәмәй ахәм бәрнөн методикон күист, күндән әмбәлы, афтә нывыл әххәстонд цәуа, уйын тыххәй ахуыргәнәг раздәр бабар кәнын скъоладзаутән бацәттә кәнын цыбыр докладтә әмә хъусынгәнинәгтә поэты царды фәндаджы хицән фарстыты тыххәй. Ныв кәнынмә чи арәхса, уыңы ахуыргәнинәгтән әмбәлы бабар кәнын поэты биографимә гәсгә хронологон картә-таблицә саразын.

I. Ахуыргәнинәгтә зонындинәтә поэты биографийы тыххәй фәарфдәр кәнән ис кәрөнбәттән уроочи. Ам әмбәлы байхъусын, ацы урокмә скъоладзаутә сәрмагондәй цы докладтә бацәттә кодтой, уыданмә. Докладтә саразән ис мәнәх ахәм темәтыл: 1) «Къоста әмә адәмон сәфәлдыштад»; 2) «Къоста ныvgәnәг»; 3) «Къоста драматург»; 4) «Къоста публицист»; 5) «Къоста әмә уырыссаг күльтурә»; 6) «Къоста аивады» әмә әндәртә. Ацы темәтыл докладтә цәттә кәнгәйә әнцой кәнын хъәуы литератураиртасән күистытыл. Цәмәй уыданәй скъоладзаутә хорз спайда кәной, уйын тыххәй син ахуыргәнәг ратты бәлвирд амындытытә.

Ацы уроочи гәнән ис әмә байхъусой поэты ныхәстыл фыст музыкалон уацмыстәм, кәнә та, зындгонд ирон артисттә Къостайы әмдзәвгәтә күндән қәсүнц, уымә.

Кәд гәнән вәййы, уәд кәрөнбәттән уроочи бакәсүнц киноны «Ирыстоны хъәбул», кәнә та «Къостайы әрбаздахтма». Кинонымә бакәсүнди фәстә саразын фәхъәуы цыбыр беседә, күндән сәм фәкасти, уйын тыххәй.

1. Цы базыдтат ногәй поэты цард әмә сфералдыстады тыххәй, цы кинонывмә бакастыстут, уымәй?

2. Уә зәрдәмә дзы тынгдаәр кәцы бынәттә фәңғызысты әмә цәмән? 3. Къостайән йәхи әмдзәвгәтәй ацы кинонывән эпиграфән џавәр ныхәстә райсиккат?

4. Цас арәхстджынәй бафтыди киноныв саразджытән фыссәджы сурәт, йә удыхъәды миниуджытә·равдисын?

5. Кинонывәй цы фәңғыд әмә цы нә фәңғыд уә зәрдәмә?

6. Җавәр эпизоды әвдист џауынц арфдаәр фыссәджы ми-ниуджытә?

7. Цас арәхстджынәй бафтыд артисты къухы поэты сурәт, йә фәлгонц саразын?

8. Куыд әххүис кәны, кинонывән композитор цы музыкә ныффиста, уый фыссәджы характер, йә рәстәджы царды уавәртә арфдаәр равдисынән?

Сқыладзаутәм фыссәджы цардмә цымыдис рәзын кәнынән стыр ахъаз сты литературуон экспурситә Къостайы музеймә, йә райгуырән хъәу Нармә. Кәд фадат нә вәййы, уәд ахәм күист саразын фәхъәуы фәссаууонмә, алыхуызон цәстүингә жәрмәгәй пайда кәнгәй.

20

ЛАБОТЫ ЭММӘ

САБИТЫ ХӘЛАР

ывәлләтты аивадон литературәйән егъау ахадын-дзинад кәй ис нә рәзгә фәлтәры хъомылады, уый гурысхойаг никәмән у. Уый руаджы сабитә ба-зонгә вәййынц сә райгуырән бәстәимә, сә адәмы аәгъдәуттә әмә фәткәвәрдимә, аәрдзимә, уый син әххүис кәны сә мадә-лон әвзаг әмә культурә хуыздәр базонынән, сә зондахаст райрәзынән. Гъе, фәлә нырма, хъылагән, ирон сывәлләтты аивадон литературәмә фаг әргом здәхт нә цәуы.

Иуәй ахәм чингуытә тынг стәм уагъд џауынц, иннәмәй та нырма нәма фәзында иунәг ахадгә иртасән күист дәр уыдо-ны тыххәй. Уый аххосәй дзәбәх нә зонәм сывәлләтты ирон литературәйы равзәр әмә рәзты истори.

Үәлдай әхсизгөндәр ахәм раиртәстытә хъәуынц ныры зын рәстәджы. Ирон әвзаг әмә литературәйы ахуыргәндҗытән феххүис уаиккой сә каджын хәстә әххәст кәнынән, нә ирон әвзаг бахъахъхъәнән.

Мә гыцыл уацхъуыды мә фәнды цалдәр ныхасы зәгъын нырыккон фысаджыты хистәр фәлтәрәй нә сывәлләтты ли-тературәмә ахадгә уацмыстә чи баҳаста, уыдонәй иуы тыххәй. Уый у Баситы Мысост. 89 азы йыл сәххәст, фәлә ма уәддәр арәх фәзынынц йә уацмыстә журналтә әмә газетты. Иро-нау әмә уырыссаг әвзагмә тәлмацгөндәй раугъята 20 чиң-дҗы. Уыдонән хорз аргъ скодтой Мамсыраты Дәбе, Ардасен-ты Хадзыбатыр, Мәрзойты Сергей әмә иннәтә.

Мысост канд әмдзәвгәтә нә, фәлә ма радзыратә әмә уацаутә дәр фыссы. Иу къорд дзы хаст әрцыдысты антоло-гитәм, райдиан әмә астәүккаг къләстү ахуыргәнән чингуы-тәм, әмә сә сывәлләттә ахуыр кәнынц әхсизгөнәй. Сә тематикә у алыхуызон, уәлдайдәр йә поэтикон уацмыстән.

Уыдан сә аив нывәфтыңды руаджы сывәлләтти зәрдым әрләү-
үүн кәнүнц әрвү роны алы хүзүтә фәскъәвда, кәнә хәххон
дәтти зарын, ссараС дзы сабитән сәхи, стәй алыхуыз он цәрәгой-
ты фәлгонңтә. Сә райдзаст цәстүынгә нывтәй, стәй фәлмән
зондамонаң дзыртәй цымыдисы әфтауынц сывәлләтти.

Нә гыщыл хуртән Мысост ныфғыста әмдзәвгәтә цыиу-
ты, гәләбуты, хинәйдзаг рувасы, тәппуд тәрхъусы, Митын
Дадайы, хорз ләппу Габойы тыххәй әмә әндәртә.

Поэты әмдзәвгәтти йә чысыл хъайтартә әвдист цәуынц
алыхуыз он уавәртү, арәх сыл худәджы цаутә дәр әрцәу:

Йәххицәй уасәг
Әппләйд каркән—
Дәуау, мә къона,
Тәрсаг әз нал даң!

Кәнүн дын сомы
Мә уында, мә кондәй:
Нә мәргүтә иууыл
Цәрынц мә зондәй!

Цәргәс цы зоны?—
Тәхын уәләрвты!..
Хәстәг әлләпиндәр
Мәнмә нә әфты...

Әндәр-иу йемә
Мә тых әзварин,
Кәнә йын иу бон
Йә пырх ыскалин...

Мысост арәхстджынәй спайды кодта юморәй йә иннә
әмдзәвгәйдәр:

Фарон дәр ма нын Темир
Уыд әнахъом саби,—
Фәлә-ма кәсүт гъенир,
Нал ай хонәм гаги!

Райсы чиныг, ра, әмә
Абетә фәкәссы...
Нывы бирәгъ, домбайтә,
Рувастәй нә тәрсы!

Сәрмагонд ныхасы аккағ у Мысосты цыбыр радзырды
әмбырдгонд «Додик— чысыл хъәбатыр». Автор хъәздыг
ахорәнтә әмә аив фәлгонңтәй радзырда йә кәсджытән
хъәууон царды тыххәй. Чиныг рацыд уырыссаг әвзагмә
тәлмацгондәй дәр. Мәскуыйы рауагъадатә «Малыш» әмә
«Детская литература» ма хицән чингүйтәй рауагътой фыссә-
джы иннә уацмыстә дәр.

Баситы Мысостән йе 'мдзәвгәтәй бирәтә систы зардыхта. Композитор Е.А.Колесников цы зардыхты әмбырдгонд сарәзта ирон скъолатән, уырдәм Мысосты тексттәй хаст әрциди дәс.

Цәгат Ирыстоны паддзахадон чиныгуадзән «Ир» устыр хәсджын нә сывәлләтти раз. Уыдан хъәуу чингүйтә алыхуыз он темәтыл: наукәй диссәгтә кәм әвдист цәуой, ахәмтә, әрдзы тыххәй, нә национ хъәбатырты тыххәй. Нә сывәлләттә фылдәр уарзынц алыхуыз он фантастикон хабәртты ныгъулын. Чингүйтә сты сә хүзүндәр хәләрттә не 'рыгон фәлтәрән, чиныг у сә хъомылгәнәг, сә ныфсадеттәг. Ахәмтә сты Баситы Мысосты уацмыстәй дәр бирәтә. Хорз уайд, нә фыссәджы әвзәрст уацмыстә хицән чиныгәй уагъд күү 'р҆цәуикой, уәд. Нә чысыл хуртән уый уайд цәстүарзон ләвар.

ЦӘГАТАГ УРС АРС — САХАРАЕЙЫ

400
ппәт газеттә, журналтә афоныл бакәсүн къу-
хы әдзух нә бафты. Уымә гәсгә «Max дү-
джы» 1999 азы дыууадәсәм чиньдҗы Әлдат-
таты Викторы уацхъуыд «Базон дуне, фәлә...» арғамәгомау ба-
кастән. Цы сагъәсү хъуыдагыл ныхас кәны, уый та хәрәгхәлма-
гай тәссат хәңгә низ сис, дәсгай азты дәргъы тыңгай-тыңгәр
жәнхъәвзы, әмә йә ныхмә карзәй аерләууын хъәуы.

Викторы аеппәт фиппаинәгтимә, хъуыдитимә дәр разы дән:
ахуыргәнән чиньг цы у, уый ма зон, афтәмәй йә ацъапп кән
әмә руадз!

Әз хаттай ахәм хатдзәгмә аерцәуын, әмә ирон адәммә
хорзәй цас ис, фәстаг ссәдз — дәс әмә ссәдз азы нәм әвзәр
миниуджытә уымәй къаддәр нә фәзынди. Уыданәй иу —
цәстмәмитә. Чидәр әнәраст, хәрам хъуыддәгтә кәны, йә
алыварс цы адәм ис — әмкусджытә, сыхәгтә,— уыдан дзы
сә удхәссәг уынынц, фәссаууонмә йә алгъитынц, йә фыдгой
кәнынц, фәлә йын жәхіциән йә рәдид зәгъын никәй фәндү:

«Иннәтәй уәлдай йә әз мәхимә цәмән хәрам кәнон?»

Цы чиньдҗы кой кәнын, ахәмтә дәр нәм уый аххосәй
фәзыны. Иу Җалдәр ардәгахуыргонд адәймаджы хионты, зон-
гәтәт руаджы кәддәр скъолатән ахуыргәнән чингүйтә уа-
дзын байдытой әмә сә дәсгай азты дәргъы скъәрынц,
сәхицән дзы къәбәр амал кәныны фәрәз сарәзтой. Әмә
сын макә зәгъәг нәй. Әффәрмә сә кәнәм. Уыдан та дәсгай
мин адәймәгтәй — скъоладзаутәй әмә ахуыргәнджытәй не
'фәрмә кәнынц әмә сын иу хаттай иннәмә, әвзаджы хъәдәй
гүйлмызтә, цәнкуылтә чи у, мидисмә гәсгә — зыгъуиммәтә,
къуыхъытә, ахәм фәлвых чингүйтә уадзынц.

Әппәты разәй ирон әвзаджы ахуыргәнджытә хъуамә сток

кодтаиккәй ахәм «әвзагамонджыты» ныхмә, мәнә Әлдатта-
ты Виктор күйд бакота, афтә, фәлә сә, әвәццәгән, уыдоны
дәр уыцы хъуыды нә уадзы: «Мәхимә цәмән хәрам кәнон
искәй?». Ноджы ма, чи зоны, ууыл дәр фәхъуыды кәнүнц,
әмә чингүйтәм сә рауадзыны размә ахуырады министрады
кусджытә фәкәсүнц, әхсәнадон уагыл дзы цы ахуырадон-
методикон уынаффәй көрд ис, уый уәнгтә. Министрад та
ахуыргәнәгән хицауд сты, күй фәхәрам уой, чиньдҗы ныхмә
чи сдзура, уымә!

Ацы кой кәм скодтон, уым мә бафәрсын фәнды: чи мә
баууәндүн кәндзән ууыл, әмә министрады дәр, йә ахуыра-
дон-методикон уынаффәй дәр аеппәтү зонджындәр, ахуыр-
гондәр адәм бадынц! Афтә күй уаид, уәд нә ахуыргәнән
чингүйтү кәуинаг уавәрүл дзурын дәр нә хъәүид абон. Кәд
бирә зонаг сты уыцы адәм, уәд та сыл уыцы рәдид хъуыды
тых кәны: «Чиньг ныффицсәдҗы мәхимә цәмән хәрам
кәнон?» Стәй бирә чи зоны, ахәмтә ис, фәлә алцы чи зоны,
ахәм нәма райгуырди. Уәвгә уый тыххәй сәрмагондәй зәгъи-
наг дән. Ныр та уал әркәсәм, дәсгай азты дәргъы не скъо-
латән цы ахуыргәнән чингүйтә уадзәм, уымә. Кәй зәгъын
әй хъәуы, иу уацхъуыды сеппәтил нә аххәсдзыстәм.

Җалдәр мәйи размә газет «Рәстдзинады» ацы хъуыдда-
гыл ныхас руад әмә афтә загътон, чиньгуадзәни редактормә
хәрзхъәд.къухфыст күйнә радтой әмә ма йә «тагъдәр ра-
уадз», зәгъгә, күй агайой, уәд редактор дәр цы акәна, искәй
бәстү чиньг күйд ныффицса! Абарыны тыххәй загътон, Са-
танай хәринаг кәнүнмә дәсны хуытой, фәлә уый дәр луар-
әнәтәй әмә цъатайә хәбиздҗынта не скодтаид.

Чиньгуадзәни күй күистон, уәддәр ме 'мкусәг редактортән
дзырдтон әмә ныр дәр уыцы хъуыдыйыл хәст дән: чиньг чи
ныффицста, уымә ма кәс, фәлә йә күйд ныффицста, уымә.
Хорз фыст нау — аздах әй. Иу адәймаджы зәрдәхүйтәй ма
тәрс, фәлә чиньг кәмән уадзыс, уыцы мингай скъоладзаутә
әмә ахуыргәнджыты тәригъәдәй.

Дәсгай азты дәргъы ирон әвзаджы әмә кәсүни чингүйтә
чи фәфыста, уый ма ноджы афтә күй зәгъя, иу уайдзәф мәм
никиу 'рхадта, уәд редактор әнхъәл уыдзән: амә къух
бакәнән нәй. «Къух бакәнән кәмә нәй», уый та мәнә цы
фыссы: «...скъоладзаутә банкъарынц ирон әвзаджы рәсугъд,
кәләнгәнәг миниуджытә».

Дзырдә «рәсугъд» әмә «кәләнгәнәг» иумә нә фида-
уынц ацы хъуыдыйады, хуийыл мәлхъы къәдзил күйд не сфи-

дауд, афтә, фәлә сә ныфғыссәг, әвәццәгән, йәхицәй ныб-бузыг, диссаджы аив фәлгонц ссардтон, зәгтәг. Кәләнгәнәт ирон адәммә әнәуынон, фыргәнәг күү, күүрысмәдзог, уәд дзы әвзаджы рәсугъадзинад күүд равдисән ис!

...Ахуыргәнән чингүйтә чи фыссы, уыдонәй мә уацхъуыды никәй ном загътон уәд «Рәстдзинады», әрмәст дзы кәйдәрты афәэмымыдтон. Нә мәм уыдис Багаты Ладий кой дәр. Уый йын, әвәццәгән, фәхъыг әмә зәгты, әз, дам, бирәз азты дәргъы ахуыргәнән чингүйтә фәфыстон әмә мын сәм фая күү никүү архастауыд, уәд Мамсыры-фырт цавәр луарәнты кой кәнә.

Әз хатыр ракуырдтон Ладий, кәй мә айрох, уый тыххәй. Әркастән ын йә ирон әвзаджы чиныгмә әртиккәгәм къласән әмә йын дзуапп радтон. Цәмәдәр гәсгәе үе «раст дә» нал загъта уый фәстә, үе — «нә дә».

Мәнә уыцы чиныгән йә фыщаг сәргонд: «Дыккәгәм къласы рацыд әрмәг зәрдил әрләууын кәнүн». Тынг «ирон» ныхәстә сты уыдон ирон әвзаг ахуыр кәнүнән! Уырыссаг әвзагәй мидисмә гәсгәе на, фәлә хицән ныхәстә комкоммә тәлмацәй: «Рацыд әрмәг». Цәмәй рацәуай, уый тыххәй раздәр бацәуын хъәуы.

Йә амондән әвзаг ацы чиныгмә гәсгәе чи на ахуыр кодта, уый та, әвәццәгән, афтә зәгъид: «Дыккәгәм къласы цы ахуыр кодтат, уый зәрдил әрләууын кәнүнән».

«Рәстдзинады» дәр дын ацы ныхәстә фәкодтон, Лади, әмә дын сә дә зәрдил әрләууын кәнөн.

Кәдәр «рацыд әрмәг ыл» чиныгуадзәны ныхас кодтам әмә уәд дәр ды ууыл нылләууыдтә, афтә, дам, ныффиар бирәз азты дәргъы әмә йыл сахуыр стәм, цәмән ма йә ивәм? Әмә ныр дә къахы сынды «ныфғидар ис», уәд әй сласинаң нал дә, мыггамә къуылыхәй цәуинаг дә? Зиан цы хъуыддаг хәсса, уый әндәр истәмәй, ногдәрәй, хуыздәрәй ивын хъәуы. Әнә уымәй цардән рәзән, размә цәуән наә.

«Пройденный материал»- «рацыд әрмәг» уырыссагау дәр, ирон ау дәр сты әвзаджы хәмпәлгәрдәг әмә сә сафын хъәуы. Стәй уырыссагау дәр программу (а не материал) надо изучать, а не проходить. «Материал — әрмәг» у исты аразән: хәдзәрттә аразынән — фәйнәг, агуридуру, чырып әмә әндәртә, дзаумәттә хуыйынән — хъуымац, әндах. Скъолайы та ис программә. Уый дәр ирон дзырд нау, стәй уырыссаг дәр, фәлә «әрмәгәй» хуыздәр бады, скъолайы хъуыддәгтил дзургәйе.

Ацы чиныгыл бәлвырд әрныхас кәнүнән әнәхъән газеты

фарс дәр не сфаг уайд, фәлә ма дзы ноджыдәр иу цалдәр «ногдзинадмә» әркәсәм. «Сәххәст кәнүт грамматикон хъазт «Чи тағъдәр әмә растдәр», — фәдзәхсы Лади сывәлләттән. Уәвгә та сын, әвәццәгән, ахъазут ахәм хъазтәй зәгъинаг уыдис.

Мәнә иннае ран та, чиниджы 123-әм фарсыл, скъоладзаутә заводмә ацәуыны бәсты «экспурси» сараптой әмә дзы федтой хәтәлтә на, фәлә «трубатә». Ацы фарсыл ма сәмбәлдиссты «Удав әмә домбайыл» дәр. Уымәй чысыл раздәр, 121-әм фарсыл, ис «Текстытә изложенитән» дәр. Иуәй сәргонды дыууә дзырдәй иу дәр ирон нау, әмә сывәлләттән сә хәс әндәр хуызы бамбарын кәнән уыдис. Зәгъәм: «Ацы хабәрттә бакәсүт әмә сә уәхи ныхәстәй ныфғыссут». Иннәмәй «текстытә», цәмән «тексттә» цәуылнә?

Кәнә: «Ләввәрд дзырдимә әрхъуыды кәнүт хъуыдыйәдтә: «Зымәг, мит, дымгә» әмә әндәртә. Цы у «ләввәрд дзырд»? — Комкоммә тәлмац уырыссаг «данные слова»-йә. Ирон ләг та йәхи әвзагыл афтә зәгъид, «зымәг, мит, дымгә әмә иннае дзырдтә кәм уой, ахәм хъуыдыйәдтә әрхъуыды кәнүт».

Чиниджы ис «тилифон», «пионерты лагерь», «ногдауты лагеры» йы бәсты, «къудиджын» дыгоппонтә әмә әндәртә дәр. «Тимуры фәдонтә» кәнә «тимуронты» бәсты — «тимуровонтә»...

Әмдзәвгәтә арәхәй чиныгмә уыдонән дәр әрмәст сә хуыздәртә на бахаста Багайы-фырт. Мәнә, зәгъәм, ахәм фәдзәхстытә күүд сәххәст кәнәй сывәлләттә:

«Тагъдәр уайут уе скъоламә!
Уасәг зардҗытә кәнә».

Гъемә фәраст сты сывәлләттә, уасәг сын йә зардҗытәй фәндарастан зәгты. Фәлә әртиккаг әмә цыппәрәм рәнхъытә та афтә зәгъынц:

«Цырдәр акәнүт уә дарәс!
Хур уәм рудзынгәй кәсү».

Иудзырдәй, сывәлләттә бәгънәгәй феддәдуар кодтой, стәй сын уый фәстә афтә зәгъынц, уә дарәс акәнүт. Ома, фәндагыл, цәугә-цәуын. Стәй сәм хур дәр ныр хъуамә әддәмә кастайд рудзынгәй...

Ладий чиныг йә рацәуыны размә адәмы әхсәнмә хаст күү 'рцыдаид, уәд ис 'мдзәвгә «Дыгоппоны» ацы чысыл цыи-уән йә гуырдзиаг «къудийә» ирон «къәдзил» скодтаиккой. Стәй йын, мәгүырәг, сәнүүк йә «гоппыл нылләууыд». Гъемә сывәллон ахәм хабәрттә кәсгәйә хъуыды кәнәзән: «Кәд

фынæй уыдис дыгоппон? Йе та хæлиудзых? Күйд ын хъуамæ ныллауу исчи йæ сæрыл?

Къостайы æмдзæвгæтæй чиньджы ис фондз, Багаты Ладийы æмдзæвгæтæй та... аст. Æмæ æз поэт нæ дæн, фæлæ күйд хъусын, афтæмæй Къоста Ладийæ æвзæрдæр нæ фыста.

Уæдæ афтæ дæр зæгъдзынæ, Багайы-фырт, Мурат ахуыргæнæг күйнæ у, уæд мын йæхи амонæг цы скодта? Гъемæ уæд раст нæ уыдзынæ. Æз маргъдарæджы күист дæр никуы кодтоң, фæлæ карчы фыд хæрзад кæй у, уый бæлвырд зонын.

Ацы уацхъуыд фысгæйæ мæ зæрдyl æрлæууыд чиньгфысджытæй иу æмæ йæ редакторы æхсæн тызмæг ныхас. Редактор мын хъаст кодта, чиньгфыссæг, дам, схъæлхуызæй афтæ зæгъы, æз профессор күй дæн, уæд мын зонд күйд амоны!

Уæд æз сæйраг редактор уыдтæн æмæ бакастæн быщæйуг къухфыст. Цы йыл ныффыстон, уый мæм бazzади æмæ дзы скъуыд-дæгтæ æрхæссон.

«Къорд рæтты раст у профессор, редактор уыцы бынæттæ хуыздæр нæ фæкодта. Уымæ гæсгæ йын зæгъы: «Мæ бон нæ бацис фиппаинæгтыл кæронмæ фæзилын.—26-æм фарсыл мæкүх ауыгътон».

Гъемæ бынтон дзæгъæлы. Редакторы фиппаинæгтæй алы дæсæй дæр æппынкъаддæр æхсæз — авд раст сты. Уæддæр ма дзы æхсæдинаг бирæ ныууагъта. Гуымиры рæдытæ та чиньгæн суанг йæ титулæй райдытой. Мæнæ дзы цы загъд ис: «Æхсæзæм рауагъд ног бакуыстæй. Сфидал æй кодта Хуссар Ирыстоны автономон облæсты рухсады хайад». Цымæ цавæр «ног күист» бачындæуыд чиньгыл, кæд уал хатты ахæм рæдытимæ рацыди, уæд? — уыдис мæ фиппаинаг профессорæн дæр æмæ редакторæн дæр. Облæстæн хайæдтæ нæ вæййы, районтæй фæстæмæ. Чиньджы къухфыст сфидал кодтаид облæсты адæмон депутатты Советы æххæсткомы рухсады хайад.

Æгæр-мæгуыр паддзахады разамонæг күистуæттæй чи кæцы у, цы бартæ, хæстæ сæм ис, уый ма зон, афтæмæй чингуытæ фыссыныл схæц, уымæн çæгстом дæр хъæуу! Ноджы ма, æз рагæй кусын, зæгъгæ, дæхи тæссармæ хæсс.

Хъæуккаг адæм бафиппайдтииккoy ахæм хъуыддаг: хорз карк æнæуæлдай хъуыдаттæй къурийы дæргты цыппар — фондз хорз айчы æрæфтауы. Фæлæ ахæм карк дæр вæййы, æмæ искуы-иу хатт æрæфтауы, уый дæр — хæлын айк, афтæмæй йæ хъуыдаттæй бæстæй сæрил сисы, нал фенçайы, цалынмæ йын уисойæ йе рагъ нылдауынц, уæдмæ. Гъемæ адæмæй дæр ис ахæмтæ. Сæфæм, нæ быныхъæр рацыд, ирон æвзаг йæ мæрдты

фæндагмæ дзагъултæ кæны, зæгъгæ, чидæртæ хъæр кæнынц, хъуыддагæй та — ницы. Нæй, дам, нæм ахуыргæнæн чингуытæ дæр. Æмæ сæ çæуылнаæ фыссут?

Уыдон çæстмæmitæ сты, мæнг фæдис. Мæнæ дур-дуйраг ахуыргæнæг Хъойбайты Сергей та æнæ уæлдай хъæрфæдисæй сбады æмæ хъуыддагæй равдисы, мадæлон æвзагыл æмæ адæмы хъысмæтыл күйд æнувыд у, уый — ахуыргæнæн чингуытæ ныффыссы.

Æрдззонæн диссаджы хорз чиныг ирон æвзагыл ныффыста нæ уæздандæр хистæртæй иу — Сиукъаты Никъала дæр.

Фæлæ ма нæ профессоры æхсæз хатты рауагъд чиньгæнæ раздæхон. Афтæ дзы фыст ис, «Облæсты Советы æххæстком сбæрæг кодта, депутаттæн сæ бон кæй у, күйд бакуыстой, уымæй сæрыстыр уæвын». Иуæй хъуыддайад лæгъз нæу, иннæмæй депутатты күистæн аргъгæнæг æххæстком нæу, фæлæ Совет æмæ æвзарджеытæ.

Æвзаджы хъæдæй дæр арвистон. Кæм «нұрыцæхтон» зæгъы чиньгфыссæг çæхдоны бæсты, кæм «спецдарæс» (ома, сærмангond дарæс), «фæлмæн металл» (згъæр), «фæсадтæ», (æфсæдтæ), кæм балцы бæсты «командировкæйы» араст вæййы æмæ «патлаткæйы» æрçæры. Фæдисоны хоны фæдисы хайад исæг.

«Горæты цы галуаны бын æрæвæрдта, уый çæмæй аразынмæ хъавы?» — фæрсы чидæр ацы чиньджы Галуаны бын чи «æрæвæрдта», уыцы адæймаджы мийæн бамбарæн нæй, фæлæ кæд галуанæн бындуру æрæвæрдта? Уый та бынтон æндæр хъуыддаг у...

Суанг ма Къостайы дæр «срæстытæ» кодтой чиньгаразджытæ: «Хæхтæй дæр бæрzonдæр Фсатийы фæци». Къоста йæхæдæг та Фсатийæ афтæ загъта, «Хæхтæй дæр бæрzonдæр чи у, уый йæ фæци». Науæл: «Дæс мæрты мын хор лæвæрдтой мыздæн». Къоста йæхæдæг та загъта: «Дæс мæрты мын хорæй лæвæрдтой мыздæн». Йæ рæнхъы уыдис иуæндæс уæнджы, фæлæ йын æй профессор иу уæнг къаддæр фæкодта. Къостайы æмдзæвгæ «Гъей, джиди!» у, ацы чиньджы — «Гъæй — джиди!»

Хæдæфсарм адæймагæн йæ рæдыд чи фæзæгъы, уымæн арфæ ракæны. Фæлæ нæм ацы æвзаджы чингуытыл кусджытæй ахæмтæ ис, æмæ раст фиппаинаг дæр йæхицæн æфхæрдyl бæннымайы. Мæнмæ гæсгæ, ахæм адæймагæн сывæллæтты ахуыр, хъомыл кæнын дзæгъæлы бабар кæнынц. Ахуыргæнæн чиныг æрмæст растфыссынад, хъуыддайады, дзырды хæйттæ базонынæн нæ вæййы, фæлæ удыхъæды сыгъдæгдзинадыл дæр хъуамæ ахуыр кæна скъоладзауы, амона йын æрдзы сусæгдзинæдтæ, не 'рвилбоны царды çыдæриддæр çæуы, уыдоны мидис, ах-

дындинад. Уымә гәсгә, ахәм чыныг скәнынмә чи бавналы, уйын хуяамә әппәты фыңғаг уа сыйғдәтзәрдә, йәхи «хүмәтәг» адәмәй бәрzonдәр, зонджындәр ма хона. Әз ахәм хәдәфсармәй, әрхъуыдҗынәй зонын Тахъазты Харум амә Джыккайты Шамилы. Уыдан дәр рагәй фыссынц чингуытә скъолатән, фәлә сә редактортимә тызмәг ныхас кәнгәе никуы федтон, кәд сын фиппаинәгтә фәзәгъынц, уәddәр. Ди та, профессор, дәхәдәг әвдисән: никуы сәмбәлдыстәм, кәрәдзийә ницы дарәм, нә дыууәйи әхсән гәди нә, фәлә дә чыныджы цы «уырыссаг мысты» кой кәнис, уйы дәр никуы аудис, ома, дәм хәрам нә дән, фәлә иу къорд азы размә «къәрчхъус» адәм ацы чыныг куы бакастаиккой, уәд дын стәрхон кодтаиккой. «Дәргъватин рәстәдҗы иу хаттәй иннаемә (рецидив) паддзахадән стыр материалон әмә моралон зиантә кәй хәссы, уйы тыххәй», зәгъгә, уыдаид тәрхондоны уынаффә. Ахәм уынаффә рахәссынән та, цәмәй дә базылын кодтаиккой, уымән дәңцәтә хуыдис. Әмә ма дзы ноджыдәр иу цалдәр әрхәссәм. Мәнә дә чыныджы дзырдуат:

«Тути. Хъулон систә кәмән ис, ахәм тропикон хъәддаг маргъ».

Сывәллон уйы куы бакәса, уәд зәгъдән: «Әмә тутитәй фәныкхуытә, буртә, сәнтсырхытә дәр куы вәййы, стәй мәнән нәхи халон әмә гәркәрагән дәр хъулон систә куы ис». Уыцы маргъян әнциондәрәй бамбарынгәнән уыдис йә систы хуыз, къәдзилы кондмә гәсгә нә, фәлә йә сәйраг мини-уәтмә: «Фәэмәгой».

«Уәндидуухәй. Әнәуәндөнәй, тәрсәйә». Ацы хиконд дзырд ахәм хъизәмәрттәй райгуырд, әмә йә ныйтарәг әгасәй куыд бazzad, уйы стыр диссаг у. Дәлимон дәр ыл фәкәлдән, йә бәрзәй дзы асәтдән. Уәд ай сывәллон куыд хъуамә бамбара, бахъуыды кәна? Стәй «әнәуәндөнәй» әмә «тәрсәйә» бәлвирд, зонгә дзырдатә куы сты, уәд ма нә ацы мутант чердәм хъәуы? Нә, ацы «ноггуыр» цәринаг нәу, уымән әмә мардәй райгуырд. Әрмәст скъоладзау нә, фәлә уфологтә дәр нә раиртасдзысты, цы у, уйы. Стәй уыцы джиппил әндәр «ног дзырдатә» дәр саразән ис, къухәй дәсны куы уай, уәд. Зәгъәм: арәхсүдүхәй — әнарахстәй, фәндыдүхәй — әвәндөнәй, әлвыйдүхәй — хуындыжынәй әмә афтә дардәр. Фәлә кәй хъәуы ахәм хиконд «әвзаг», сүйтә, әмтъерыйи хос иеддәмә чи нә у, уйы?

Грекъаг ирон адәммә бердзенаг у, чыныджы дзырдуаты та — «грекъаг».

«Мәзджыт — пысылмәтты аргъуан». Әмә уәд синагогә та дзугтты аргъуан у, пагода — китайәгты? Дзырд «аргъуан» әвзәры «аргъауынәй», ома, сауджын кәм аргъауы, уйы. Мәзджыты та аргъаугә нә кәнынц әмә «аргъуанмә» ницы бар дары. Бамбарын кәнын әй хууыдис «Пысылмәтты кувән хәдзар», зәгъгә.

«Могортә. Хиды цәдҗындицтә». Уыдан цәдҗындицтә не сты. Хиды кәрәттә кәуыл әңцой кәнынц, уыцы былгәреттә цәмәй дон ма хәра, уйы тыххәй дзы уисәй сбийинц къутугәндә, дойнаг дурәй сә байдзаг кәнынц, әмә уыдан хуийнынц могоортә. Уыләнты цәф уыдоныл уайы, былгәреттә хәлынәй хъахъхъәнинц.

«Номылус. Хъәздыг ләдҗы дыккаг ус». Иуәй — цәмән дыккаг? Цал әй бафәндидай, уал ын уыдаид «Номылустытау кәрәдзи тонынц», зәгъгә, дәр хуымәтәдҗы нае фәзәгъынц.

Фәлә сәйрагдәр та уйы у, әмә әвдәм къласы ахуыргәни-наджы — әртындәсәздзыд сывәллоны номылустыты хабәртәе ницәмән хъәуынц. Әвзаг ахуыргәнән чыныг куы фыссай, уәд әм хъомыладон цәстәй дәр кәсын хъәуы.

«Къобала. (Гуырдзиаг дзырд). Йә кәрон зыкъуыри кәмән у, ахәм стыр ләдзәг».

Ам скъоладзауы бахъаудзән дыккаг дзырдуат агурын. «Зыкъуыри» кәм ссара, ахәм. Уәдә «къобала» та «къобола» у, цы ләдзәдҗы кой кәнәм, уйы — къоболаджын ләдзәг, даргъ уа әви ыйбыр.

...Мә ныхас әгәр ныддаргъ, уйы әмбарын, фәлә, журналкәсәг, Әлдаттаты Викторы уацхъуыд цы сагъәс расайдта, уйы тыххәй фәдисхъәр кәнын хъәуы. Бонәй-бон фылдәр кәнынц, не'взаджы хъысматәй йәхиицән къәбәр чи амал кәны, уыдан, мах та сәм куыдфәндыйи цәстәй кәсәм, әмә нае сәфтмә тәрынц.

Хъуг сәрвәты куы фәхизы, уәд кәрдәгмә кәсы, смуды, афтәмәй әвзары, хәрынмә йын дзы чи бәззы, уыцы зайдәйгойтә. Фәлә мәнә нае «ахуыргәндҗытәй» иу сывәлләттән ирон әвзаг амонгәйә афтә фыссы, зәронд ус, дам, рудзын-дҗы тарвазыл әрзайын кодта әнәхъән дидинәгдон, ис дзы зырзырағтә дәр. Уырыссаг әвзагмә дәр сын әй «ратәлмац» кодта: «Бабушка на подоконнике вырастила целый цветник, есть там и маки».

Хъуг нае баууандид ацы сәнттыл, әвәццәгән зоны, зырзыраг хәдзарон зайдәйгой кәй наеу, уйы. Уәдә скъәты къәсәрыл хизгәйә дәр йә сыйкатәй тарваз не скъуырдән. Фәлә нае

«ахуыргәнәг» та рудзынджы тәрхәгәй (подоконник) тарваз руайын кодта. Әмәе йыл әрмәст йәхи ных күң хоид, уәд гъя, фәләе йә сабитә дәр күң бафәзмой: әгәр арәх бакәны уыци ныхәй күң газет «Рәстдзинады», күң журнアルты редакцити дуәрттә.

Амәйразмә ма загътон: алцы чи зоны, ахәм адәймаг нәй. Фәләе чиныг фыссыныл схәңцидә, уәд ахәм хъуындағтә, хабәртә уәеддәр развар, бәлвырд кәй зоныс. Стәй йылрагау ахъуыды кән, зәгъәм, методикон әгъдауәй та күңдә руайдзән, ууыл. Цы чингуыты кой кәнин, уыдонән та сә фылдәр сты уырыссаг скъолайы ахуыргәнән чингуыты джиппил уагъд. Ноджы-ма сә «тәлмаңганджытә» уырыссаг әвзаг дәр хорз нә фәзонынц, нә йә әмбарынц, амәе хъуыды ныззыгъуыммәтә кәнинц.

Кәй кой кәнин, уыдонәй чидәртә әгас нал сты — рухсаг уәнт — амәе син сә нәмттә нә зәгъын, фәләе дзы әгас чи у, уыдонәй дәр иуәй-иутә мардәй фылдәр нә зонынц, афтәмәй сывәлләттән цыдәртә амоныныл схәңцинц: дидинджытә рудзынджы тарвазыл, уыдонимә — зырзыраг дәр. Хуыскъәл, мәнтәг әмәе кәркмисындзәг нә фехъуиста, әвәңщәгән, әндәр уыдон дәр «ныссагътаид» тарвазыл.

Ацы «ахуыргәнәгән» лекитә кости иу профессор, амә уый та газеты афтә зәгъы: «Ныртәккә әз фыссын ахуыргәнән чиныг Русланимә. Уый уыдзән дыууә хайә»... Цавәр чиныг уыдзән, уый уә цәстистыл ауайәд. Йә ныффыссаг үе 'мкуссаг Русланы хъавы дыууә хайы акәнинмә. Профессор у...

Иннә та йә ирон әвзаджы чиныджен афтә зәгъы, кит, дам, у әхсирдәйәг әрәгәй. Әмәе уыци чиныг дәр қалдәр хатты рацыдис, къорд азты дәргы дзы архайдитой сә күисты ахуыргәнджытә. Уәвгәе йә ивгъуыд рәстәгәй әмән зәгъын: ныртәккә дәр ма гъәйттән сывәлләтты зонд зыгъуыммә кәнинц чиныг.

Терчы дәр әмәе Бехъаны қады дәр киттә нәй. Бәлвырд у, чиныгфыссаг киты хабар уырыссаг чиныгәй кәй ратәлмац кодта, уый. Фәләе уыци әвзаг хорз кәй нә зыдта, уымә гәсгә хъуындағ ныззыгъуыммәтә. «Млекопитающе» бамбәрста күңдә «млекопитающеся». Ома, әхсирәйцәрәг. Фәләе уый дәр ныссуитә кодта, амәе йын ныр йә «әхсирдәйәг» фәстәмә уырыссаг әвзагмә күң ратәлмац кәнай, уәд дзы уайы молососущее.

Кәд нә фыссаг — селекционер нәхи къамбең кәнәе арсы чиныгмә бахәссини аккагыл нә банымадта, уәд киттә та

зәгъын хъуыдис: «Йә ләппынты әхсирәй чи хәссы, ахәм әрәгәй».

Киты миниуджытә күң «бамбарын кодта» скъоладзаутән, уәд мәргүтәм рахызт әмәе афтә зәгъы, дард әгататаг их-джендериндең жынысы, дам, әрәниң пингвинтә. Сә базыртә тынг гыццыл кәй сты, уымә гәсгә, дам, тәхгә нә кәнинц.

«Нә тахтысты, — бафыстон әз уыци чиныджен, — цалынмә сә ацы чиныгфыссаг Хуссарәй (Антартиканың) Җәгатмә (Арктикалық) нә атәхын кодта, уәдмә».

Пингвинтә «әгататаг их-джендериндең жынысы» нә әрәниң, фәләе зәххы къорийән йә иннә кәроны. Стәй әрәгәе зәххыл кәнинц, денджызмә та ныххизынц холы амал кәнинмә.

Хъуындағ дардәр афтә күң ацәуа, нә ахуырады министрад әмәе, ахуыргәнән чингуытәм чидәриддәр бар дары, уыдан ацы әнәхъөлайы фәтк әвәстиатәй күнә фехалой, уәд аборн пингвинты Хуссарәй Җәгатмә чи «атәхын кодта», уыдан әгататаг урс әрсити Сахарәй тәвәд змистәм фәлидзәг кәндзысты, нә сывәлләтты нын рудзынджен тарвазтыл арцәрын кәндзысты, не 'взаг та нын ураду, иврит, согъди әмәе иннәтимә сыймәндзысты.

Җәмәй ахәм бәлләх ма 'рәяуа, җәмәй нын әрдәгахуыр-гонд адәймәттә сә «ахуыргәнән» чингуытәй не 'взаг мауал халой, уый тыххәй мә хъуыды фәстәдәр зәгъездынән. Фәләе нә дзырдуәттә дәр ацы чингуытәй рәвдзәр не сты. Зәгъәм, үйләптар хатты цы «ирон-уырыссаг дзырдуат» рацыди, уымән йә үйләптарәм хай дәр ирон дзырдәтне сты. Ранымайәм ма дзы иу қалдәр. Уә зәрдил дарут: дзырдуат «ирон-уырыссаг» у әмәе уәд, йә раудаджыты хъуындағ әрәгәй, фыццағ дзырдәтә ирон сты, дыккәттә — уырыссаг. Әз рафыстон әрмәст фыццағтә, ома, «ирәттә»: аборт, аборт, абсолют, абсолютизм, абсолютон, абстрактон, абсурд, абсцесс, абсциссә, авангард, аванпост, аванс, авансценә, авантюре... Ацы фәстаг дзырдап равзарәм, уымән әмәе дзырдуаты мидис хорз әвдиси: «Әнәбындуру, дызәрдүггә, «цынә вәйи», зәгъәм, афтәмәй кәй райдайынц, раудаджыты хъуындағ әмәе, мәнмә әрәгәй». Уый у йә мидис ацы францағ дзырдән әмәе, мәнмә әрәгәй, цы дзырдуатыл дзурәм, уымән тынг раст аргъ кәнин. Йә размә кәй ранымадтан, уыци әртындағ дзырдәй та фараст сты латинағ, үйләптар — францағ. Рафыстон сә Мәскеулың уагъд фәсарәйнаг дзырдаты дзырдуатәй, «ироны» күңд нымад сты, афтә фәд-фәдил.

Дзырдуат фыццағ хатты чи бацәттә кодта, уыдонәй әгас

ничиуал у, рухсаг уәнт. Сә бон цы уыдис, ахәм күист бакодтой. Фәлә үә уал әмә уал хатты чи уагъта сә фәстә, уыдон ыл хъумә зәрдиагдәрәй бакуыстаиккәй. Цы дзырдатә ранымадтон, уыдонән ирон тәлмацтә Абайты Васомә дәр ссаратаиккәй, фәлә ирон-уырыссаг дзырдуаты латинаг, францаг, бердзенаг дзырдатә ницәмән хъуыдис. Иуәй-иутә фәзәгъинц, уадз әмә, дам, ахәм әрбайсгә дзырдты руаджы не 'взаг хъәздыгдәр кәна. Афтәмәй хъәздыгдәр нә кәны, фәлә — әмтъери. Ис ахәм дзаумәттә, хъуыддәгтә, нә фыдаелты царды чи нә уыдис әмә ном кәмән нә уыд, абон чи фәзынә: телефон, телевизор, трамвай; наукон, политикон, экономикон терминтә. Уыдонән әнә дзургә нәй, фәлә иронау бәлвырдәй зәгъән кәмән ис, уыдон та әндәр әвзәгтәй цәмән исәм?

Къорд азы размә, чиныгуадзәны кусгәйә, сферд кодтон, цыппар хатты чи рацыд, уыцы ирон-уырыссаг дзырдуаты бындурыл ног скәнын, ома йын үә фәсарәйнаг дзырдатә аппарын. Типографимә барвитынән мә дыууә чиныджы хъуыдис әмә мын Уалиты Лаврент иу радта, инна мәхимә уыдис. Дзырдуат фәнд кодтон ахәм хуызы скәнын: дзырд мадәлон әвзаджы дыууә диалектыл — әмә үә тәлмац уырыссаг әвзагмә. Зәгъәм: чиныг — киунугә — книга.

Уәд мә цыдәр хъуыддәгтә сә уәлныхты айстой әмә мә фәнд сәххәст кәнын мә къухы нал бафтыд.

Уыцы хабар чиныгуадзәны редактор Будайты Милуся нә зыдта, фәлә та әрәдҗы нә дзырдуатыл ныхас рауд әмә Милуся дәр афтә зәгъы, раудзын, дам, хъәуы ирон-дыгурон-уырыссаг дзырдуат. Әвәццәгән, раст хъуыды у уый, иугәр цалдәр адәймаджы иумәйаг хатдзәгмә әрцидысты, уәд. Гъемә үә хъуыддагәй чи сәххәст кәна, уымән үә цәрәнбон бирае.

Бирә, әгәр бирә сагъәсты әфтауы адәймаджы, цы уавәрмә әрхаудтам, уый. Күисты фәдым әмбырдмә бацәуай, куывиды, чындызәхсәвы уай, мәрддзыгойы, ирон адәм дзы, ирон әгъдау кәнәм, зәгъгә, сәхицәй афтә әнхъәл вәййинц. Фәлә сын сә ныхасмә байхъус — әмә «европәйаг ирәттә»: иу дзырд иронау, инна — уырыссагау. Уымән дәр арах үә мидис не 'мбарынц. Уыцы низәй фылдәр сәйынц фәсивәд. Цәмәй дзы фервәзой, ууыл архайны бәстү сә ныйгарджытә әфсәнтә агурынц, сывәлләтти рәвдауәндәтти, скъолаты, дам, сәм уырыссагау дзурынц әмә цы кәной?

Сәхи сайынц ахәм ныйгарджытә, сә худинаджы уавәрән әфсәнтә агургәйә. Сывәллон дзурын күы байдайы, уәд рәвдауәндоны әмә скъолайы нә фәцәры, фәлә үә мад, үә

фыды раз. Әмә уыдон әнәфенд күы уой, уәд әм афтә дзурынц: «Игәрйокк, ма балывәңә кән, кәннод стакан пәләмайыш». Әмә сынкъән үә хъапп уый у. Цалынмае үә сәппарәм, уәдмә хәф кәнинәй нә бандайдзән.

Фәлә мә ныхас ахуыргәнән чингуытәй райдыттон әмә ныр мә сәйраг хъуыды зәгъон. Дәсгай азты дәргы, фылдәр уыцы иу адәм, фыссынц ирон әвзаг ахуыргәнән чингуытә. Ис дзы, уыцы зын хъуыддагмә бынтон дзәгъәлы чи бавнәлдта, ахәмтә. Ис дзы, бирә чи зоны, ахәмтә дәр. Фәлә үә күы загътон: алцы чи зоны, ахәм адәймаг нәма райгуырд. Фысгәтә нә абоны ног әмә фидәны фәлтәртән кәнинц уыцы чингуытә. Уымә гәсгә алы ирон адәймагән дәр үә хәс у, стәййын бар дәр ис бадомын чиныгуадзәны әмә ахуырады министрады разамондҗытәй дәр, цәмәй, ныронг күидәй уагътой ирон әвзаг ахуыргәнән чингуытә, уыцы уагәвәрд аивой. Әппәтә разәй та ахуырады министр Чырджиаты Алыксандрмә сидын. Чидәр — профессор уа, академик — ахуыргәнән чиныджы къухфыст әрбахаста, чиныгуадзәнмә үә фәдисәй ма барвитын кән, фәлә үә, мадәлон әвзагыл нәм цы газеттә, журналтә цәуы, уыдомә раттәт дә күсдҗытә әмә фәсидән: «Уә хорзәхәй, хорз адәм, мәнә ацы фидәны чиныгмә әркәсүт әмә йын аргъ скәнүт, ныффицсүт әмә редакциямә уә фиппаинәгтә, уә хъуыдитә әрбарвитут. Уә сывәлләттә ирон әвзаг ацы чиныгмә гәсгә ахуыр кәндзысты».

Бауырнәд дә, Алыксандр, сасирәй ссад күид балуарынц, афтә үин үә «луарәнтә» фәхицән кәндзысты адәм. Уымән әвдисән, әз цы рәдидтә ранымадтон, уыдон дәр. Әз та әвзагиртасәг нә дән, фәлә хуымәтәдҗы ирон адәймаг, мадәлон әвзаг чингуытәм гәсгә нә, фәлә адәмәй хъусгәйә иучысыл чи базыдта, ахәм.

Кәй зәгъын әй хъәуы, адәмы фиппаинәгтә сеппәт раст нә уыдзысты, фәлә дзы фылдәр, әнәмәнг, ахъаз уыдзысты гуымиры рәдидтә нал әруадзынән. Афтә бакәнын хъәуы ирон-уырыссаг әмә уырыссаг-ирон дзырдуәттән дәр, ногай ма сә уадзинаг күы уәм, уәд. Дәсгай азтә равдыстой, әнә дзылләтти әххуысәй ахуыргәнән чиныг дәр әмә дзырдуат дәр әнәсахъат кәй нә раудысты, уый.

Мә раныхасы тыххәй журналқәсджытә сә хъуыдитә күы зәгъиккәй, уый дәр мә фәнды.

Мерденты Хъайсын йаэ бинонти маэ. 1925 г.

Музыканту на чье народное
творчество известному заслуженно-
му музыканту Найдену
Мередитову в память запоем
нечен грузинскому композитору
Виктору Гомидзе.

Баб Абесидова
Бо Баянов

14/xii 26

abacaz

Долидзейы къухфыст.

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы аэрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Max дугæй» ист кæй у, уый.

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции

Подписано к печати 07.09.00. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. №1. Гарнитура шрифта Myz! Печать офсетная. Усл. п. л. 9,3. Учетно-изд. л. 9,1. Заказ № 206.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева